

POEMA INDIANO

DI VALMICI

ESTO SANSKRITO SECONDO I CODICI MANOSCRITTI
DELLA SCUOLA GAUDANA

PER

GASPARE GORRESIO

AT? SOCIO DELLA R ACCADEMIA DELLE SCIENZE DI TORINO

VOLUME PRIMO

PARIGI

DALLA STAMPERIA REALE

PER AUTORIZZAZIONE DEL GUARDASIGILLI DI FRANCIA

M DCCC. XLIII

A SUA SACRA REAL MAESTÀ

CARLO ALBERTO

RE DI SARDEGNA, DI CIPRO, DI GERUSALEMME,

ECC. ECC. ECC.

SIRE,

Un mezzo secolo appena addietro, aperta l'India ai commerzj delle genti Europee, s'incominciarono a scoprire diffusi per le remote regioni del Gange i grandi e numerosi monu-

menti letterari d'un' antica e splendida civiltà
infino a quell' ora appena presentiti. L'abbon-
danza, la varietà, e, per quanto da alcuni scarsi
saggi si poteva congetturare, la nobiltà e l'im-
portanza di que' vetusti monumenti d'un po-
polo, che già ai tempi della scuola Alessandrina
aveva fama di tanta sapienza, tutto induceva a
presagire, che da quella antica e vasta lettera-
tura dovesse emergere gran luce per una co-
noscenza più compiuta dell' antichità e delle
prische tradizioni, per rintracciare l'avviamento
e il processo dell' intelligenza umana, per isvel-
lare errori, che le scuole del secolo passato ac-
creditarono con maligno intendimento, per lo
studio intimo insomma della storia dell' umanità.
Un nobile ardore s'accese immantinentemente tra gli
Europei: gli studj sanscriti impresi con grande
efficacia ed amore crebbero e si diffusero rapi-
damente per l' Europa. Dentro pochi anni l' In-
ghilterra, la Francia, l' Allemagna, ed altri paesi
settentrionali ebbero cattedre di lingua e lette-
ratura sanscrita: i nuovi studj trovarono cultori
egregj e valorosi, che li nobilitarono colle loro
opere, e già i risultati corrisposero in gran parte
all' aspettazione.

A questo movimento degli ingegn^{ri} eu^{rope}i non s' eia per anco àpertamente associato l' impulso delle intelligenze italiane. Mercè la generosa e splendida munificenza Vostra, o SIRE, l'Italia entra ora degnamente anch' essa in possesso dei nuovi studj, dai quali, se molto già s' e infino ad ora ottenuto, molto piu ancora rimane ad otteneisi Voi, o SIRE, incoraggiaste, protèggeste, secondeste con ogni maniera di sovrano favore questi miei studj; e più che ogni altra cosa mi fu sprone a coltivarli con perseverante lena il desiderio e la speranza di pur produrre qualche opera, che potesse riuscire non al tutto indegna di comparire adorna e superba dell' illustre ed augusto Vostro Nome. Or ecco io offio e consacro a Voi, AUGUSTISSIMO RR, insieme col più reverente omaggio di venerazione e di riconoscenza, questa primizia di studj faticosi e lunghi, nata e cresciuta sotto i regali Vostri auspicj, base d' un gran monumento, che verrò a mano a mano continuandò. E questo, o SIRE, sarà un nuovò testimonio di quella regale amplissima Vostra munificenza verso le lettere, le scienze, e le arti, la quale celebrano ed ammirano sudditi e stranieri, e per cui d' op^{re}e ins^{igni} e durature fu

INTRODUZIONE.

INTRODUZIONE.

I soli monumenti di vera epopea antica, primitiva, spontanea, nati di poco lontani dall' età, da cui tolsero tema, colore ed impronta, e venuti a noi con un nome consecrato dalla tradizione, erano finora i poemi d' Omero. D' alcuni popoli antichi non rimasero vestigie epiche, o debba ciò attribuirsi all' offesa del tempo, ovvero, siccome ei pare più probabile, alla loro epica infelicità: d' altri pervennero a noi racconti poeteggiati e canti popolari, per lo più separati l' uno dall' altro e disgregati; alcuna volta raccolti e riuniti insieme in un gran corpo, ma con poca elaboratezza, con leggero e tenue vincolo, che l' uno all' altro li rannodi, come si scorge nel Libro dei Re di Firdusi, o per chiamarlo con vocabolo proprio, شاهنامه. Ma gli uni piuttosto elementi d' epopee, che poemi compiuti, gli altri più propriamente grandi compilazioni di tradizioni s' hanno a dire, che vere epopee: con vocabolo sanscrito le chiamerei इतिहासाः *itihâsi*, storie tradizionali. Nè saprei come meglio

discernere tutte queste gradazioni di poemi e scolpire il mio pensiero, che valendomi delle distinzioni adoperate nell' India, il paese delle tradizioni e della poesia. Gli Indiani chiamano आख्यान *âchyâna* un racconto, una leggenda, una tradizione popolare poeteggiata, आदिकाव्य *âdicâvya* un' epopea antica, primitiva, onde *âdicâvya* è appellato il Ramayana, ed *âdicavya* si può pur chiamare la dilogia epica d' Omero, इतिहास *itihâsa* un gran corpo di tradizioni riunite, quale è nell' India il Mahâbhârata, e più specialmente ancora nella Persia il Schahnamh o Libro dei Re di Firdusi, काव्य *câvya* ogni altro poema meno antico, in cui prevalga l' arte, o l' imitazione.

Un fatto illustre, un' insolito evento, e la tendenza pressochè istintiva del popolo alle finzioni maravigliose possono facilmente originare canti popolari, ma più condizioni essenzialmente si richiedono, e debbono concorrere alla creazione d' un' epopea primitiva. Convien che una gran massa di molteplici tradizioni si sia venuta accumulando in un popolo, alle quali, sebbene alcuna volta oscurate in parte od alterate, s' abbia pur tuttavia fede, e sieno come alimento epico alla mente del vate che l' idioma svincolato già dai le-

gami ieratici, e lasciata l'antica e restia durezza, corra più sciolto e libero che il genio guerriero ed eroico vi si sia manifestato con tutti i suoi splendidi tratti che qualche grande impresa nazionale le somministri argomento e materia, dove innestare le tradizioni patrie più care alla reminiscenza popolare che l'età sia atta ad ispirarle quella spontaneità, quella freschezza, quell'álito di gioventù, che sono le sue doti precipue, e per cui v'ha un'epoca nella vita de' popoli, passata la quale quella poesia non si può più imitare che la natura, l'indole d'un popolo sia fortemente temprata al sentimento della poesia, all'amor dell'ideale prodotti ed alimentati da tutte quelle circostanze d'origine, d'instituzioni, di clima, che sogliono cotanto influire sul genio delle nazioni. Tutte queste condizioni si trovarono mirabilmente riunite nella stirpe greca, e dal loro concorso nacquero le due splendide epopee orgoglio della Grecia, meraviglia de' posteri. Il difetto dell'una o dell'altra delle condizioni soprammentovate può essere causa che non nasca tra un popolo alcuna grande e nazionale epopea, e che la cronaca o la storia, sottentrando all'altrui ufficio, prendano a raccogliere e narrare nudamente quello, che l'epopea avrebbe magnifi-

camente abbellito, avvivato del suo spirito, e popolareggiato

Nulla dirò de' poemi latini. Frutto di tradizioni e d' idee attinte in gran parte a straniera sorgente, parto d' una civiltà invecchiata e d' una letteratura nata e cresciuta d' imitazione, tali poemi, qualunque possa essere il loro merito letterario, non hanno che fare coll' epopea, che chiamo antica, primitiva. Il medio evo così fecondo di canti popolari produsse alcune grandi storie poetiche, che per l' idea, l' andamento, per certa ingenuità, certo candor di narrazione, per forza e vigoria di descrivere, per fierezza di caratteri vivamente delineati, per l' innesto di varie e molteplici tradizioni, sembrano ritrarre dalla natura dell' epopea primitiva, ed hanno con essa qualche affinità ed analogia, come le nuove società, che al medio evo s' erano venute ritemprando, ricostituendo tra le invasioni e la commistione de' popoli, pajono offrire sotto l' aspetto, per così dire, epico qualche somiglianza con quelle società eroiche della Grecia concitate, ardenti, bellicose, amiche dei rischi e de' canti. Ma v' hanno differenze notabili, che separano le storie poetiche del medio evo dall' epopea antica. In questa si scorge una consuetudine d' ele-

menti congeneri, un aggregato di parti conaturali e consenzienti; tutto vi si accorda, vi si lega: tradizioni, idee, credenze, simboli, miti, ogni cosa ritrae da un'età, da una civiltà, da un popolo senza commistione d'alcun elemento dissimile. I poemi del medio evo all'incontro sembrano partecipare del disordine dei tempi, in cui nacquero. Come si mescolavano, si confondevano le nazioni; così si confondevano spesso in quelle storie poetiche le tradizioni de' varj popoli conquistatori, di questi e de' conquistati. Nè ciò solo: ma alle tradizioni proprie nazionali si trovano frammiste tradizioni antichissime, oscure, d'incerta origine, derivate da tempi e da regioni, di cui si spense perfino la memoria presso i popoli che le conservarono; e le ispirazioni del Cristianesimo vi si rinvengono sovente associate ai mitici avanzi del politeismo. E come la forma seguita l'idea, non è bisogno di dire quanto in quelli essa si discosti dalla forma della vera epopea. Al che s'aggiunga, che rispetto a noi non molto lontani ancora dai tempi di quelle storie poetiche, a noi, cui le reminiscenze di quelle età sono ancora presenti al pensiero come memorie, per così dire, avite, que' poemi, qualunque ei sieno, non possono venir considerati siccome mo-

numenti d' epopea antica, perchè il tempo non v' ha ancora disteso sopra quel velo, che circonda di tanta maestà l' epopea, nè conferito loro quel prestigio, che i secoli imprimono alle opere umane.

Splendido e nobile monumento di vera epopea antica, pervenuto a noi dalla prisca età de' poeti teosofi e mitografi, s'avrà quindi innanzi ad aggiungere ai poemi Omerici la grande epopea di Valmici, il Ramayana. Tranne quelle differenze, che la varia natura ed indole de' popoli debbe di necessità imprimere in opere così fatte, le quali più d' ogni altra ne vengono schiettamente improntate, il Ramayana è rispetto all' India quello, che i poemi Omerici sono per la Grecia. Effigie non solo dell' età in cui nacquero, ma interpreti delle tradizioni de' tempi anteriori, il poema di Valmici e quelli d' Omero sonó amendue monumenti storici, un eco fedele d' età antiche, grandi quadri, che compendiano l' uno l' antica Grecia, l' altro l' antica India. Due memorabili imprese nazionali, che si riscontrano per molte parti, hanno porto a que' poemi il loro tema cresciuto in vasta mole per aggregazione di molteplici elementi. Il mito, il simbolo dominano in amendue, compenetrano ogni loro parte, sono la forma perpetua, che riveste il

pensiero. Essi, come attesta la tradizione, nacquero a un dipresso allo stesso modo, alla stessa guisa si conservarono, si propagarono, e vennero finalmente raccolti ed ordinati. La loro poesia, sebbene disti tra se di tutto l'intervallo, che separa il genio della Grecia da quello dell' India, manifesta pur nondimeno, siccome poesia d'un' età conforme e nata d'una conforme ispirazione, tratti vivissimi di rassomiglianza. La lingua anch' essa ha nelle epopee Omeriche ed in quella di Valmici molta conformità, una certa, direi, comunanza di fisionomia. Nel sanscrito di Valmici, come nel greco d'Omero, baldezza, vigoria, ardore, e a un tempo stesso semplicità, candore, spontaneità : in amendue l'immagine, la pittura nel vocabolo, parole gravide di significazioni, che rivelano spesso tutto un ordine di cose e d'idee, di cui sono esse rimaste segni autorevoli e fedeli, e un aspetto, un colore di vetustà tutto loro proprio. Ma non è ora qui mio pensiero entrare nell'intima comparazione de' poemi Omerici con quello di Valmici. Il confronto dei due grandi epici dell' antichità avrà luogo più opportuno nell' Introduzione alla versione italiana del Ramayana, nella quale mi propongo di svolgerlo più ampiamente insieme con altre idee, che qui mi rimango

dall' accennare Perocchè io penso, che il ravvicinare e comparare l' uno all' altro quegli antichi poemi debba grandemente giovare a meglio dichiararne la natura, ed a collocarli nella vera e propria loro luce. Tale suole essere il risultato fecondo delle comparazioni tra opere analoghe del pensiero. che la mente umana, una nella sua essenza, sebbene varia e molteplice nelle sue qualità accidentali, suole essere simile a se stessa ovunque e produrre in parità di circostanze effetti pur pari.

Dall' epoca Alessandrina in poi i poemi Omerici sono stati tema di continui e severi studj (sebbene rimangono tutt' ora in essi non poche cose oscure). Di più s' è dibattuto, svolto, chiosato ogni più piccolo avanzo del pensiero ellenico. La cosa sta ben altrimenti rispetto all' India. la letteratura e la civiltà bramiana sono una manifestazione recente e non ancora compiuta, una fase dell' umanità che l' intelligenza europea ha posto mano a disvelare, ma che si nasconde pur tuttavia in gran parte, che la vita d' un popolo è troppo vasta e complicata per poter essere compresa e rivelata tutta ad un tratto. Molti problemi relativi alla letteratura sanscrita non sono per anco stati tentati, di molti s' è cercata già, ma non trovata ancora la soluzione.

compiuta, finale; pochi solamente si possono riguardare come diffinitamente sciolti.

Per quello che s'appartiene al Ramayana, ecco in breve quel che s'è fatto. Tra gli anni 1806-1810, furono pubblicati a Serampore da Guglielmo Carey e Josua Marshman in quattro volumi i due primi libri, ed il principio del terzo del testo sanscrito con una versione inglese. Quest' impressione è divenuta oltremodo rara, di non leggiero dispendio, e al tutto fuori del comune commercio. Intorno al merito di quell' opera io nulla aggiungerò al giudizio severo, ma pur giusto portatone dall' illustre Sig. Guglielmo di Schlegel, il quale trovò quel lavoro fatto senz' arte alcuna o discernimento di critica, ridondante di difetti, cattivo in ogni sua parte¹. Vuolsi per altro considerare, che era quello il primo lavoro che si tentava sul Ramayana, e che si imprendeva sugli esordj degli studj sanscriti; il che debbe escusare in parte i suoi molti difetti. Nessuna questione relativa al poema venne dagli editori di Serampore non dirò discussa, ma neppur toccata; le scarse note, che apposero alla versione, oltrecchè cadono sui luoghi men difficili ed oscuri, non hanno importanza alcuna per quello che spetta

¹ *Ramayana*, Præf pag. LXVI.

alle questioni più intricate, che nascono da questo poema. Non ignorano gli editori di Serampore, che sussistevano due grandi e principali recensioni del Ramayana, differenti l'una dall'altra, eseguite da due diverse scuole. I manoscritti sanscriti del Ramayana rimangono fedeli ciascuno alla propria recensione. Il pensiero più semplice, più ovvio pareva dover essere quello di attenersi o all'una o all'altra, e quella seguitare e produrre fedelmente. Essi nol fecero, confusero insieme le due, e scompigliarono, guastarono tutto. L'idea semplicissima di fare l'una o l'altra recensione base del lavoro non fu messa in opera che più tardi, quando vent'anni dopo il Ch. Sig. di Schlegel pose mano ad ordinare il testo sanscrito del poema secondo quella delle due recensioni, che egli, sebbene impropriamente come si vedrà tra poco, appella *dei commentatori*, e di cui pubblico tra gli anni 1829-1838 i due primi libri in sanscrito colla versione latina del primo. Il lavoro del Sig. di Schlegel porta l'impronta di quell'acume di critica, di quella profondità di giudizio, di quell'intimo senso dell'arte, per cui venne egli in fama. Ma sarebbe stato conveniente, poichè egli s'era proposto di pubblicare la recensione da lui appellata *dei commentatori*, che

a quella ei si fosse intieramente attenuto, e non v avesse intrapposte alcune cose tolte alla recensione Bengalica, acciocche la sua impressione rappresentasse fedelmente la recensione di quella scuola, che egli avea impresso a mettere in luce. Se non che le cose tolte dallo Schlegel agli ordinatori bengalici sono poche, e non di grande momento, di modo che la sua impressione si puo considerare come il testo genuino della recensione da lui detta dei commentatori, e il solo desiderio che rimane, che il lavoro da lui incominciato con sì begli auspici possa essere condotto a fine, onde s abbiano del Ramayana le due grandi ed autorevoli recensioni, necessarie l una e l altra, come risulterà dalle cose discorse piu sotto, alla piena conoscenza dell epopea indiana. Io pubblico schietta e genuina secondo i manoscritti di Parigi e di Londra, di cui renderò ragione piu innanzi, la recensione Bengalica, ossia, per usare un nome piu appropriato, *Gaudana* ¹

Toccando piu sopra della recensione pubblicata ed illustrata dal Sig di Schlegel, l appellar, col nome da lui adoperato, recensione dei commen-

¹ Da *Gauda* nome della regione centrale della Bengalia e della città capitale di quella regione dove questa recensione fu fatta

tatori Innanzi di procedere piu oltre debbo avvertire, che quella appellazione affatto impropria vuolsi omai abbandonare Perche, siccome io penso, non occorre al Sig di Schlegel di rinvenire nelle biblioteche di Parigi e di Londra manoscritti della recensione Gaudana commentati, egli congetturo, che quella scuola non avesse avuto commentatori, come ne ebbe l'altra, onde, per distinguerle, tolse da essi il titolo e nome di quella, che egli s'avea proposto di pubblicare Trovandomi or son presso due anni in Londra per compiere e perfezionare sui manoscritti di cola il testo Gaudano del Ramayana, l'egregio ed illustre Sig Wilson al cui nobile ingegno e vastissimo sapere questi studj son debitori di tanto incremento e splendore, come mi si dimostrò in tutto oltremodo officioso e cortese, così mi consegno ad usarne quanto mi bisognasse un manoscritto stupendo della recensione Gaudana suo proprio non ancora veduto da altri di cui parlerò a suo luogo Questo manoscritto porta un commento perpetuo di Locanatha commento pregevolissimo per esattezza e chiarezza d'esposizione Ne cio solo ma il commentatore ha creduto suo debito irrecare le opinioni altrui ogniquale volta esse differissero dalli propria, e cita quindi per

nome più altri commentatori, che lo precedettero, tutti della recensione Gaudana. tra questi Nârâyana, Vimalabodha, Sarvagna Il fatto è adunque provato, che la recensione Gaudana ha avuto i suoi commentatori, come l'altra, e che il titolo di recensione dei commentatori le potrebbe così bene convenire, quanto a quella

Vuolsi pertanto trovare alla recensione divenuta anonima un nuovo nome, che meglio la qualificasse. Se si pervenisse a provare, che essa è stata eseguita a Benares, si potrebbe allora acconciamente chiamare Varanasia, il qual nome risponderebbe a quello di Gaudana dell'altra. Ma che ella sia stata fatta a Benares non è finora che una semplice congettura, onde converrà soprassedere all'appellarla dalla *città santa*, per non averla forse poi a privar di nome una seconda volta. Come ei pare potersi tener per certo che essa fu eseguita nelle regioni boreali dell'India, io la distinguero qui col nome di *boreale*. E intorno al titolo delle due recensioni sia omai detto abbastanza. Qui s'affacciano questioni d'alto rilievo. Ma, stante che il poema, da cui elle rampollano, non è ancora universalmente noto, ne ha ottenuto finora quella fama e quella popolarità che gli sono riservate, non sarà, credo, fuor

di proposito tratteggiare rapidamente un sunto dei due primi libri dell' epopea, sui quali ha a volgere molta parte di questa Introduzione. Chi volesse seguitar dirittamente il filo del discorso critico, non ha che a trapassare d'un salto il compendio che segue.

Sulle sponde della Sarayû si stende un ampio e bel paese, che s' appella dei Cosali. Ivi è situata la nobil città d' Ayodhyâ, regal sede di Dasaratha discendente illustre dell' antichissima stirpe degli Icsvacuidi. Questi oramai provetto e privo di figli, i quali perpetuino l'inclita prosapia ed i funebri riti, ordina con grande apparato un solenne Asvamedha o sacrificio del cavallo, a cui presiede il venerando Risiasringa figlio di Casyapa, già abitator delle selve e trattone con arti di seduzione descritte in un episodio del poema. Sul finir del sacrificio s'incingono di quattro portati le tre consorti di Dasaratha, e maturati i parti ne nascono quattro figli, porzioni della sostanza di Visnu, Rama, Bharata, Lacsmana e Satrugna. Tra questi primeggia e risplende il valoroso Rama, gioja ed orgoglio del padre, delizia delle genti, destinato da Brahma e dai Devi corrucciati a distruggere il feroce e tracotante Ravana dominator della rea

semenza dei Racsasi in Lancâ (Ceylan). Ed acciocchè, venuto il tempo della gran contesa, Rama abbia pronti possentissimi ausiliarj all' impresa che si matura, i Devi creano una generazione d'esseri soprannaturali, tremendi, atti a scuotere i gioghi de' monti, a squarciar la terra, a concitare l'Oceano, che usano invece d'aste smisurati tronchi d'alberi divelti, e invece di progetti grandi brani di rupi ¹ Frattanto, pervenuto appena Rama al suo sedicesimo anno, giunge alla reggia di Dasaratha Visvamitra personaggio venerato e temuto, il quale nato nella classe dei Csatri o guerrieri s'innalzò con inaudite austerità alla dignità di brahmano Visvamitra chiede a Dasaratha che gli conceda per breve tempo Rama, acciocchè ei possa recare ad effetto un suo sacrificio, che gli viene turbato assiduamente dai Racsasi, a cui Rama solo è valevole a resistere. Dasaratha esterrefatto prega, scongiura Visvamitra che non gli tolga Rama giovanetto ancora ed inesperto alle battaglie, Rama in cui sono raccolti tutti i suoi affetti, tutte le sue compiacenze, tutte le sue speranze, Rama senza cui non potrebbe ei vivere un solo istante. S'offre egli stesso coll' in-

¹ Tutti questi esseri ridotti a naturali proporzioni non sono altro che schiatte di uomini montani forti ed agguerriti

liero suo esercito a combattere i Racsasi, purché non gli venga tolto Rama il suo diletto Tutto cindarno Visvamitra rifiuta ogni offerta, ne vuole con se altri che Rama, e Visvamitra e tale personaggio a cui non si può resistere impunemente Dasaratha adunque è forzato a concedergli il suo primogenito, che s'arma immantinente di tutto punto, ed accompagnato dal fratello Lacsmana suo prediletto si mette in via con Visvamitra Al partir di Rama spira un vento lene e soave, cade dal cielo una pioggia di fiori, e s'odono per l'aria concenti di timpani e di crotali, e canti e tripudj, che quell'andata di Rama è un principio dell'imminente guerra coi Racsasi Giunti i tre viatori alla riva australe della Sarayû, Visvamitra comunica a Rama due scienze arcane, che debbono essergli quali egide protettive, progredendo oltre pervengono essi al romitaggio dell'Amore, di cui Visvamitra narra al giovane guerriero la storia, poi alla selva infestata dalla terribil Yacsi Tacadâ, in cui è forse figurata per condensazione mitica qualche genia malvagia, che infestava que luoghi Di costei racconta Visvamitra l'origine e i misfatti a Rama, il quale azzuffatosi con essa l'uccide, e riceve allora dal brahmano guerriero il dono delle armi misteriose Giungono essi

infine all' *eremo perfetto*, dove Visvamitra protetto da Rama contro i Raesasi compie senza ostacoli il suo sacrificio. In questo mezzo s' era sparsa la fama d' un grande e solenne sacrificio, che apparecchiava Ganaca re di Mithilâ, a cui debbe condursi Visvamitra con tutti i Muni abitatori dell' *eremo perfetto*. Nella reggia di Ganaca si trova depositato un arco maraviglioso, dono di Siva a Devarata, il qual arco nessuno ancora è stato valevole a tendere tra quanti vi si provarono giovani principî, desiderosi d'ottenere in isposa la bella Sitâ figlia di Ganaca destinata a colui che avesse potuto incoccar la saetta nell' arco prodigioso. Visvamitra invita Rama a venirne con lui alla reggia di Ganaca per veder quivi il celebre arco e tentarne la tesa. Il giovane guerriero s'avvia adunque con Visvamitra e cogli altri Muni alla volta di Mithilâ. Quì seguita una serie di più capitoli, ne' quali Visvamitra, quel saggio che tutto seppe, viene sponendo a Rama, durante il viaggio, quante tradizioni storiche, mitiche, cosmogoniche, geografiche si connettono ai diversi luoghi che attraversa la schiera viaggiatrice. Pervenuti alla reggia di Ganaca, e ìterate le liete accoglienze, Satananda maestro dei riti di Ganaca narra a Rama in un lungo episodio tutta la

stupenda storia di Visvamitra, affinchè ei conosca a quale grande ed eccelso personaggio egli sia stato affidato. Ganaca intanto richiesto da Visvamitra ordina, che si tragga fuori l'arco divino, immenso, il quale a grande stento e fatica viene quivi portato. Rama lo solleva, lo tende, e nel tenderlo lo spezza in due parti. L'infrangersi dell'arco rende tale un suono strepitoso, che ne cadono stiamazzati a terra quanti si trovano spettatori di quella mirabil prova. Al giovane domator dell'arco è dovuta ora in isposa la bellissima Sitâ. Celeri messaggj annunziatori dell'evento sono inviati immantinentemente a Dasaratha, che muove issodatto da Ayodhyâ alla volta di Mithilâ. Quivi accolto con grandissima festa da Ganaca suo vecchio amico, rivede egli il diletto suo Rama; e poco stante, sposte dall'una parte e dall'altra le regali genealogie, fatti i doni nuziali e il sacrificio ai Mani, si compie il connubio di Rama con Sitâ, di Lacsmina con Urmilâ altra fanciulla di Ganaca, di Bharata e Satrugna con Mandavî e Siutacirtî figliuole di Gusadhvaga fratello di Ganaca. Indi a poco si diparte per tornare ad Ayodhyâ Dasaratha con Rama e Sitâ e tutta l'altra sua gente. Nel mezzo del cammino si scorgono improvvisi per l'aria e sulla terra presagj

paurosi, prorompe un grán turbine, il cielo s' abbuja; ed ecco ad un tratto apparire un altro Rama figlio di Gamadagni, già terror della casta guerriera mentrecch' ei visse, il quale, udito il mirabil fatto dell' arco spezzato, sorse a sfidar Rama a battaglia offrendogli a tendere un altr' arco dono di Visnu più prodigioso ancora del primo. I Devi s' assembrano per l'aria spettatori di quel nuovo cimento. Tutta la comitiva è muta di stupore e di paura. Il giovane guerriero scocca dal terribil arco la saetta, e fuorchiede a Rama Gamadagnio le vie superne. Il cielo si riserena, i Devi celebrano per l'aria Rama Dasarathide; la schiera si ravvia e giunge ad Ayodhyâ tra le feste e il giubilo del popolo esultante. Poco dopo Bharata ne va invitato alla reggia d'Asvapati suo avo materno. Quivi termina il libro primo.

Dasaratha sente omâi avvicinarsi il fine de' lunghi suoi giorni, e delibera di far sagrare Rama consorte del regno. Quest' è il suo supremo desiderio, conseguito il quale egli si dipartirà contento di quaggiù per irsene nel mondo dei Padri. Esplora la mente del popolo, da cui prorompe unanime un grido d' assenso, di favore, di gioja. Tuttavia Dasaratha non è senza arcani timori. Da più notti

egli è funestato da sogni spaventosi soliti a presagire sventure ai re, e gli esploratori degli astri gli annunziano avversa la sua stella. Fa egli venire a se in secreto Rama; gli apre i suoi pensieri, i suoi timori, e l'esorta a star cauto, a circondarsi d'amici fidati, ad aver l'occhio a tutto. Partito dal padre Rama si conduce alle segrete stanze della madre Causalyâ, e la trova nel Larario domestico attorniata da Sitâ, da Lacsmana e da Sumitrâ sua genitrice, supplicante fausti gli eventi al caro figlio, e meditante intenta il sommo Spirito. Quivi ella il benedice, poi Rama e Sitâ entrano nel digiuno, che il maestro dei riti Vasista loro prescrive per la prossima consècrazione. In questo mentre s'adorna a festa la città d'Ayodhyâ, d'ogni parte s'inalberano vessilli, si spargono fiori, s'ardono profumi, ogni luogo echeggia di canti e di suoni, d'ogni intorno s'aduna popolo in Ayodhyâ, principi illustri vi sono convenuti, ne d'altro si ragiona che di Rama, amore e delizia delle genti. Caiceyî madre di Bharata, la più giovane e bella tra le consorti di Dasaratha, aveva, nel venirne sposa ad Ayodhyâ, condotta con se dalla casa paterna una donna sua fidata per nome Mantharâ, gobba e deforme di corpo, di rea e maligna natura. Costei per ignote

cagioni era mortal nemica a Rama, e dominata da rea ambizione avrebbe voluto veder Bharata consecrato re, perchè ne sperava favore e grandezza siccome fida e devota a Caiceyî madre di lui. Veduto essa dall' alto della reggia l'apparato festivo d' Ayodhyâ per la sagra di Rama, discende immanamente alle stanze di Caiceyî, s'accosta al letto di lei ancora giacente; ed Oh! esclama, tu te ne stai senza pensiero, o malaccorta, non sai tu quale immenso disastro ti sta sopra? Dasaratha debbe oggi far sagrare re Rama. Caiceyî, che amava Rama quanto Causalyâ stessa, invece di mostrarsi contristata, si rallegra di quella notizia, e toltosi di dosso un ricco gioiello l'offre come premio del lieto annunzio a Mantharâ. Qui sarebbe lungo il dire con quali arti orribilmente maligne Mantharâ abbia intrapreso a sollevare, a travolgere la mente di Caiceyî. Tutto ciò, che può commuovere, esacerbare, invelenire un animo femminile, tutto fu detto da Mantharâ per indurre Caiceyî a rompere il disegno fatto da Dasaratha di consecrar Rama re. Questo è certamente uno tra i bei luoghi del poema. Tanto fece adunque, tanto disse Mantharâ, che Caiceyî, sopra cui pesava inoltre la maledizione d'un brâhmano, rimase come lasciata e deliberò d'im-

pedire la sagra di Rama. Ma in qual modo veni ne a capo? Mantharâ ne trova il mezzo bello ed apparecchiato. Nella guerra dei Devi e degli Asuri, in cui combattè pei Devi Dasaratha, venne questi gravemente ferito; talmente che n'ebbe a perdere ogni senso. Caiceyî, che l'aveva seguitato, fu quella che lo salvò in quel caso estremo. Dasaratha riavutosi tra le braccia di Caiceyî, compreso di riconoscenza e d'amore le promise, le giurò solennemente che le accorderebbe, quandunqu' ella il richiedesse, due favori qualunque ei fossero. Or bene, dice Mantharâ, rammenta ora a Dasaratha il suo giuramento, e chiedigli i due favori promessi, l'uno la consecrazione di Bharatâ a re, l'altro l'esilio di Rama nelle selve per quattordici anni; questo tempo sarà bastante perchè Bharata si consolidi nel regno. Detto fatto: Caiceyî entra nella camera degli sdegni, dove usano condursi le consorti regali allorchè le stringe qualche grave corruccio, si stende in squallida veste sulla nuda terra, ed a Dasaratha accorso a lei per consolarla chiede ostinata, senza udire, senza voler altro, i due favori promessi con giuramento, la consecrazione di Bharata, l'esilio di Rama. Dasaratha è stretto come una vittima al sacrificio; chiede, implora, scongiura,

prosterne nella polvere la sua venerabil canizie; ma non può in alcun modo svincolarsi dall' inesorabil volontà di Caiceyî. Non v' ha scampo a quella fatale sventura. Quì non imprenderò a narrare i lamenti, i pianti, i gridi di dolore, onde risuona ad un tratto la reggia di Dasaratha poc' anzi sì lieta, il duolo, le querele, gli sdegni di tutta Ayodhyâ, i rimproveri, l' ire, le esecrazioni contro Caiceyî, che occupano insieme molta parte di questo libro. Rama intanto fermo nel proposto di non voler render spergiuro il padre, ordinati doni alle persone più a lui devote, veste in un con Sitâ e Lacsmana, a cui dopo molte preghiere e reiterati rifiuti ha consentito d' andarne con lui compagni del suo esilio, veste, dico, gli abiti di penitente e s' avvia esule alle selve, lasciando immerse nel dolore ed in un silenzio di solitudine la città e la reggia. Quì si descrive il mesto cammino de' tre esuli regali. Gran numero di cittadini volle tener loro dietro; ma giunto alle rive della Tamasâ, Rama non consentì che il seguitassero più oltre. Pervenuto alle rive del Gange accommiata egli pure Sumantra fidato auriga e bardo insieme di Dasaratha, che per ordine del re l' aveva condotto sul più splendido tra i cocchj regali. Ora i tre giovani esuli Rama, Sitâ

e Lacsmana soli per ignote regioni tragittando fiumi, attraversando foreste pervengono alfine al monte Citracuta, dove pongono loro dimora Infelice Dasaratha! ogni gioja è spenta per lui, un solo pensiero incessante, acerbo, il pensier di Rama il persegue, lo strazia, lo strugge Sul finir d' una notte insonne voltosi a Causalyâ che gli stava accanto così le parla O Causalyâ, se tu vegli, come vegl' io, ascolta quali tristi presagj, quali acerbe memorie mi van per la mente Nel tempo della mia prima età, non t'aveva allora per anco impalmata o mia diletta, passata la stagione delle pioggie rattivatrici della natura, io pieno di baldezza e d' esultanza cacciando e scorrendo per le campagne, che irriga colle belle sue acque la Sârayu. Una notte, stando io appiattato presso le rive del fiume per coglier quivi il varco od elefante od altra belva venuta a dissetarsi, ascolto improvviso un suono come d' un vaso che s' empia, dirizzo a quel suono la saetta, aggiusto il colpo, la scocco credendomi ferire una belva Ah! son morto, tale è il grido che mi percuote istantaneo l' orecchio, balzo fuori atterrito, accorro e veggio steso a terra, inondato di sangue un garzoncello Era quello il figlio unico di due vecchj solitary ciechi amendue Essi mi mi

ledissero : E tu pure, o temerario guerriero, proverai un dì che cosa sia il dolore di perderè un figlio caramente diletto. Oh Causalyâ! la maledizione s'è adempiuta. Sento ormai consunto dal dolore questo frate, i miei occhi non veggon più lume, ogni mio senso è distrutto. Oh Rama! oh Rama! io non ti rivedrò più reduce dall' esilio. E così lamentando Rama si sparse Dasaratha, come sparisce appoco appoco al sopravvenir del giorno la luna. Qui ululati delle donne, descrizione d' un regno privato di re, messaggj inviati a Bharata per richiamarlo ad Ayodhyâ, sogno funesto veduto da Bharata; sua partenza ed arrivo ad Ayodhyâ. Ivi ei prorompe in rimproveri acerbi contro Caiceyî sua madre, attesta con giuramenti la sua innocenza dell' esilio del fratello, rifiuta il regno, che gli è offerto, siccome dovuto a Rama, compie con mesta solennità i funerali del padre, e si dispone con tutto l' esercito, con Causalyâ e Sumitrâ ad andare al Citracuta per ricondurne Rama e salutarlo re.

S' apre intanto una larga via per monti e foreste atta a potervi passare con tutta la sua mole l' esercito. Questo si mette in cammino condotto da Bharata; rifà la via medesima percorsa dagli esuli; è accolto con ospitalità da Bharadvaga, che

descrive a Bharata il monte, dove Rama ha posto sua dimora, e dopo lungo viaggio partitamente descritto giunge al Citracuta Meste accoglienze dei fratelli, annunzio della morte di Dasaratha, libagione ai Mani, abboccamento di Causalyâ e Sumitrâ con Rama, Sitâ e Laesmana Bharata saluta Rama re, e lo stringe colle piu calde istanze perch  ei ritorni in Ayodhyâ e pigli possesso del regno Rama e inflessibile egli ha impegnata la sua fede, sente esser suo debito sacro liberar dai vincoli del giuramento il morto padre, ne lascia l'esilio finche non siano compiuti i quattordici anni Consegna egli pertanto in deposito le insegne regali a Bharata, il quale partitosi da Rama non ritorna piu in Ayodhyâ, ma pone sua sede in Nandigram, e quivi regnando in nome del fratello attende il finir dell'esilio, e l'esito degli eventi che portera con se l'avvenire Ivi finisce il libro secondo Tale e il sunto, o per meglio dire, il nudo scheletro dei due primi libri del poema Ora e uopo penetrare addentro in alcune delle gravi *questioni che ne derivano*

Due eruditi scrittori, il cui giudizio e di gran peso in questi studj, ed autorevole soprattutto nella questione, in cui entro, i Signori di Schlegel e

Lassen hanno portato sulla recensione Gaudana del Ramayana due giudizj in parte consenzienti, in parte dissimili. Il Sig. di Schlegel ¹ concedendo bensì che la scuola Gaudana ha potuto attingere da speciali documenti antichi molte cose sue proprie, le quali si debbono apprezzare, avvegnachè differiscano dalla recensione boreale, venuto ad arrecar le ragioni per cui egli scelse questa, così discorre: « Molti e gravi argomenti mi persuadono che
 • la recensione dei commentatori ha conservato
 • più fedelmente il primitivo e genuino aspetto del
 • poema; che la Gaudana all' incontro, lasciate le
 • vestigie della veneranda antichità, molte cose ha
 • per proprio arbitrio innovate coll' intendimento
 • di accomodare all' uso dell' età sua la omai vieta
 • locuzion del poeta ². » E più sotto: « Veggo che
 • i Gaudani han voluto talvolta tor via una certa
 • scabrosità di favella, vocaboli vieti, costruzioni
 • slegate, infine alcune licenze epiche, per cagion
 • d' esempio l' omission dell' aumento al passato im-
 • perfetto, la forma अ invece di त्वा nei gerundj dei
 • verbi semplici; l' uso delle quali licenze è legitti-
 • mato dal codice di Manu. Volleio eziandio prove-

¹ Pref pag 111

² Pref pag xxiii

« dere alla chiarezza ; tantoche non di rado nei
 « luoghi piu difficili il testo Gaudano puo essere util
 « mente adoperato invece di chiosa Confesso tutta-
 « via, che ben non comprendo qual utile abbiano
 essi creduto fare mutando , e penso nessun' altra
 « ragione averli indotti, fuorchè la vaghezza d' in-
 « novare ¹ A questo giudizio del Sig di Schlegel
 pienamente assente il Sig Lassen Ma esso va piu
 oltre ancora, e scrive ² esser egli propenso a cre-
 dere che i Gaudani non ebbero sott' occhio che
 la recensione boreale, nulla ricavarono da fonti
 proprie ed originali di che arreca come prova il
 non trovarsi, dice egli, nella recensione Gauda-
 na cosa alcuna che le appartenga come propria,
 il seguitare che ella fa passo a passo la recensione
 boreale, cangiando solo qua e là vocaboli in cose
 di nessun momento, scrivendo per caso d' esempio
 एतस्य तु वच श्रुत्वा invece di तस्य तद्वचन श्रुत्वा, o mu-
 tando in altra simil guisa In alcuni luoghi, pro-
 segue il Lassen, la recensione Gaudana differisce
 bensì alquanto piu sostanzialmente dall' altra, ma
 queste differenze, se non consistono che nell' omet

¹ Præf pag 11

² *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* dritten Bandes
 zweites Heft Göttingen 1840

tere e raccorciare, facilmente si spiegano per se stesse; se nascono dall' accrescere ed allungare, debbonsi attribuire all' intenzione manifesta dei Gaudani di voler mutare il testo boreale, a quella guisa che il grammatico bengalico Vopadeva volle mutando introdurre tutta una nuova nomenclatura grammaticale. Se una particolare tradizione orale del poema fosse stata base alla recensione Gaudana, questa sarebbe riuscita intieramente diversa dalla boreale; d' altronde quello che si sa della storia della Bengalia mostra inverosimile, che possa essersi quivi conservata una tradizione propria originale del Ramayana, indipendente dall' altra. La recensione Gaudana, afferma egli, è posteriore alla boreale, e gli indizj di questa posteriorità, come quello del ringiovanir la lingua, accennano un' età così recente, che pare incredibile possa essersi infino a quell' ora mantenuta nella Bengalia l' antica rapsodia. E conchiude dicendo, che quale possa essere stata l' origine della recensione Gaudana, egli crede la boreale esser quella, che ha conservato e tramandato il testo più antico del poema.

Il parere di due scrittori così versati in questi studj, e internatisi per lungo lavoro nell' intima conoscenza del poema, tenne lungamente sospeso il

mio giudizio sulla questione delle due recensioni. Egli è vero, che quella sentenza mi parve fin sulle prime ripugnante alla natura dell' epopea antica. Tuttavia, non volendo ne avere senza salde ragioni un' opinione mia propria differente da quella di due sì chiari maestri, ne anche assentir loro senz' altra ricerca pel solo peso della loro autorità, tolsi ad esaminare colla più intenta cura il testo delle due recensioni, cercai supplire all' uopo con induzioni logiche al difetto di dati positivi, solo mezzo di pervenire a qualche buon risultato negli studj dell' India avvolti ancora in molta oscurità ed incertezza, e riuscì ad un giudizio al tutto contrario a quello dei Signori di Schlegel e Lassen. Il mio giudizio è che la recensione Gaudana non può essere in nessun modo nata d' una rimutazione, d' un rifacimento della boreale, che essa è al tutto indipendente da quella, non rilavorata, rimpastata, ma originale, autentica, e degna di fede quanto l' altra; che ella attinse da sorgenti sue proprie, schiette, ed autorevoli, quanto quelle della boreale, e rappresenta fedelmente un' altra tradizione del poema; che nulla mutò per vaghezza d' innovare, ma s' attenne religiosamente a quella tradizione epica, che prese ad ordinare, tramandandola quale la raccolse;

che amendue le recensioni vogliono essere pubblicate col sincero rispettivo loro testo, affinchè il Ramayana sia messo in piena e perfetta luce; ne potersi dire assolutamente, che l'una meriti la preferenza sopra l'altra, sebbene si possa con tutta verità affermare, che la recensione Gaudana ha sopra la boreale il vantaggio d'una migliore esecuzione onde la forma del poema ne risulta più perfetta, senz'acche però punto ne venga alterato il nativo suo aspetto. Aperto così il mio giudizio sul proposito delle due recensioni, entro arditamente nel mezzo della questione per isvolgerla in ogni sua parte.

Tra le cose messe innanzi in favore della recensione boreale, alcune sono al tutto insussistenti e vane, non sostenute da veruna pur leggerissima prova; tantoche si potrebbe con egual fondamento oppor loro asserzioni onninamente contrarie. Si afferma, che la recensione boreale debb'essere più antica della Gaudana, ma quali ragioni se ne arrecano? Nessuna affatto. Come si può asserire così recisamente, che l'una sia più antica dell'altra, quando s'ignora l'età d'amendue? Sebbene qui non ista il punto essenziale della controversia, e quand'anche si pervenisse a provare che la recensione bo-

terle sia più antica della Gaudana, non si sarebbe ottenuto un gran risultato in favore di essa. Quello, che maggiormente importa nella presente discussione, non è già l'età più o men remota della recensione Gaudana, ma l'indagare e chiarire, se ella derivi da fonti originarie sue proprie, autorevoli ed autentiche, e quando questo, come spero, venga a risultare dalle cose, che ne andrò a mano a mano ragionando, l'antichità della recensione potrebbe essere un argomento di più in favor della sua autorità, ma questa non nasce, e non dipende da quella. Se i poemi d'Omero, invece d'essere stati raccolti ed ordinati all'età di Pisistrato o del figlio Ipparco, non fossero stati recensiti che alcun tempo dopo, verrebbero essi per ciò ad avere minore autorità di quella che hanno, ove le fonti originarie della recensione apparissero sincere, consacrate dalla tradizione, ed autentiche. Senza alcun fondamento eziandio, anzi contrariamente al vero si afferma, che la recensione boreale meglio ritrae il primitivo e genuino aspetto del Ramayana. Se io chieggo quali siano gli indizj, per cui si conosce che un monumento epico conserva il suo primiero e inalterato aspetto, mi si dirà essere un tenore semplice ed uniforme di poesia, i concetti,

le immagini, i pensieri conformi e improntati dello stesso colore, dello stesso spirito d' antichità, la naturalezza, il candore, la spontaneità dello stile, il frequente ritorno che fa il pensiero alle stesse idee ed agli stessi vocaboli, il medesimo ordine d' idee che domina per tutto il poema, lo stesso alito che tutto il compenetra, nessuna traccia d' essenzial mutamento o d' innovazione. Ora tutti questi indizj si discoprono manifesti nella recensione Gaudana, ond' io dico, che la fisionomia del poema è conservata in essa così schietta e genuina, che nulla più. Accennerò poi a suo luogo, come si trovino nella recensione boreale alcune cose, che possono generare legittimi dubbj sulla sua costante schiettezza e sincerità.

Vengo ora ad un altro genere d' asserzioni contro l' autenticità della recensione Gaudana non più solamente vane od arrischiate, ma apertamente erronee. La recensione Gaudana, dice il Lassen, nulla ha, che le appartenga come proprio: una particolar tradizione orale del poema avrebbe prodotto 'una continua, intiera differenza nella recensione; ma ciò non addivenne: i Gaudani premono costantemente le orme dei boreali, contenti al mutar quà e là alcuni vocaboli in cose di nessun rilievo; da ciò

conseguita, che essi non han fatto altro che variare, ritoccandola, la boreal recensione. Certamente la scuola Gaudana raccogliendo fedelmente una speciale autorevole tradizione del Ramayana non ha mutato, ne poteva mutare l'intero aspetto o la natura del poema. Ove ciò fosse avvenuto, la cosa si ridurrebbe non più a provare che l'una e l'altra scuola ha seguitato due tradizioni differenti, ma autorevoli amendue e degne di fede, bensì a ricercare quale delle due sia la vera, quale la falsa giacche di due tradizioni affatto diverse, una sola potrebbe essere riputata sincera. La recensione uscita da quella tradizione, che la scuola Gaudana raccolse, e, come doveva esserlo, quanto all'essenza consenziente colla boreale: il che prova ad un tempo la sincerità dei fonti a cui attinse, e che ella non mutava per talento d'innovare. Ma tutte quelle differenze, che si possono trovare tra due tradizioni originali d'uno stesso poema tramandato oralmente e raccolto da due diverse scuole, tutte le differenze, di cui egli è suscettivo senza venire sostanzialmente alterato, senza essere trasmutato in altro e perdere la sua propria natura, tutte queste differenze si ritrovano tra le due recensioni, e provano, che elle non sono nate l'una dall'altra,

ma che originali amendue ed indipendenti, rappresentano esse due tradizioni diverse del poema. In generale ogniquaivolta le due recensioni dicono le stesse cose, le esprimono pure nello stesso modo; e solamente allora è differente la locuzione, la forma, quando differisce o in tutto o in qualche gradazione il pensiero: il che è nuovo indizio, che i Gaudani non eran mossi dalla voglia d'innovare, ma seguitavano fedelmente la tradizione, che avevano preso a raccogliere ed ordinare, consentendo colla recensione boreale ogniquaivolta la loro tradizione consentiva con essa, allontanandosene quand' ella se ne allontanava.

Ma quì è necessario che io entri ne' particolari e metta in rilievo le differenze, che corrono tra le due recensioni, acciocchè si vegga, se elle siano tali da provare apertamente, che la recensione Gaudana non può in nessun modo essere nata dalla boreale, ma bensì derivare essa da una particolare sorgente tradizionale del Ramayana. Sceglierò alcune più notabili differenze nei due primi libri delle due recensioni; perchè trovandosi ora questi pubblicati schiettamente nel rispettivo loro testo, i boreali dal Ch. Sig. di Schlegel, i Gaudani dallo scrittor di queste pagine, potrà facilmente ciascuno

riscontrare i luoghi citati. Non toccherò delle differenze, che s'incontrano nei capitoli, i quali servono come d'introduzione al poema, e sono opera dei diaschevasti, ne del capitolo detto *Anucramanica* ossia serie delle cose, opera dei diaschevasti esso pure, che manca nella recensione boreale, e si trova nella Gaudana ad esempio del *Mahîbhârata*, quale guarentigia, sebbene non sicurissima, dell'integrità del poema a un dipresso come in certi libri cinesi il novero dei caratteri, di cui si compongono, e vengo alle differenze, che occorrono nel corpo stesso del poema, non certo per notarle tutte, ma per indicarne solo alcune più principali.

LIBRO I — Il capitolo ix, intitolato *Episodio di Rasyasringa*, dove sono narrate le arti e le seduzioni messe in opera per trar fuori della selva il romito Rasyasringa, e di gran lunga più copioso e lussureggiante di poesia nella recensione Gaudana che nell'altra sua sorella. Il Sig. di Schlegel cui consente il Sig. Lassen giudica che quell'episodio è stato alterato dalla scuola boreale, e che ei conserva per conseguenza nella Gaudana la forma, che pare essere la più antica e sincera. Or se è così, conviene che i Gaudani l'han ricavato da una fonte

originaria loro propria, alla quale essi attinsero. La differenza, che occorre in questo capitolo tra le due recensioni, disparve quasi affatto dall' impressione Schlegeliana, perchè egli, trovato quì, come lo è in più altri luoghi, il testo Gaudano migliore, l' antepose all' altro.

Variano grandemente le due recensioni al capitolo VIII, dove si descrive il solenne sacrificio equino, l' Asvamedha. La recensione boreale contiene più riti e particolarità, di cui non è fatta menzione nella Gaudana; all' incontro alcune cerimonie, alcuni usi si trovano in questa, che mancano in quella. Il Sig. di Schlegel in una nota a questo luogo ¹ scrive, che questo capitolo è stato dai Gaudani sconciamente guastato. Concorde al suo modo di vedere il Sig. Lassen ² dice, che da questa differenza appare manifesto, che la recensione Gaudana ebbe origine in una tarda età, allor che molti riti dell' antico culto erano andati in disuso e divenuti inintelligibili. Io credo molto più probabile, che questa differenza derivi dai differenti rituali Vedici, secondo cui fu descritto l' Asvamedha : il che allora si potrà chiarire, quando tutto il complesso de' Veda sarà ve-

¹ *Ramayana voluminis primi pars altera*, pag. 59

² *Zeitschrift für die Kunde, etc* I c

nuto in luce. Il Colebrooke¹ arreca esempj di più formalità e' riti nuziali tra di se differenti, secondo i differenti rituali Vedici, ma tutti legittimi e sanciti dall' uso, adoperati dai seguitatori di questo o di quel Veda alla celebrazion del connubio solito adempersi nell' India con formole così delicate ad un tempo e sublimi: perchè non potranno eziandio trovarsi nei Veda rituali differenti pei sacrificj? Dell' Asvamedha e de' suoi riti è parlato nel bianco e nel nero Yagurveda, ed il Colebrooke² afferma, che il nero Yagurveda è più copioso di Mantri od inni, che il bianco: non potrebbero trovarsi altresì nelle rispettive loro parti precettive due descrizioni dell' Asvamedha, l' una più abbondante di riti e di particolarità, l' altra meno, e le differenze delle due recensionì esser nate dall' aver esse seguitato due differenti autorità Vediche? V' aveano forse nell' Asvamedha due sorta di riti, gli uni necessarj, gli altri liberi; a quella guisa, che secondo le dottrine indiane, v' aveano tra le espiasioni le soprabbondanti e libere मूर्त, e le necessarie, e queste o speciali नैमित्तिक

¹ *Miscellaneous essays*, vol 1 *On the religious Ceremonies of the Hindus*

² *Loc cit. On the Vedas, or sacred writings of the Hindus*, pag 72

per le particolari colpe, o perpetue नित्य per espiare, non foss' altro, la vita ¹. La recensione Gaudana adunque potrebbe aver omessi i riti soprabbondevoli e liberi dell' Asvamedha, la boreale averli minutamente descritti. Aggiungerò, che dalla soprabbondanza dei riti e delle particolarità parmi non si possa giustamente inferire, che la descrizione dell' Asvamedha, quale si trova nella recensione boreale, sia più antica e sincera; che anzi se ne potrebbe forse conchiudere il contrario. Quel sovraccarico di riti e particolarità potrebbe ben essere opera del soverchiante Brahmanismo, che le veniva moltiplicando a bello studio. Ma tutte queste cose allora soltanto potranno esser chiarite ed accertate, quando sarà uscito in luce tutto il corpo de' Veda. Se il Mahâbhârata al capo dell' Asvamedha आश्वमेधिकर्म si fosse steso in più ampia descrizione del sacrificio equino di Marutta, dal suo attenersi alla recensione Gaudana o alla boreale, ovvero dal suo differire da amendue si sarebbe certo potuto derivare all' uopo qualche legittima conget-

¹ D' esse parla Cullucabhatta nel commento allo sloco 53 del lib. XI del codice di Manu :

चत्वारिंशत्तमो नित्यं प्रायश्चित्तं त्रिमुद्यं

Debbesi adunque far perpetua espiatione a fin di purificarsi

tura; ma l'Asvamedha di Marutta è descritto nel Mahâbhârata in soli cinque slochi :

नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विजुस्त्रिपरः ।

स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ॥ ८७ ॥

काश्यामास शुभ्राणि भाजनानि सदृशशः ।

मेहं पर्वतमासाद्य हिमवत्यार्य उत्तरे ॥ ८८ ॥

काञ्चनः सुमहान् पादस्तत्र कर्म चकार सः ।

ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ॥ ८९ ॥

चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां मल्ल्या न विद्यते ।

तस्येव तु समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ॥ ९० ॥

ज्ञे तत्र स धर्मात्मा विधिवत् पृथिवीपतिः ।

महत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ ९१ ॥

Egli (Marutta) pio, forte al par di cento elefanti, e qual altro Visnu presente, avendo a compiere il sacrificio solenne, ordinò che s'apparecchiassero innumerevoli aurei vasi splendidi, e condottosi al monte Meru sul fianco settentrionale dell'Himalaya, quivi sacrificò dentro spazioso aurato recinto Sacri bracieri e vasellamenti e tegghie e seggi, di cui non potrebbe dirsi il novero, apprestarono gli orafi Pìo-pìqua al re fu disposta l'area sacrificale ove il pio re Marutta signor della terra adempì conforme ai riti il sacrificio insieme con tutti i rettor delle genti congregati¹

Tra le differenze, che occorrono al capitolo XIX, intitolato *Nascita dei Dasarathidi*, è essenziale e no-

¹ Mahâbhârata, vol IV, प्रायश्चित्तपर्व, sloco 87 e seg

tevole quella, che nella recensione Gaudana non si trova descritto l'oroscopo, che sovrastette alla nascita di Rama e de' suoi tre fratelli, il quale oroscopo è minutamente particolareggiato nella recensione boreale, e fattavi espressa menzione dei segni zodiacali. M'occorrerà più sotto d'aver a tornare su questa particolarità, perchè si lega alla questione così vivamente agitata di fresco sull'origine ed antichità del zodiaco. Pare al Sig. di Schlegel ¹, che il non trovarsi nei Gaudani l'oroscopo di Ramuocchia alla convenevolezza ed all'intelligenza di quello, che si trova più innanzi ² e nella recensione Gaudana e nella boreale a proposito della consecrazione di Rama al regno, per la quale Dasaratha sceglie come favorevole e propizio quel giorno del mese Caitro, in cui la luna entra nell'asterismo Puscio. Ma quello, che ivi è detto rispetto al punto del cielo favorevole per la consecrazione, non ha bisogno affatto dell'oroscopo natale, affinche ei possa essere conveniente ed opportuno Dasaratha volendo associar Rama al regno e farlo sagrare,

¹ *Ramayana voluminis primi pars altera Excursus ad lib II, cap 11, 20, pag 248*

² Libro II, capitolo intitolato *रामदत्तमयनिम्नपुत्र*, terzo della recensione Gaudana, sloco 19, quarto della boreale, sloco 20

elegge per quell' atto solenne l' aspetto celeste, che, secondo le ragioni astrologiche, gli pare piu propizio Nulla qui veggo, che non sia appropriato, o che abbisogni di cose precedenti per essere inteso Qui almeno i riguardi astrologici hanno qualche fondamento, poiche si tratta di eleggere tale aspetto celeste piuttosto che tale altro laddove la descrizione dell' ascendente natale e affatto oziosa e superflua

Al capitolo XVIII della recensione boreale, XXIX della Gaudana, detto *Morte di Tadacá*, molte particolarita, molte meraviglie intorno al combattimento di Rama colla terribil Yacsí trovansi nella recensione boreale, di cui non e fatta menzione nella Gaudana, per cagion d' esempio, il turbine di polvere da lei suscitato, la pioggia lapidea fatta cader sopra Rama e Lacsmana, lo sparir improvvisa per forza d' arte magica, ed altri tali suoi prestigj Nella recensione Gaudana quel combattimento e descritto in modo piu prossimo alla realta, a quella guisa che alcuni combattimenti dell' Odissea, nella boreale predomina il maraviglioso, l' immaginario, come in alcune tenzoni dell' Ariosto

Nel capitolo XXXI della recensione boreale, intitolato *Dimora nell' eremo perfetto*, leggesi senza vincolo alcuno, che la leghi al contesto, anzi a dispetto

d'esso, la descrizione in sedici versi d'una incarnazione di Visnu in mendico fatta a richiesta di Casyapa. Questo luogo svela un panteismo Visnuitico assai sospetto, analogo a quello del Bhagavadgîtâ, del quale non credo avervi traccia in tutto il Ramayana. Uno di questi versi dice :

शरीरे तव पश्यामि जगत् सर्वमिदं प्रभो ।

Nel tuo corpo, o Signore, discerno tutto intiero quest' un verso.

Quest' è puro Bhagavadgîtâ. I Gaudani nulla hanno di tutto ciò al loro capitolo xxxii, che corrisponde al xxxi dei boreali.

Dopo lo sloco 19 del capitolo xxxvi della recensione Gaudana, xxxv della boreale, intitolato *Lodi della stirpe di Visvamitra*, seguitano in questa otto versi di poca o nessuna importanza, i quali non si trovano nella recensione Gaudana. Essa termina il capitolo allo sloco 19 con quella stupenda descrizione della notte sopravvenuta.

Differiscono le due recensioni al capitolo xlv della boreale, xlv della Gaudana, che ha per titolo *Discesa del Gange*. I Gaudani, allorchè Siva apre attraverso le ciocche della sua chioma un' uscita alle acque, ne fanno discendere il solo Gange; i boreali ne fanno uscire sette fiumi, eccettuatine il

Gange e l'Indo, tutti forse favolosi, guastando l'unità e l'insieme di questo capitolo splendido di maravigliosa poesia. Inoltre ne' boreali il Gange viene inghiottito e quindi rigittato fuori dal Muni Gahnu: il che mira a render ragione d'uno dei molti nomi del Gange, quello di Gâhnavi. I Gaudani nulla hanno di questo mito. Molte immagini descrittive del Gange corrente dietro al carro di Bhagiratha si leggono nella recensione Gaudana, che mancano nella boreale.

Variano grandemente le due recensioni al capitolo XLV della boreale, XLVI della Gaudana, intitolato *Origine dell'ambrosia*. Nella boreale il veleno è vomitato fuori dalle bocche del tormentato serpente Vâsuce, ed inghiottito da Siva condescendente alle parole di Visnu. Poi, dal lungo esser scosso per diguazzar l'Oceano e farne emergere l'ambrosia, si sprofonda nel mare il monte Mandaro: di che turbati i Devi pregano Visnu di volerlo estrarre; ond' egli, presa forma di testuggine, solleva il monte col dorso. Nulla di tutto questo v'ha nella Gaudana. In essa il veleno emerge dall'Oceano agitato, non è vomitato da Vâsuce; non l'inghiotte Siva, ma lo beono i Naghi o serpenti: e ciò è narrato in due soli versi. Sul finir di questo stesso

capitolo, nata contesa tra i Ditidi e gli Aditidi disputantisi l'ambrosia, i Gaudani narrano semplicemente, che gli Aditidi vinsero, e che Indra loro duce ottenne per quella vittoria la suprema dominazione. I boreali fanno quì di nuovo intervenire Visnu, che rapisce l'ambrosia colla sua fallace Mâyâ od illusione मायामास्त्राय मोहिनी ¹. La qual menzione della Mâyâ, dell' illusione di Visnu, noterò quì ancora come sospetta e tutta Puranica. Di questa Mâyâ o illusione Visnuviana è parlato nel Bhâgavata Purâna :

अथाख्याहि ह्येधेमिब्रवताः शुभा ।

लीला विठधतः स्वैरमोश्चस्यात्ममायया ॥

Narraci, o saggio solitario, le belle istorie delle incarnazioni di Visnu, il supremo Signore, che liberamente adopera tali giochi per mezzo della propria Mâyâ (illusione) ²

La Mâyâ di Visnu ha conveniente luogo nel Bhâgavata Purâna; ma dubito, ch' ella sia legittima nel Ramayana.

Al capitolo XLVI della recensione boreale, XLVII della Gaudana, intitolato *Squarciatura del feto di Diti*, secondo i diaschevasti boreali Indra fa sole sette parti del feto di Diti; secondo i Gaudani lo

¹ Sloco 47

² Bhâgavata Purâna, par M E. Burnouf, liv. I, chap. 1, v. 18

scinde in quaranta nove. Da queste parti del feto dilacerato sono originati i venti, i quali dovranno seguitar Indra figurato quì quale Divinità atmosferica, siccome in più inni Vedici è rappresentato ora qual Divinità cosmogonica, ora guerriera. Dalla differenza di questo capitolo nasce quella del capitolo che segue, rispetto all' assegnare ai Maruti o venti le particolari loro sedi atmosferiche. La divisione dei venti in quaranta nove è pur descritta nel Visnu Purâna ¹, ed il Ch. Sig. Wilson scrive in una nota a questo luogo, che essa si trova in tutti i Purani, ne' quali è narrata la progenie di Casyapa.

Il capitolo LXIV della Gaudana, LXII della boreale, intitolato *Sacrifizio d' Ambarisa*, varia nelle due recensioni e pel modo d' esposizione, e per alcune particolarità. I boreali, per cagion d' esempio, fanno menzione di due Mantri o preci, l' uno ad Indra, l' altro a Visnu, insegnati da Visvamitra a Sunasepa, affinché questi col recitarli nell' atto del sacrificio ottenesse d' esser liberato dal venire offerto come vittima. I Gaudani parlano solamente d' un Mantra od inno ad Indra; di Visnu non fan menzione. Ei sembra, che i boreali abbiano per Visnu una particolar predilezione.

¹ *The Vishnu Purâna*, by H II Wilson pag 152

Il capitolo LXVII della recensione Gaudana, intitolato *Elevazione di Visvamitra alla dignità di Brahmano*, differisce in più cose dal capitolo LXV della boreale corrispondente a quello. Noterò questa sola differenza. Nella boreale è narrato, che Indra si presentò in sembianza di brahmano a Visvamitra per tentarlo, chiedendogli il parco cibo, che quegli s'avea apparecchiato : di questa particolarità non occorre menzione nei Gaudani, come nè anche del timore, in cui entrarono i Devi, che se Brahma ricusasse più lungamente a Visvamitra la dignità di brahmano, non fosse per nascere tutta una generazione d'uomini atea.

Nel capitolo LXX della recensione boreale, LXXII della Gaudana, che s'intitola *Dimanda delle donzelle in ispose*, Vasista Purohito ossia maestro dei riti di Dasaratha espone, secondo il costume indiano nei connubj regali, la serie genealogica dei re d'Ayodhyâ all'occorrenza del matrimonio di Rama. I diaschevasti boreali, giunti a Sagara uno degli antenati di Rama, hanno una lunga leggenda intorno ad esso, che tutta volge sul nome, che egli ha comune col veleno : *sagara* significa *veleno* in sanscrito. Questa leggenda, che ne paga al Sig. di Schlegel, è qui affatto inopportuna e certamente intrusa.

Così fatte esposizioni genealogiche usano enumerare i soli nomi dei re con qualche epiteto di lode, per dimostrare l'antichità e la nobiltà della stirpe ed adempiere una formalità prescritta, e non già narrare le tradizioni delle schiatte. I Gaudani non hanno tale leggenda. Nella serie genealogica dei re variano altresì, ma di poco, le due recensioni. Esse differiscono quanto ai riti nuziali al capitolo LXXIII della boreale, LXXV della Gaudana, intitolato *Connubio dei Dasarathuli*. Quello, che ho detto più addietro intorno alle cerimonie e particolarità dell'Asvamedha, può applicarsi a questi due luoghi, il cui differenzie credo originato dalla medesima causa.

Una gran parte del capitolo LXXIX della recensione Gaudana e tutto il capitolo seguente LXXX, una massa di cento versi circa, mancano nella recensione boreale. Si narra qui il congedo e la partenza di Bharata dalla magion del padre per andarne ospite al re Asvapati suo avo materno, l'ammaestramento di Bharata in quelle scienze ed arti, che si convengono a giovane principe indiano, il messaggio inviato da lui al padre. La recensione boreale non fa che accennare in pochi versi l'andata di Bharata alla magion dell'avo — nulla ha di tutto il rimanente. Tutta questa narrazione è notata

d'inopportunita dal Sig di Schlegel¹ Il Sig Lassen l'attribuisce all' intento ch' ebbero i brahmani di dimostrare in essa la loro dignita e la necessita del loro ammaestramento Dissento da amendue Questo breve episodio non e quivi inopportuno; esso chiude molto bene il libro primo, arrecando, conforme al fare dell' epopea, varietà ed intreccio nella narrazione, assegna all' andata di Bharata alla magion dell' avo un degno e nobile scopo, mette in rilievo un personaggio, che avra a rappresentare una gran parte nel progredir del poema, e chiama sovr esso l' attenzione finora sempre concentrata sopra Rama al che s' aggiunga, che quel breve episodio contiene sull' istituzione de' giovani principi indiani ragguagli e particolarità, che non sono senza importanza Quanto a cio che dice il Lassen, che quell' episodio rivela il disegno fatto dai brahmani di mettere e mostra la loro dignita ed importanza, si ponga mente, che l' idea della superiorità brahmanica emerge ben piu manifesta ancora da cento altri luoghi del poema, ai quali si potrebbe per conseguenza applicare la medesima accusa ne veggo qual bisogno avessero i brahmani di questo episodio di Bharata, per mettere in rilievo la loro dignità, dopo

¹ I. c. f. pag. LIV

il celebre précédente episodio di Visvamitra, che è l'estremo dell'elevazion brahmanica e l'apoteosi, per così dire, della casta dei brahmi. Ma la narrazione dell'educazion di Bharata non appare in nessun modo originata da quel pensiero di preminenza brahmanica, che vuole il Lassen: essa è l'esposizione semplice e vera dell'instituzione d'un giovane Csatro di stirpe regale. Fin quì il libro primo.

LIBRO II.—Nel capitolo I della recensione Gaudana, intitolato *Deliberazione di consecrar Rama al regno*, sono fonduti insieme con notabili differenze i due primi capitoli della boreale. Le due recensioni variano ancora al capitolo che segue, secondo nell'una, terzo nell'altra, detto *Ordinamenti di Dasaratha*. In questo capitolo i boreali hanno una prima descrizione del solenne apparato della consecrazione ordinata da Dasaratha, che vien da essi poi ripetuta quasi verbo a verbo due altre volte, l'una al capitolo xiv, l'altra al capitolo xv, intitolato *Apparecchio della consecrazione*, dove veramente ha suo proprio luogo. I Gaudani hanno in questo capitolo soltanto la descrizione dell'apparato della sagra, differente in parte dalla boreale.

Dal capitolo x fino al xvi della recensione Gau-

dana, x-xx della boreale, occorrono tra le due recensioni differenze continue, ora più ora meno notabili, che io mi rimarrò quì dal particolareggiare, perchè la materia mi crescerebbe troppo fralle mani.

Il capitolo xxi della recensione Gaudana, intitolato *Placazione di Lacsmana*, manca nella boreale.

Il capitolo, che portá in questa lo stesso titolo, corrisponde al xix della Gaudana intitolato *Discorso di Rama*.

Il capitolo xxi Gaudano, che manca ne' boreali, è per altro opportunissimo; e pare richiesto ad un tempo e da quel che precede, e da quello che segue.

Esso dovrebbe trovarsi tra i capitoli xxiii e xxiv della recensione boreale, ov' è 'l suo luogo.

Rama viene in esso rammorbido i concitati ed irosi spiriti di Lácsmana, e rintuzzando il suo iracundo discorso del capitolo precedente.

Quindi ei manifesta in esso irrevocabile la sua deliberazione di andar esulando nelle selve, la qual ferma deliberazione da luogo naturalmente al discorso di Causalyâ sua madre lamentante la sorte di Rama e la sua, con che comincia nella recensione boreale il capitolo xxiv, तं समीक्ष्य व्यवसितं

« Veduto lui (Rama) saldo nel suo proposto, ecc. »

il qual discorso, mancando il capitolo xxi dei Gaudani, rimane, per così dire, privo d' addentellato,

che lo connetta con quel che precede. Ma quì occorrono nuove e notabili differenze. Il discorso di Causalyâ e la risposta di Rama, con cui incomincia il capitolo soprammentovato xxiv dei boreali, intitolato *Consolazione di Causalyâ*, si trovano nei Gaudani al principio del capitolo xxv, che ha per titolo nelle due recensioni *Fausti voti per la partenza*. I capitoli xxii e xxiii dei Gaudani, intitolati *Parole di Causalyâ*, *Placazione di Causalyâ*, mancano intieramente nei boreali. Le due recensioni s'avvicinano di nuovo verso la metà del capitolo xxiv, che ha per titolo nei boreali *Consolazione di Causalyâ*, nei Gaudani *Congedo per la partenza verso le selve*.

Dopo il capitolo xxxiii, che porta il titolo *Parole dei cittadini*, seguita nella recensione Gaudana un capitolo intitolato *Lamento di Dasaratha*, in cui sono contenute parte delle querimonie, che i boreali mettono in bocca di Dasaratha più capitoli addietro, allorchè Caiceyî gli chiese l'esilio di Rama. Questo capitolo, com'è naturale, manca nei boreali, i quali hanno poi, più che i Gaudani, il capitolo xxxv, intitolato *Rampogne contro Caiceyî*, che non si trova nella recensione Gaudana; e granmercè se n'abbia: chè di rampogne a Caiceyî già ne vennero fatte più del bisogno nei capitoli precedenti

Al capitolo xxxvii, intitolato *Il vestir degli abiti di penitente*, la recensione boreale ha un lungo discorso di Vasista a Caiceyî autrice dell' esilio di Rama: ivi nuove rampogne a Caiceyî e ripetizione di cose già dette a danno dell' azione, che ristagna. Tale discorso non si trova nella recensione Gaudana, la quale forma di questo capitolo e del seguente, intitolato nei boreali *Commemdazione di Causalyâ*, un capitolo solo. Di più il discorso di Dasaratha, con cui comincia ne' boreali il capitolo *Commemdazione di Causalyâ*, è molto più breve nei Gaudani. La recensione boreale ripete quì di nuovo cose già dette più addietro.

Variano le due recensioni al capitolo xxxix boreale, xxviii Gaudano, intitolato *Ammonimenti a Sitâ*. Nella recensione Gaudana dopo la risposta di Sitâ consorte di Rama alle parole di Causalyâ, questa ripiglia il discorso indirizzandolo a Sitâ prima, quindi a Rama. Quel discorso di Causalyâ non si trova nella recensione boreale. Più sotto all' incontro il capitolo xlvii di questa, intitolato *Ritorno dei cittadini*, manca nella Gaudana non solamente senza discapito alcuno, ma con vantaggio del poema.

I Gaudani fanno con notabili differenze quattro capitoli del capitolo LI della recensione boreale,

che ha per titolo *Passaggio del Gange*. Questi quattro capitoli sono i XLIX, L, LI, LII, intitolati *Mandati di Rama*, *Mandati di Lacsmana*, *Congedo di Sumantra*, *Passaggio del Gange*. Ma il contenuto del capitolo L, *Mandati di Lacsmana*, in cui questi commette a Sumantra quello che ritornando abbia a dire in nome suo al padre Dasaratha, manca affatto nei boreali.

Nel capitolo LV, intitolato nella boreale *Passaggio del fiume Yamuna*, nella Gaudana *Posata in riva alla Yamuna*, differiscono le due recensioni in molti particolari, che per brevità tralascio qui di notare.

Al capitolo LVI, intitolato *Soggiorno sul monte Citracuta*, oltrechè variano assaissimo le due recensioni e nella descrizione del monte ed in quella del sacrificio di Rama, occorre inoltre questa notevole differenza, che nell' impressione boreale del Signor di Schlegel, come in quella di Serampore, è fatta menzione d' un incontro de' tre esuli regali Rama, Sitâ e Lacsmana con Valmici il cantor del Ramayana, in un romitaggio del Citracuta. Di tale incontro non è fatto cenno nei Gaudani. Questo noto ora qui soltanto come variante di recensione, senza volerne però nulla inferire: avrò a tornare su questo punto più innanzi.

Manca nella recensione boreale il capitolo LVI

della Gaudana, intitolato *Rimproveri di Causalyâ*, nel quale il discorso di Causalyâ a Dasaratha assume un carattere grave e severo, diverso dal tuono lamentoso adoperato finora.

Il capitolo LXII dei Gaudani, LXI dei boreali, intitolato *Lamento di Causalyâ*, differisce assai nelle due recensioni. Nella boreale nulla è detto del dolore di Causalyâ pel volontario esilio di Lacsmana, che volle generosamente farsi compagno al fratello Rama, ed esular con lui nelle selve. Il rammarico di Causalyâ e il suo lamentare la sorte di Lacsmana sono espressi nei Gaudani in più versi al cominciar di questo capitolo. La similitudine dei brahmani, che ricusano di gustare gli avanzi d'un convito funebre, a quella guisa, che Rama reduce dalle selve rifiuterà il regno stato posseduto da Bharata, non si trova nei Gaudani, i quali hanno in quella vece altre similitudini, che mancano nei boreali. Sul finir del capitolo i boreali parlano dei tre sostegni, गति, che ha quaggiù la donna. I Gaudani spongono invece i quattro sostegni dell' uomo.

Al capitolo LXVI della recensione boreale, LXVIII della Gaudana, che ha per titolo *Il soprassedere ai funerali di Dasaratha*, il lamento di Causalyâ sull'

estinto consorte è quasi intieramente diverso nelle due recensioni.

Differiscono esse al capitolo LXXIII della Gaudana, LXVI della boreale, intitolato *Ritorno di Bharata*. I nomi di più luoghi attraversati da Bharata sono diversi nelle due recensioni; diverse pure alcune particolarità geografiche: differente altresì è la descrizione dei segni di mestizia, che Bharata ravvisa nella città d'Ayodhyâ sull'avvicinarsi ad essa.

Variano le due recensioni ai capitoli LXXVIII, LXXIX della Gaudana, i quali corrispondono al capitolo LXXV della boreale, intitolato *Giuramenti di Bharata*. Dapprima, come dianzi ho indicato, la Gaudana fa del capitolo unico della boreale due capitoli, che han per titolo *Rimproveri a Bharata*, *Giuramenti di Bharata*. Sul cominciar del primo Bharata lamenta nei Gaudani la potenza del fato, che ha spinto l'innocente Rama negli amari passi dell'esilio, travolto la mente di Caiceyî cagion di quella sventura, consunta di dolore l'infelice Causalyâ, condotto al sepolcro Dasaratha. Nei boreali invece a quello stesso luogo Bharata manifesta alla madre Caiceyî, che egli non vuole il regno dovuto a Rama. Variano inoltre le due recensioni

nei giuramenti, che fa Bharata per attestare che egli è innocente dell' esilio di Rama. Questa differenza è notevole, in quanto che meglio fa conoscere, quali usi della vita più rispettassero gli Indiani, quali cose avessero più venerate e sante, quali maggiormente abborrissero. E qui m'è parso degno d' essere additato un giuramento, che si trova nella sola recensione boreale, allo sloco 3o.

कपालपाणिः पृथ्वीमृतां चीरसंवृतः ।

भिक्षमाप्तो यद्येन्मत्तो यस्यार्थेऽनुमते गतः ॥

Avvolto in veste di penitente con un cranio in mano erra mendicando per la terra, qual forsennato, colui, per istigazione del quale n' andò in esilio quel generoso (Rama).

Pare si faccia ivi allusione alla setta dei Sivaiti detti Capalici, di cui si trova nel dramma Prabodhacandrodaya un carattere espresso con vivissimi colori, e che usavano appunto andare attorno con un cranio in mano. Ma questa setta non è molto antica nell' India.

Mancano nella recensione boreale i capitoli LXXX, LXXXI, LXXXII della Gaudana, intitolati *Discorso di Vasista*, dove questi esorta Bharata a temperare il dolore della morte del padre e a darsi pensiero dei doveri estremi, che non furono renduti ancora all' estinto re; *Lamento di Bharata*, in cui esso s' at-

trista della sventura, che s'è aggravata sulla sua casa, *Entrata nell'assemblea*, nel quale si delibera degli ultimi ufficj che s'hanno a rendere a Dasaratha. Questi tre capitoli precedono il capitolo intitolato *Funerali di Dasaratha*, LXXXIII dei Gaudani, LXXVI dei boreali. Il qual capitolo è molto men lungo e men particolareggiato in questi, che in quelli, quanto ai riti ed alle ceremonie funebri.

Manca nella recensione boreale il capitolo LXXXV della Gaudana, intitolato *Dono dell'acqua*, dove si descrive la cerimonia funebre dello sparger sul corpo morto del re l'acqua lustrale attinta ai principali fiumi dell'India, la Sarayû, la Vipâsâ, il Satadru, il Gange, la Yamunâ.

Dopo il capitolo LXXXVII della recensione Gaudana, LXXX della boreale, intitolato *Aprimento della via*, seguita in quest'ultima il capitolo LXXXI, intitolato *Entrata nell'assemblea*, che è una ripetizione inopportuna di cose già dette, ed è tutt'altra cosa, che il capitolo dello stesso nome, il quale trovasi più addietro nella Gaudana. Questa ha in quel medesimo luogo un capitolo tutto diverso, che porta il titolo *Commendazione di Bharata*, in cui Vasista invita Bharata ad accettare il regno, e questi il ricusa come appartenente a Rama.

Il capitolo xciii della recensione Gaudana, intitolato *Dimande a Guha*, manca nella boreale: sebbene esso sia quivi molto opportuno per la transizione al capitolo seguente, che ha per titolo *Discorso di Guha*.

Dopo il capitolo xcvi della recensione Gaudana, LXXXIX della boreale, intitolato *Tragitto del Gange*, seguita nei Gaudani il capitolo detto *Entrata nella selva Prayâga*. Questo capitolo manca nei boreali.

Altre e pur notabili differenze potrei additare sul finir del libro II; ma non proseguirò più oltre. Quello, che son venuto finora scorrendo, credo dover bastare al bisogno. Non ho messo in rilievo che le differenze le più sostanziali, le più importanti. Oltre quelle, altre minute differenze di pensieri, di nozioni, d'immagini, di collocazione, d'ordine occorrono quà e là frequentissime nel poema; e per addurne alcune, al libro I, capitolo xi delle due recensioni, Dasaratha, nell'incaricar Sumantra d'invitare i brahmani all'Asvamedha, particolareggia nei Gaudani alcune condizioni o gradazioni brahmaniche, delle quali non è fatta parola nei boreali, specificando, per caso d'esempio, i brahmani *Srotriyi*, *Calatrini* ed altri. Ai capitoli xxix e xxx boreali, xxx e xxxi Gaudani, variano le due

recensioni nei nomi e nell'enumerazione delle armi e delle formole misteriose comunicate da Visvamitra a Rama. Al capitolo xxxviii boreale, xxxix Gaudano, i boreali rappresentano il Gange trasmutato in forma aerea per sottrarsi agli amplessi d'Agni (il fuoco). I Gaudani non hanno questa particolarità. Al capitolo xl i boreali fanno Indra rapitor del cavallo destinato al sacrificio di Sagaro, ne Gaudani, cap. xlii, Brahma manifesta ai Devi, che il rapitore è Vasudeva, come lo era di fatto. Al capitolo lxxi i Gaudani hanno quattordici versi, che mancano nei boreali: si narrano ivi le mutue accoglienze e i ragionamenti di Dasaratha e Visvamitra, e il conversar dei Muni nella reggia di Ganaca. Nel capitolo lxxv boreale, lxxvii Gaudino, e differente il discorso di Dasaratha volto a placare Gamadagnya appaeso improvvisamente tra spaventosi portenti per combatter con Rama.

Al capitolo viii, lib. II, i Gaudani narrano d'una maledizione lanciata da un brahmano contro Carceyi ancora fanciulla nella casa paterna. I boreali non ne fan menzione. Quell'imprecazione brahmanica è mentovata qui molto acconciamente per alleviare l'odio soverchio, che peserebbe sopra Carceyi, cagione di tante sventure alla real casa di

Dasaratha, e fa intravedere in tutta questa catena d'eventi una certa fatale necessità, che ne rende la manifestazione più efficace ed incisiva. Al capitolo xxxii, i Gaudani fan menzione di più persone impiegate a diversi ufficj nella reggia di Dasaratha, cui Rama invia doni prima d'andarne in esilio, le quali non sono menzionate nei boreali. Al capitolo, dove si descrive la condizion d'un regno privato di re, differiscono assai di pensieri e d'immagini le due recensioni.

Nell'ordine de' capitoli variano esse pure a quando a quando; e per recarne alcuni esempj: lib. I, il capitolo intitolato *Generazione delle scimmie (silvani)* si trova nei boreali dopo quello, che ha per titolo *Apparecchio del nettare*; nei Gaudani sta più convenientemente dopo il capitolo detto *Nascita dei Dasarathidi*. Lib. II, il capitolo xliiv boreale, intitolato *Discorso di Sumitrá*, si trova nei Gaudani con notabili differenze al numero lxiv. Alcune volte anche i miti sono variamente esposti nelle due recensioni, più o meno svolti nell'una, che nell'altra. Per caso d'esempio: il mito di Surabhi piangente la sorte de' giovenchi suoi figli aggiogati all'aratro, il qual mito si trova al capitolo lxxvi dei Gaudani, lxxiv dei boreali, è molto più sviluppato e si dis-

tende in molti piu particolari in quelli, che in questi. Ma qui m'arrestero. Parmi aver dimostrato evidente, che le differenze tra le due recensioni sono ben altre, che di semplici parole e locuzioni, come affermano i Signori di Schlegel e Lassen, che esse vanno tant'oltre, quanto il puo comportare l'identita del poema, che non possono essere derivate da voglia d'innovare, poiche quasi sempre, allorché i Gaudani consentono appieno coi boreali nelle idee, consuonano anche con essi nel modo di esprimerle, vale a dire nella locuzione, che tali differenze in fine non possono essere state originate da altra cagione, fuorché da una diversa tradizione del poema.

Vuolsi ora esaminare un'altra asserzione dei due illustri critici che precipuo scopo, cioè, della scuola Gaudana, appare essere stato quello di toglier via dal poema vocaboli anticati e forme men regolari, di rinfrescarne e ringiovanirne la favella. Mi occorrerà piu sotto d'aver a parlare alquanto piu distesamente della lingua del Ramayana. Qui mi ristringerò a dimostrare, se sia vera od erronea l'asserzione soprammentovata. I Gaudani, così si afferma, intesero a purgare il poema da alcune forme insolite da certe licenze epiche per cagion d'esem-

pio, l'omissione dell' aumento al passato imperfetto, la desinenza य invece di त्वा ne' gerundj de' verbi semplici, e da altre simili deviazioni. Vegliamo.

LIBRO I. — Al cap. ५५, sl. ultimo, occorre la locuzione कालधर्मणा, la quale presuppone una forma antica, fuori d' uso nella lingua classica, ma congruente all' organismo del sanscrito, la forma, dico, धर्मन् invece di धर्म. Tutti i manoscritti Gaudani, che mi venne fatto di consultare, hanno la stessa lezione, alla quale per altro si sarebbe potuto sostituire la locuzione कालकर्मणा, che avrebbe a un dipresso, avvegnachè meno efficacemente, espressa la medesima idea. Al capitolo ५५, sloco 25, s' incontra il vocabolo जगत् neutro unito in costruzione con आप्रवान् mascolino. Al capitolo ५६, sloco 30, si trova la forma विभ्रत् passato imperfetto senza aumento invece di अविभ्रत्. Al capitolo ५७, sl. 15, occorre il vocabolo ब्रह्म nel senso di ब्राह्मण्यं, secondochè l'interpreta il commentatore Locanatha, il quale senso non trovo che abbia quel vocabolo nella lingua comune; indizio che in tale significato è quella una voce anticata, simile ad altri vocaboli Vedici dello stesso genere. Al capitolo ५८, sloco 3, si trova la forma प्रगासन्तं, accusativo del participio प्रगासत्, adoperata, a quel che pare, per

allungare la penultima sillaba del primo pado, sebbene in quella sede non sia la lunga punto necessaria cosicché si sarebbe potuto usare la forma regolare प्रशासत

LIBRO II — Al cap. xxv, sl. 34, occorre il dativo Vedico त्वे del pronome त्व. Al capitolo xxxiii, sl. 3, s'incontra in tutti i codici manoscritti Gaudani la forma समेयाता, la quale non si può risolvere altrimenti che derivandola dalla radice इ in questo modo सम् + आ + इयाता. V' hanno in essa due irregolarità: l'una, che manca l'aumento, l'altra, che la radice इ si trova adoperata all'atmanepado contro le leggi dei dhatupati. Al capitolo xxxiv, stanza 28, si trova la forma gerundiale वेद्य, alla quale si sarebbe potuta facilmente sostituire nello stesso senso la forma regolare श्रुत्वा ovvero अवेद्य elidendo la lettera अ, e mutando il सुमन्त्रतो वेद्य in सुमन्त्रतो ऽवेद्य.

LIBRO III — Al cap. lxi, sl. 18, occorre la forma गृह्य invece della regolare गृहीत्वा. La stessa forma s'incontra di nuovo al capitolo xi del libro IV, sl. 19. Al capitolo lxi, sl. 11, si trova la forma उत्तिष्ठत् senza aumento. Al capitolo lxxiv, sloco 12, occorre la locuzione ना ब्रवीत् altro passato imperfetto senza aumento, e questa irregolarità si dovrebbe

facilmente potuta tor via sostituendo *सोऽब्रवीत्*, che non avrebbe in nulla danneggiato il senso.

LIBRO IV. — Al capitolo XLV, sl. 15, si trova il vocabolo *तमोवत्यां* locativo di *तमोवती* non al tutto regolare. Anche quì si sarebbe potuto agevolmente ridurre il testo a regola, sostituendo a *तु तमोवत्यां* la locuzione *तिमित्त्यां*. Al capitolo LXIII, sl. 46, si trova la locuzione *मां द्रुवंश्च महर्षयः* nuovo passato imperfetto senza aumento; alla quale irregolarità si poteva rimediare scrivendo *मानुवन् महर्षयः*.

LIBRO V. — Al capit. VI, sl. 6, occorre la forma mascolina *धास्यन्* che sta invece della femminina *धास्यन्ती*, che sarebbe richiesta dal nome con cui s'accorda. Al capitolo XXXIV, sloco 14, si trova la forma *अनगच्छत* priva d'aumento. Al capitolo XXXVII, sloco 38, si trova il gerundio *भञ्ज्य* in luogo di *भजित्वा*. Al capitolo LXXV, sloco 8, il mascolino *दुःखान्नानः* e fatto concordare col neutro *रक्षांसि*; mentre si sarebbe potuto rendere la locuzione regolare sostituendo *रक्षन्मा*: al *रक्षांसि*. Tutte queste irregolarità appartengono all'organismo grammaticale.

Ma s'incontrano eziandio nella recensione Gaudana irregolarità di metro. Al capitolo I del libro I, sloco 26, occorre un verso sopriabbondante d'una sillaba, il quale si trova in tutti i manoscritti,

e che senza alcuna difficoltà si poteva emendare
Esso sta così

शरणागतस्य भगवन् प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

Sostituendo भवान् al भगवन् ed अर्हति all' अर्हसि, il verso corre regolare, senzache ne venga in nulla alterato il senso. Un altro verso con una sillaba soprabbondante si ritrova in tutti i manoscritti al capitolo LXVI del libro I, sloco 19

अजितेन्द्रियोऽस्मीति भृशं जगर्हत्मानमात्मना ।

Ad emendatori di testo intenti a ridurre ogni cosa a regola non sarebbe stato oltremodo difficile rivolgere quel verso in altra guisa e renderlo regolare. Ma tali irregolarità di metro forse erano sancite dalla tradizione, e i Gaudani l'hanno rispettata. Anche ne' Veda occorrono sovente irregolarità metriche. Più altre forme o irregolari o insolite, che si rinvencono nella recensione Gaudana, potrei aggiungere a questo novero. Ma farò punto qui per non eccedere in lunghezza. Ora se si consideri, che la lingua del Ramayana è generalmente dal principio al fine stabile, regolare e conforme alle leggi dei grammatici, non ridondante d'anomalie come la Vedica, ne ondeggiante e incerta

come l'Omerica, di che m'occorrerà di ragionare più innanzi; che le sole un pò frequenti deviazioni, le quali s'incontrano nella favella del Ramayana, consistono nell' uso dell' atmanepado in senso attivo invece del parasmaipado, e nel non attenersi sempre strettamente nelle inflessioni delle radici verbali alle indicazioni di Panini e degli spositori dei dhatupati, che concernono e definiscono la varia natura delle radici उदात्तः, अनुदात्तः, स्वर्तितः, e l'uso loro proprio e speciale; che percorrendo tutta quanta la recensione boreale non si perverrebbe forse a ricavarne maggior numero di forme irregolari, che non ne contenga la Gaudana: se si ponga mente, dico, a tutto questo, apparirà evidente, che i diaschevasti Gaudani non intesero in nessun modo a sceverare dal poema le irregolarità, che vi si trovavano; ma lasciarono intatte tutte quelle poche, che esso conteneva. Quanto al presumere, che i Gaudani hanno voluto rischiarare, rinfrescare e ringiovanire il poema, dico che tale giudizio non ha fondamento alcuno, ne si potrà da nessuno mai sostenere ed avvalorare con prove. I luoghi oscuri della recensione Gaudana, mi pesa il confessarlo, sono molti pur troppo e più frequenti assai, che non bisognerebbe; li indicherò

a mano a mano nella traduzione Sfidò poi chi che sia di citarmi un solo passo di questa recensione, dove appaja traccia d'una freschezza e d'una gioventù artefatta Vuolsi vedere che cosa sia il ringiovanire, o per meglio dire, il raffazzonare una poesia antica, si pigli il Raghuvansa, e si scorgerà che cosa sia diventata in esso la poesia Valmiceja Ma chi oserà dire, che appaja pure il più piccolo vestigio di simile raffazzonamento nella recensione Gaudana? Il poema mostra in essa per ogni dove schiettestima l'impronta d'un'originalità primitiva, e tutta la semplicità, la naturalezza proprie d'un'età, in cui la poesia è una viva ispirazione e prorompe libera dalla mente del vate; ne l'arte colle sue sottigliezze, co' suoi concetti elaborati, col suo lusso d'espressioni e d'ornamenti e ancora sottentrata alla spontaneità del genio Nulla mutarono dunque i Gaudani per vaghezza d'innovare, che se avessero pur voluto farlo, la frode non avrebbe potuto rimaner nascosta, l'arte stessa e lo studio posti a dissimularla, l'avrebbero disvelata, che i modi di quella poesia antica, primitiva, solenne, mal si possono contraffare, quand'è di lungo intervallo trascorsa l'età opportuna a produrla Ma i Gaudani intitolarono e proclamarono altamente

la loro recensione *RAMAYANA VALMICEJO*, come i boreali, per differenziarlo dagli altri minori poemi dello stesso nome, che poeti più recenti composero sulle orme del Ramayana antico; nè alcuno mai nell' India si sollevò a combattere l' autorità della recensione Gaudana e a dichiararla falsata, corrotta, illegittima, a quella guisa, per cagion d' esempio, che s' agitò, si dibattè vivamente fra i dottori indiani a proposito del Bhâgavata Purana la questione della sua età, del suo autore e della sua autenticità ¹. Nè vale quì l' esempio del grammatico bengalico Vopadeva, il quale introdusse nella sua grammatica sanscrita, che ha per titolo *Mugdhabodha*, una nuova terminologia differente da quella delle altre scuole grammaticali che lo precedettero. Ben altra cosa è mutare la terminologia in un sistema nuovo di grammatica, e pretendere di voler ritoccare, trasmutare, rifare un poema antico senza alterarne in nulla il proprio e nativo suo aspetto. Del primo modo di mutare, dilungandosi dai predecessori, v' hanno esempj non solamente nell' arte grammatica, ma in più scienze e soprattutto nella filosofia. Del secondo

¹ Si veggia la bella e splendidissima prefazione del Ch Sig J. Burnouf al Bhâgavata Purana

non v'ha esempio che io sappia; giacchè non istimo mutare un poema antico il ridurne a forma moderna ed usata l'ortografia, com'è opinione d'un nobile ingegno mio concittadino l'illustre Sig. Amedeo Peyron essersi fatto d'Omero ionicizzandolo, della quale autorevole opinione avrò a toccare altrove, e come più recentemente s'è fatto dei Niebelungen.

La storia della Bengalia, atteso, come io penso, l'età riputata non molto antica in cui essa venne occupata dalle famiglie brahmaniche, ha somministrato al Lassen argomento di giudicare inverosimile; che possa essersi quivi conservata una particolar tradizione originale del Ramayana, indipendente dalla boreale. Esaminiamo in breve questo punto. Il Colebrooke, enumerando le classi della società indiana ¹, afferma, è vero, che le presenti famiglie brahmaniche Bengalesi discendono da cinque brahmani chiamati dal paese di Canyacubga nella Bengalia da Adisvara re di Gaura, il quale è detto aver regnato novecento anni circa dopo G. C.; che da questi cinque capi di schiatta furono originate cento cinquanta sei

¹ *Miscellaneous essays*, vol II, pag 188 *Enumeration of Indian classes*

famiglie, le quali sono ora disperse per tutta la Bengalia. Ma il Colebrooke stesso soggiunge ¹, che al tempo in cui que' brahmani furono chiamati dal re di Gaura, alcuni altri brahmani *Sarasvati* e *Vaidici* già risiedevano nella Bengalia, occupatori più antichi della regione. Inoltre lo stesso scrittore ² annovera in quella contrada dell' India, che è detta Gambudvipa, dieci classi di brahmani, i *Maithili*, i *Dravidi*, ecc., i cui nomi sono tolti dalle varie regioni ch' essi occuparono. Fra quelli numerati i Gaudi, il cui nome debb' essere derivato esso pure dal nome del paese già occupato da loro. E questi Gaudi sarebbero appunto i brahmani antichi della Bengalia, appellata altramente Gauda. D' essi avendo a parlare in altro luogo il Colebrooke scrive ³:

• Egli è d' uopo notare, che sebbene Gauda sia il
 • nome della Bengalia, tuttavia i brahmani, che
 • s' appellan Gaudi, non sono abitatori della Ben-
 • galia, ma dell' Indostan proprio, e risiedono prin-
 • cipalmente nel Subà di Delhi. Egli è difficile il po-
 • ter rendere ragione di questa discordanza. I brah-
 • mani Gaudi allegano una tradizione, secondo cui i

¹ *Miscell. essays*, vol. II, p. 188. *Enumeration of Indian classes.*

² *Luogo cit.* pag. 179.

³ *On the Sanscrit and Pràcrit languages*, pag. 26.

« loio antenati migrarono al tempo dei Panduidi sul
 « cominciar del presente Caliyuga » Non è mio pro-
 posito determinare qui l'epoca precisa, in cui le
 famiglie brahmaniche occuparono la Bengalia. Ma
 risulta dalla mentovata tradizione, che dai brah-
 mani stessi indostanici si crede la Bengalia abitata
 antichissimamente da stirpi brahmaniche.

Altre regioni meridionali dell' India e prossime
 alla Bengalia furono ab antico occupate da schiatte
 dell' Indostan. I figli di Pururavas secondo re della
 dinastia lunare, la dinastia delle grandi migra-
 zioni, si stesero verso il mezzodi ai monti Vindya,
 e al di là di quelli a Vidarbha o Berar¹. Antiche
 relazioni strinsero insieme i reami del mezzodi e
 del settentrione dell' India — di che è prova l'al-
 leanza del re di Câsi con Paundraca re di Pundra
 contemporaneo di Crisna². Confine inoltre alla Ben-
 galia e quasi parte d' essa è la regione di Tirhut,
 l' antica Mithilâ cotanto celebrata nel Ramayana,
 d' onde Rama tolse a consorte Sitâ, la bella Mithulese,
 e dove regnava un ramo della schiatta degli Icsva-
 cuidi. Come mai si può credere che il Ramayana,
 il quale, siccome è detto nel proemio, si recitava

¹ *The Vishnu Purana* by H. H. Wilson. Preface p. 69

² *Ivi* p. 598

con tanto favore da Cuso e da Lavo, antiche personificazioni dei rapsodi, per le città e nelle reggie indiane *रत्नधानीषु*, non sia stato portato da una tradizione rapsodica a Mithilà, sede di molti eventi celebrati dal Ramayana, e intimamente unita alle memorie consacrate dal poema? Sarà esso pure stato recitato e diffuso per tutti i regni meridionali dell' India confini alla Bengalia, e nella Bengalia stessa; e questa tradizione del Ramayana tramandata d' età in età, poi raccolta ed ordinata in Gauda, avrà dato origine alla recensione Gaudana, mentre altri rapsodì cantando e diffondendo il poema al settentrione nelle regioni dell' Indostan produssero la boreale. Tale debbe essere stata l' origine della recensione Gaudana; tale è il tramandarsi e diffondersi delle epopee antiche per rapsodia; in questo modo solamente credo potersi comprendere e spiegare le due recensioni. Il dire che la recensione Gaudana fu prodotta da un rimutamento d' un' altra recensione già sussistente, lungi dallo spiegarne l' origine, confonde tutte le nozioni stabilite intorno alla natura delle epopee antiche, genera contraddizioni e difficoltà inestricabili. Non credo esservi esempio, che alcuno abbia mai ritoccato un monumento qualunque di

poesia antica senza alterarlo, scolorarlo, farne un non so che contraffatto e disforme, senzache l'innovazione trapeli e si discopra . ma ne l'una cosa, ne l'altra, si scorge nella recensione di Gauda Oltraccio come avrebbero i diaschevasti Gaudani osato por la mano profana sopra il testo d'un poema guardato con tanta religione nell' India, impresso nella mente, corrente per le bocche di tutti? Si sarebbe gridato al sacrilegio, e la memoria di quella profanazione sarebbe stata perpetuata Ma tanto non osarono i Gaudani che anzi col loro *Anucramanica*, ossia elenco del contenuto, mostrarono quant essi rispettassero quel gran monumento nazionale, quanto stesse loro a cuore il preservarlo incorrotto e puro d'ogni innovazione Ma perche mai avrebbero i Gaudani per sola vaghezza d'innovare tolto a rimutare il Ramayana, e non parimente altri monumenti antichi, i Veda per cagion d'esempio, seppure e vero, come vuole il Lassen, che essi ambissero d'avere testi ritoccati, riordinati da loro, e fatti, in certo modo, quasi loro propri? Conchiudo adunque che i Gaudani non furono in nessun modo innovatori, ma veri diaschevasti del Ramayana

Ma qui nasce la questione come poterono due

recensioni d' uno stesso poema riuscire l' una dall' altra così differenti? La cosa richiede una sposizione alquanto larga. Il vate, che in un' età antica si fa cantor d' un' epopea, è men creatore della sua opera poetica che interprete delle tradizioni, delle memorie nazionali, degli usi, delle istituzioni, delle idee di quella civiltà, in mezzo a cui egli vive, e di cui egli ha, per così dire, attratti e incorporati a se gli elementi più vitali. L' idea, il concetto dell' epopea appartengono a lui, sono opera del suo genio; ma gli elementi, che egli adopera, sussistono già in gran parte, lo circondano, lo compenetrano per ogni lato. Se l' epopea venisse dal poeta consegnata fin da principio alla scrittura, ne andrebbe meno soggetta a mutazioni, sarebbe tramandata d' età in età più schietta e genuina. Ma uscita appena dalla mente del vate viene, ella confidata alla memoria di poche persone, che la consegnano alla memoria d' altre,

questa od in quell'altra guisa più o meno modificati, ovvero esposti secondo una tradizione piuttosto che secondo un'altra. La forma dell'epopea, atteso il suo organismo tutto intessuto di narrazioni e di episodi, ammette facilmente addizioni e sviluppi. Stando le cose così, i rapsodi padroni dell'epopea, e per lo più, se non grandi poeti, buoni verseggiatori anch'essi, cui debbe spesso tentare il favor popolare e la compiacenza di far qualche cosa loro stessi, i rapsodi, dico, vanno innestando qua e là nell'epopea nuovi elementi antichi, o modificando, svolgendo secondo altre tradizioni quelli che già vi si trovano e questo tanto più facilmente, quanto il corso rapsodico del poema s'andrebbe diffondendo per più ampio tratto di paese, e la fonte delle tradizioni sarà quivi più larga e copiosa, come avveniva appunto nell'India. E così, trascorse alcune generazioni, l'epopea antica si trova in parte mutata da quel ch'ella era alla sua origine, né credibile che un poema possa venire per molte età tramandato a memoria e conservarsi in ogni sua parte schiettissimo, quale uscì dapprimo dalla mente del poeta. Ma gli elementi, ond'egli si viene accrescendo nell'attraversar delle età, sono anch'essi antichi popolari, ricavati dalle viscere

stesse della tradizione, e in tutto connaturali a quelli, ch' egli s' incorporò sul suo nascere. Ond' è che riesce oltremodo difficile, anzi sovente quasi impossibile lo sceverare gli uni dagli altri. E questo s' avvera massimamente nell' India, dove per lo più l' opera dell' individuo sparisce dinanzi a quella delle generazioni, dove i più grandi monumenti letterarj appajono frutto non d' una sola intelligenza, ma di molte succedentisi nella stessa opera, e come il risultato del pensiero assiduo di più età successive. Ad un' epoca più o men lontana dall' origine dell' epopea appajono alfine i diaschevasti a raccogliere e consegnare alla scrittura il poema, quale si trova allora nella memoria e nella bocca dei rapsodi. Ma il poema è stato dalla rapsodia in diversa maniera, sebbene non sostanzialmente, trasmutato; chè non tutti i rapsodi dispersi sopra vaste regioni poterono consentire nelle stesse mutazioni. Che avviene allora? Che le recensioni dei diaschevasti dovranno di necessità differire tra di loro, secondochè eglino s' attennero a questa od a quella tradizione rapsodica del poema; e tanto più, ove esse sieno state eseguite a grande distanza di paese l' una dall' altra, come addivenne appunto della Gaudana e della boreale Tale s' ha a credere

essere stata la cagione della differenza tra quelle due recensioni. Quando le varianti rapsodiche d' un' epopea non sono in gran numero, nè di grande rilievo, allora i critici sceverando, scegliendo, finiscono col ridurre ad unità il testo, come fu fatto dei poemi Omerici, nelle cui impressioni correnti le varianti sono poche e leggere. Ma allorchè differenze frequenti e notabili si trovano nella tradizione d' un' epopea, debbono necessariamente risultarne recensioni differenti, le quali poi sussistono e si mantengono insieme, ma l' una dall' altra distinta, come la recensione Gaudana e la boreale.

Oltre i codici manoscritti delle due recensioni Gaudana e boreale si trovano altre varietà di codici del Ramayana Valmicejo. Il Sig. di Schlegel¹ accenna una recensione chiamata *australe दक्षिणात्यपाटः*, di cui è fatta menzione in un codice della boreale all' occorrenza d' un capitolo di questa, che è detto da uno scoliaste mancare nell' australe. Nessun manoscritto di tale recensione m' avvenne di ritrovare, e non sono lontano dal credere che quella recensione non sia per avventura altra che la Gaudana stessa, a cui si potrebbe ben applicare eziandio il nome di australe. Mi conferma in questa

¹ Praef pag xxxiii

opinione il vedere che quel capitolo stesso, indicato colle parole iniziali तं तु रामः, il quale è detto dallo scoliaste non trovarsi nella recensione australe, manca appunto nella Gaudana. Se questa congettura venisse ad avverarsi, sarebbe un nuovo argomento in favore dell' autorità della recensione Gaudana, siccome riconosciuta e citata dagli scoliasti stessi della boreale. V' hanno del Ramayana codici che il Sig. di Schlegel chiamò *eclettici*, perchè seguitano ora i boreali, ora i Gaudani, ma assai più questi che quelli; onde si potrebbe dire non esser essi altro che una gradazione della recensione Gaudana. V' hanno altri codici ancora, che non saprei presentemente come distinguere, perchè non mi venne fatto di vederne ancora che una mostra, vale a dire l' ultimo libro del poema, l' *Uttaracanda*. È questo un manoscritto dell' East-India-house, che descriverò a suo luogo. Il testo di quel manoscritto non è precisamente nè quello della recensione boreale, nè quello della Gaudana, nè quel de' codici eclettici: si differenzia da tutti. La differenza consiste per lo più nella locuzione, non di rado nei concetti; qualche volta in versi intieri, che mancano o soprabbondano ragguagliandolo agli altri generi di codici. Ma tutta questa varietà di mano-

scritti si può facilmente ridurre all' una o all' altra delle due recensioni Gaudana o boreale, le sole che si distinguono per differenze notabili ed importanti. Poiché è difficile oltremodo, che dalla tradizione d' un' epopea nascano più di due recensioni notabilmente differenti.

Ora se alcuno domandi quale delle due recensioni s' abbia a stimare più sincera, meglio ritraente la forma antica e il primitivo aspetto del Ramayana, quale s' abbia a tenere in maggior conto, risponderò, che in tanta distanza d' età e scarsezza di notizie positive è impossibile definire quale delle due sia più conforme al tipo primiero, originario, e meglio rappresenti il poema così qual era, allorché Cuso e Lavo, i primi rapsodi, lo raccolsero dalla bocca di Valmici, e cominciarono a divulgarlo. Il solo mezzo atto a rischiarare questa questione era il confronto delle due recensioni. Ora tale mezzo adoperato colla critica più riguardosa, lungi dall' aver nulla provato in favore dell' una o dell' altra, ha dimostrato invece, che amendue conservano lo stesso aspetto d' antichità, la medesima impronta d' originalità primitiva, ed hanno per conseguenza diritto alla stessa autorità, alla medesima fede. Le due recensioni sono come due teste cre-

sciute sur uno stesso tronco, un' idra, per dir così, nell' ordine delle produzioni intellettuali. L' una e l' altra perciò vogliono essere genuinamente pubblicate, affinchè quel nobile monumento dell' antichità sia pienamente e perfettamente conosciuto. Fra le due recensioni non v' ha scelta possibile.

Non voglio per altro quì omettere di notare, che si rinvencono nella recensione boreale, ed in questa solamente non nella Gaudana, alcuni luoghi, la cui schiettezza ed autorità si potrebbe già di presente mettere in dubbio, e si potrà forse più tardi negare affatto. Ne citerò alcuni. Al libro I, cap. xiv dei boreali, intitolato *Nascita dei Dasarathidi*, si trova fatta espressa menzione dei segni zodiacali, quali furono essi in uso presso i Greci. Ora, se venisse ad essere pienamente confermata e solidata l' opinione sostenuta con tanto vigore dal Ch. Sig. Letronne¹, alla quale con qualche modificazione s' accostò l' Ideler, vale a dire, che il Zodiaco solare colle figure e denominazioni greche fu introdotto nell' India, non meno che nell' Egitto, dai Greci, ne risulterebbe per diritta conseguenza o che il Ramayana nacque nell' India dopo che i Greci v' a-

¹ *Sur l'origine du Zodiaque grec, et sur plusieurs points de l'astronomie et de la chronologie des Chaldéens*, par M. Letronne.

veano portato il loro Zodiaco, asserzione che non si può ammettere, come m'ingegnerò di provare più innanzi parlando dell' antichità del poema, o che tutto quel passo della recensione boreale è spurio ed intruso. Ed appunto il non trovarsi menzione dei segni del Zodiaco nella recensione Gaudana parmi accresca autorità alla teoria del Sig Letronne. Giacché per qual cagione mancherebbe egli ne' Gaudani quel luogo dei boreali, se non per quella medesima che vi manca eziandio la menzione dei buddhisti noverati nei boreali insieme cogli atei, vale a dire perchè quel luogo non pare doversi riputare sincero ed autentico? Al capitolo LV, sloco 2, tra le genti, che Sabala produce dal suo corpo per opporle a Visvamitra, sono dai boreali annoverati i बर्बर *barbari*. Non so se il significato di *popoli barbari*, che s'attribuisce qui a questo vocabolo, sia molto antico. Il nome proprio, con cui il sanscrito distingue le genti barbare, è भेच्छा. Al vocabolo बर्बर non veggio attribuita nei dizionarij altra significazione, che quella d'una special pianta così chiamata. Al libro II vengono dai boreali menzionati i seguaci di Buddha, ed involti nello stesso anatema coi नास्तिक *nāstiki* od atei. Questo luogo accenna un' epoca comparativamente tardi, in cui l'odio

tra i brahmani e i buddhisti s'era già venuto esacerbando é manifestato in aperta guerra. Il Sig. di Schlegel giudicò dirittamente che tale luogo, il quale non si trova nei Gaudani, doveva essere illegittimo e intruso, e l'escluse dalla sua impressione. Ma il trovarsi esso nella recensionè boreale non è certo una prova della costante e perfetta sincerità di quella recensione.

Potrei quì annoverare alcuni difetti d' esecuzione che si trovano nei boreali, e non nei Gaudani. Ma perchè ciò nulla conferirebbe allo scopo di questa disputazione, che era di provare la legittimità e l'autenticità della recensione di Gauda, e non dimostrerebbe altro se non che i diaschevasti Gaudani si governarono con migliore critica che i boreali nell' ordinare il poema, mi rimarrò dal proseguire più oltre questa discussione cresciuta già a troppo maggior mole, che non m'era presupposto; e conciliate omai in vincolo fraterno le due recensioni, entro in una nuova indagine che le concerne e le abbraccia amendue, quella, voglio dire, dell' antichità del poema.

A chi sia pur alquanto versato nella conoscenza di questi studj non è bisogno che io accenni, che la disquisizione in cui entro é piena di difficoltà e

d'incertezze, da nessuna traccia ancoia segnata, distinta appena da alcuni deboli e scarsi indizj, dubbia guida alla via. Dai Greci non e da chieder lume, onde rischiarare la storia letteraria dell'India, e dissipare l'oscurità che i secoli hanno addensato sui monumenti più antichi della letteratura sanscrita. Quello che sulla fede dei Greci compagni della spedizione d'Alessandro, e principalmente di Nearco e Megasthene, hanno lasciato scritto sull'India autori posteriori, e di poco o nessun sussidio, quando si pon mano a smuovere le questioni più intime e recondite concernenti la letteratura e la civiltà indiana. I Greci non penetrarono molto addentro nella conoscenza dell'India: colsero essi bensì alcuni tratti più appariscenti di quel gran corpo sociale, ma sfuggirono loro gli elementi più importanti del suo organismo. Eglino s'applicarono precipuamente a descrivere le regioni, i siti, la temperie del cielo, le produzioni naturali dell'Indico suolo, il modo di vestire, d'armarsi alla guerra, ed altri simili usi de' suoi abitatori, dissero alcuna cosa delle varie classi in cui e partita la società indiana, e ritessendo le vecchie favole delle spedizioni d'Ercole e del padre Libero fecero buonanamente questo primo institutore della civiltà.

indiana ¹. Nessun aiuto è adunque da sperare dai Greci per giungere a scoprire l'età probabile del Ramayana, come nulla si può conchiudere contro la sua antichità dal non trovarsene menzione presso quegli scrittori, che raccolsero le nozioni sull' India dei compagni d' Alessandro. Nè dagli scrittori stessi indiani si possono ottenere dati precisi, improntati di certa nota di storica verità, atti per se soli a stabilire indubitabile l'età del poema. Mancano per lo più dati cosiffatti sulle epopee antiche presso que' popoli stessi, dove la storia diffuse precoce il suo lume; quanto meno s'hanno a sperare nell' India, là dove le menti furono sempre più propense al meditare che al narrare, a slanciarsi audacemente verso le regioni dell' ideale e dell' infinito, che a consegnare alla memoria nella loro realtà eventi circoscritti in angusti confini, dove in una parola la contemplazione e la poesia soffocarono la storia? Rimane adunque che con intento studio si rintraccino tutti quegli indizj, da cui può emergere qualche lume, e si tenti per essi di stabilire quanto più precisamente sia fattibile l'età del Ramayana.

Al capitolo terzo del proemio, che ha per titolo

¹ Si veggia il sunto di storia dell' India di Arriano, e il libro xv di Strabone.

Sunto del poema, e narrato che Valmici, dopo aver tutto incarnato nella sua mente il Ramayana, lo consegnò alla memoria di due figli di Rama, Cuso e Lavo, che questi, raccolto dalla bocca del vate il poema e cantandolo per l'India tra le adunanze solenni di brahmani e di esatri, giunsero al cospetto di Rama, il quale udì maravigliando le sue gesta poeteggiate da Valmici. La tradizione adunque fa nell'India Valmici contemporaneo di Rama, e pone la creazion del poema in quella età stessa, in cui si compie la grande impresa che ne forma il soggetto. So che la tradizione sovente si compiace di circondare di finzioni e di racconti favolosi le opere più antiche e venerate, e i nomi più popolari ed illustri, quelli soprattutto de' grandi poeti, ma non ne segue perciò che tutte sieno inventate ed immaginarie quelle notizie, che la tradizione ha tramandate, risguardanti le opere antiche e i loro autori, che nulla v'abbia in esse di storico e di vero. I racconti favolosi inventati sui grandi nomi e sulle grandi opere facilmente si distinguono al primo aspetto, giacche per lo più ei portano con loro un tal carattere di maraviglioso e di strano, che non consente d'attribuir loro altro valore che quello d'una finzione popolare. Tale è, per cagion d'esempio,

quello che è narrato nell' *Adbhuta Ramayana*, che Valmici sessanta mila anni prima della nascita di Rama aveva profetando composto un poema di più milioni di versi, del quale grandemente si diletta Brahma e tutta la sua corte celeste. Tale ancora è quell' altra finzione simile alla precedente, che si trova nel *Mahābhārata* ¹, che Dvaipayana compose ab antico un *Mahābhārata* gigantesco di sei milioni di slochi; della quale massa smisurata di poesia tre milioni di slochi formano il *Mahābhārata* cantato nel mondo dei Devi, un milione e mezzo quello che si recita nel mondo dei Pitri, un milione e quattrocento mila quello che si canta tra i Gandharvi, e cento mila slochi compongono il *Mahābhārata* umano, quello divulgato nel mondo di quaggiù tra gli uomini. Ma la tradizione popolare, che fa Valmici coevo di Rama, e narra tutti i particolari della prima propagazione del *Ramayana*, non solamente non ha nulla d'inverosimile, ma si mostra così probabile e degna di fede, quanto qualsivoglia altro fatto storicamente narrato. Via v'ha qui più ancora che una semplice tradizione popolare conservata nel proemio del poema. Il medesimo fatto dell'esser stato Valmici contemporaneo di Rama vien confer-

¹ Vol. 1. pag. 5

mato da alcuni luoghi del poema stesso, in cui Valmici si nomina e parla di se in terza persona, come usano in simili casi parlar di se gli autori. Al capitolo lvi del libro II dell' impressione Schlegeliana si accenna l'incontro di Rama con Valmici in un romitaggio del Citracuta

इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलि ।

अभिगम्याश्रम सर्वे वाल्मीकिमभिवाढयन् ॥

E in tale guisa Sita, Rama e Lacsmana pervenuti al romitaggio s'inclinarono atteggiati di reverenza innanzi a Valmici

Il codice devanagarico di Parigi v¹ fa di nuovo menzione dell'eremo di Valmici al libro II, nel capitolo intitolato in quel codice भरतप्रवेश *Entrata di Bharata*. Bharadvaga descrive in esso a Bharata il Citracuta dimora eletta da Rama, e tra le cose che addita di quel celebre monte v ha il romitaggio di Valmici

वाल्मीकेश्वरमो दिव्यो महर्षेस्तत्र राघव ।

E quivi o Ragavo l'eremo divino di Valmici il grande Risci

Questo fatto del sincronismo di Valmici e di

¹ Si veggia sul finir dell' Introduzione la descrizione dei manoscritti

Rama conservato dalla tradizione nel proemio del poema, e confermato da due luoghi del poema stesso, pare dovrebbe servire come di fede di nascita al Ramayana. Rama visse sul finir del *tretayuga* (intorno a ciò non v'ha dubbio), ed è per conseguenza separato dall'età presente da una parte del *caliyuga* e da tutto il *dvaparayuga*. Non ignoro che tali età o cicli, che gli Indiani chiamano *yuga*, non sono per anco ben circoscritti tra certi limiti e ragguagliati concordemente all'era nostra; e che per conseguenza il dire che Rama visse sul finir del *tretayuga*, non è determinare con esattissima precisione l'età in cui s'abbia a collocare. Malgrado l'indicazione cronologica soprammentovata, variano intorno all'età di Rama il Jones, il Bentley ed il Tod, de' quali il primo pone l'eroe del Ramayana all'anno 2029, il secondo all'anno 950, il terzo al 1100 innanzi G. C.¹ Non è mio proposito entrare ora quì in una lunga discussione cronologica; nè pretendo determinare esattamente l'anno, il mese, il giorno in cui nacque Rama. Bastimi, che l'antichità dell'eroe del Ramayana è sufficientemente dimostrata dal trovarsi esso (e in ciò s'accordano tutte le autorità) anteriore d'un'intera età ciclica,

¹ *Prinsep's useful Tables*, part. II, pag. 78 e 95.

il *dvaparayuga*, all' età presente che chiamano *caliyuga*, la quale gli Indiani fanno incominciare più secoli innanzi l' era nostra. Che se avessi pur a dire con maggior precisione in quale secolo innanzi l' era cristiana io tenga più probabile aversi a porre Rama, giudicherei doversi esso collocare verso il tredicesimo secolo prima di G. C. Da Rama fino a Sumitra contemporaneo, come appare, di Vicramaditya (anno 57 innanzi G. C.) si noverano cinquanta sei re suoi successori ¹ Dando secondo un computo verosimile e fatto un ragguaglio generale vent' anni o poco più di regno a ciascuno, si perverrebbe appunto al tredicesimo secolo innanzi l' era cristiana ². Ma a questo giudizio non intendo attribuire altro valore, che quello d' una probabile congettura. Quanto ho detto fin quì intorno all' antichità di Rama, si potrebbe applicare a Valmici autor del Ramayana, il cui sincronismo con Rama è indicato, come dimostrai poc' anzi, nel proemio

¹ *Prinsep's useful fables*, pag 107

² Questo computo si trova confermato dalla serie dei re del Casmir della prima epoca. La durata media di ciascun regno risulta di venti quattr'anni circa (*Râdjataranginî*, Histoire des rois du Kachmîr, traduite et commentée par M. A. Troyer, tom. II, pag 373)

del poema, e confermato da due luoghi del poema stesso. In tale caso sarebbe recisa la questione e dimostrata l' antichità del poema, -sebbene non determinata con tutta precisione la sua età : cosa difficile non solamente pel Ramayana, ma pei poemi stessi d' Omero. Ma perocchè non mancheranno alcuni o più increduli o più ritrosi, ai quali parrà sospetta la testimonianza del proemio dell' epopea, perchè opera dei diaschevasti e fondato solamente sulla tradizione, e dubbia l' autorità dei due luoghi del poema, perchè que' luoghi non si trovano nella recensione Gaudana, nella quale del sincronismo di Rama e di Valmici non è fatta menzione che nell' ultimo libro, l' *Uttaracanda*, sulla cui autenticità si muovono alcuni dubbj : e parrà inoltre a taluni poco probabile che Valmici contemporaneo di Rama abbia potuto intessere finzioni poetiche ed eventi immaginarj nel suo poema, che cantava un' eroe tutt' ora vivente e fatti pur allora succeduti e presenti alla memoria di tutti; come se non fosse proprio della poesia epica lo slanciarsi istintivamente nel maraviglioso, e stendere sulla realtà degli eventi un sottil velo di finzione; come se questa finzione, questo maraviglioso non formassero in un' età eroica la delizia d' uomini d' accesa

fantasia, allora eziandio che il loro nota la verità dei fatti recenti che poeteggia il vate, come se infine non vi fossero esempj da noi non molto lontani d'avventure e di fatti recenti favoleggiati ne' poemi cavallereschi del medio evo per queste cagioni verro qui condensando, quasi in piccola oste nella quale ai forti sono frammisti i deboli, tutti quegli indizj ed argomenti, che mi pajono confermare l'antichità del Ramayana

Attraversero dapprima senza arrestarmi tutta l'epoca puranica, quella, vale a dire, in cui secondo il giudizio di due illustri maestri di questi studj, i Signori Wilson ed E. Burnouf¹, furono rimpastati e ridotti alla loro forma presente i Purāṇi, epoca, siccome essi pronunziarono, comparativamente recente, e con tale evidenza posteriore all'epoca epica del Ramayana, che non è qui mestieri di lungo discorso. Lasciati adunque tale epoca addietro, vengo al secolo di Vicramāditya (anno 57 innanzi G. C.) Trovo qui un poema che celebra in gran parte, ma compendiatamente, i fatti stessi cantati dal Ramayana, Voglio dire il Raghuvansa di Kālidasa. Quand'anche la sua forma compendiatamente

¹ Si veggia la prefazione al Bhagavata Purana del Sig. E. Burnouf pag. xxiv e seg.

non fosse sufficiente indizio della sua posteriorità al Ramāyana, giacchè i sunti sogliono venir dopo le grandi esposizioni dei temi; quand' anche la sua posteriorità non fosse dimostrata dall' arte con cui è elaborata quella poesia, tanto distante dalla semplicità e naturalezza della poesia Valmiceja, Calidasa stesso nel proemio del suo poema rende aperta testimonianza, che altri poeti anteriori a lui gli schiusero la via in quel medesimo tema :

अथवा कृतवान्द्वारे वंशे ऽस्मिन्पूर्वसृष्टिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

Ma il mio entrare nelle lodi di questa stirpe, a cui poeti anteriori m' apersero coi loro carmi la porta, è quale l' entrar del filo in una gemma perforata dal diamante ¹.

Ora credo appena necessario l' avvertire che tra questi poeti è compreso certamente Valmici, fonte larga e primiera di tutti i carmi, che celebrarono nell' India le gesta di Rama. Nel progredir oltre al di là dell' età di Calidasa mi si para dinanzi un gran monumento epico, sterminato come le gogaje dell' Himalaya, a cui la tradizione attribuisce nell' India un' antichità remotissima, fino a farne

¹ *Raghuransa Kālidāsa carmen*, edidit Adolphus Fridericus Stenzler, cap. 1, sl. 4.

autore Vyasa il compiler dei Veda. Questo monumento è il Mahâbhârata. Mi inchino davanti a questo colosso epico ma senza voler però nulla detrarre alla sua antichità, non esito a dichiararlo meno antico del Ramayana. E qui dico dapprima, che quando si ragiona dell' antichità d' un monumento letterario, massimamente epico, convien distinguere gli elementi, onde si compone, dalla mano ordinatrice che li raccolse e li dispose. Quelli possono essere antichissimi, e tali sono di fatto una gran parte degli elementi del Mahâbhârata, come il sono in gran parte quelli eziandio che si contengono nel Ramayana. L' opera del riunirli, dell' ordinarli può essere più o meno antica. Ed è quest' opera appunto di riunione, d' ordinamento del Mahâbhârata, che io dico posteriore a quella del Ramayana. Ove questa posteriorità non fosse dichiarata dal Mahâbhârata stesso il quale annunzia che le gesta di Rama sono già state cantate da Valmici ispirato da Narada, basterebbe a provarla il trovarsi incorporato nel Mahâbhârata tutto intiero un sunto del Ramayana Valmicejo collo stesso andamento, collo stesso ordine, e sovente colle medesime parole.¹ Oltraccio la storia ed il culto di Krisna svolti e ce-

¹ *Mahabharata* vol. I pag. 775 sloco 15877 e seg.

lebrati nel Mahâbhârata, sebbene il culto di Crisna Mahâbhârateo, culto di forza, d'entusiasmo e d'amore, debba riputarsi di gran tempo anteriore a quel Crisnaismo degenerato e profano, tutto di voluttà, che è espresso nel Gîtâgovînda, la storia, dico, e il culto di Crisna celebrati dal Mahâbhârata indicano pure, siccome relativamente meno antichi nell'India, un'età posteriore al Ramayana, in cui di Crisna nè di Crisnaismo non appare menzione. Potrei soggiungere che non pochi luoghi del Mahâbhârata sembrano additare l'antiorità del Ramayana, da cui pajono manifestamente imitati; ma avrò migliore opportunità di toccare questo punto altrove. Una difficoltà pare sorgere quì e contrapporsi a quanto sono andato testè scorrendo. La tradizione indiana attribuisce a Vyasa la composizione del Mahâbhârata. Se il raccoglitor dei Veda è desso pure l'ordinator del Mahâbhârata, la disposizione di quella gran mole epica sarà dunque contemporanea a quella dei Veda, che il Colebrooke giudica essere stata eseguita al decimo quarto secolo innanzi l'era cristiana¹, ed anteriore per conseguenza al Ramayana, dove i Veda appajono già raccolti ed ordinati. Ma credo doversi omai consen-

¹ *Miscellaneous essays*, vol. I, pag. 109 e 200.

ture tra gli indianisti, che quel Vyasa indiano è un personaggio multiforme e indeterminato, la compilazione personificata dei più importanti monumenti tradizionali dell' India, come suona il suo nome, un carattere poetico, come lo direbbe il Vico; il quale perciò può convenire a tutte le età, a quella della collezione dei Veda, come a quella della composizione del Mahâbhârata, dell' ordinamento dei sistemi filosofici, della compilazione dei Purâni.

L' invenzione dello sloco attribuita dalla tradizione indiana a Valmiki nel proemio del Ramayana pare dovrebbe confermare l' antichità del poema. Poichè trovandosi scritte in questo metro opere sanscrite riputate antiche per consenso di tutti i dotti di questi studj, verbigrazia il codice di Manu, ne dovrebbe risultare per diritta conseguenza, che più antico di quelle sia l' inventore del metro, e più antico il monumento in cui l' adoperò dapprima. Se non che quì sorgono nuove difficoltà e nuovi dubbj, che rendono sospetta ed incerta quella testimonianza della tradizione. Osservo dapprima, che il commentatore boreale Raghunâtha Vacaspati ¹ chiosa allegoricamente il fatto, ond' ebbe origine l' invenzione

¹ Manoscritto B della recensione boreale. Si veggia più sotto la descrizione dei manoscritti.

dello sloco, la qual cosa sembra annullare tutta la fede storica di quel fatto che l'allegoria e la storia mal s'accordano insieme. Il primo sloco uscito improvviso ed impensato dalla bocca di Valmici per compassione d'un' amorosa coppia d'augelli svolazzanti per l'aria, de' quali uno venne subitamente ucciso da crudel cacciatore, il primo sloco, dico, improvvisato allora da Valmici, che uso poscia quel metro a cantare le gesta di Rama, e il seguente ¹

मा निपाठ प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वतो समा ।

यत् क्रौञ्चमिथुनोऽढकमवधी काममोहित ॥

Non mai per volger d'anni o crudel cacciatore possa tu venire in buona fama posciache di tale amorosa coppia d'aghiromi uno tu uccidesti tutt acceso d'amore

Ecco la chiosa di Raghunâtha

क्रौञ्च । राज्यक्षयवनवासाद्विदु खेन अत्यल्पीभूत परमकाश्य गत
यत् मिथुन सीतारामरूप । तस्मोऽढक । सीतारूप । यस्मादवधी ।
वधाभ्यधिकपीडा प्रापितमानसि । तत् । तस्मात् । त्व प्रतिष्ठा । या
लङ्कापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा प्रतिष्ठा दत्ता तामिति
कार्यार्थसूचन ।

Aghurone (indica) l'estrema stenuazione in cui venne pel do .

¹ *Iamayana* cap II sloco 17 della recensione Gaudana 18 della boreale

lote della perdita del regno, del soggiorno nelle selve e per altre pene la coppia Sita e Rama — *Uno d'essa* (coppia degli aghironi) vale a due Sita — *Perchè uccidesti* vale a dire (tu Rama¹) gli fosti cagione di pene più crudeli che la morte stessa — *Per ciò* vale a due atteso questo — *Tu (perderai) la buona nominanza* vale a due quella fama d'eccellenza ne tuoi figli nepoti e famigliari, che t'era stata accordata da Bialma nella città di Lanka — Tale è la sposizione del senso del poema

Ma tutto ciò potrebbe non esser altro che vana aguzia e fantastichezza del commentatore. Di maggior rilievo è quello che segue. Dello sloco si trova menzione nel Rìgveda²

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततन

Spandi colla bocca l'inno (lo sloco) distendilo a guisa di pioggia

E nel medesimo Veda³ si trova pure già usato il metro stesso dello sloco

इत्य हि सोम इन्मेद ब्रह्मा चकार वर्धन

शपिष्ठ वघ्निनोत्तसा पृथिव्या नि शशा अहि ॥ ecc

¹ *Resata re der Raxster in Lanka* (Geylan) il grande assessorio di Rama figurato secondo il commento nel cacciatore

I rigveda samhita liber primus Sans rite et Latine e Idit Fride ricus Rosen anno 38

² *I c* anno 80

Stando apparecchiata la libagione esilarante, il sacerdote sciolse così l' inno amplificatore Tu fortissimo, fulminante (Indra), discacciasti dalla terra (il demone) Ahi. Ecc

Ora come conciliare queste due cose in apparenza ripugnanti? La tradizione narra che Valmici fu inventore dello sloco e l' adoperò dapprima nel Ramayana : ma nel Ramayana è parlato spessissimo dei Veda, dove già si trova e menzionato ed adoperato lo sloco. Da quel tanto, che s' è pubblicato finora dei Veda, pare potersi con qualche probabilità congetturare che non tutte le parti, onde si compongono, siano ugualmente antiche, e che siano entrati in quella grande compilazione Vedica elementi di diverse età. Ove ciò fosse, si potrebbe arrischiare la supposizione che i due inni sovracitati possano essere per avventura posteriori al Ramayana. Ma nello stato presente degli studj sanscriti sarebbe soverchia temerità il voler attribuire a quella supposizione tale valore da conciliare mediante essa la tradizione e la testimonianza dei Veda. S' aspetti adunque maggior sussidio per uscire da questa difficoltà.

Del Ramayana si trova menzione nel Râdjataranginî ¹. Dâmodara secondo di questo nome tra

¹ *Râdjataranginî*, Histoire des rois du Kachmir, par M A Troyer, lib I, sloco 166

11 e del Casmir venne maladetto da certi brahmani, e fu da loro posto come termine a quella maledizione il giorno, in cui egli avrebbe ascoltato tutto intero il Ramayana

अशेषमेकेनैवाङ्गा श्रुत्वा रामायणं तव ।

शापस्य शान्तिर्भवित्यूचिरे ते प्रसादिता ॥

Quando tu avrai ascoltato in un sol giorno l'intero Ramayana avrà fine allora la tua maledizione così dissero essi (i brahmani), placati

Ora Dâmodara secondo, nella serie dei 11 e del Casmir, precede di cinque re Gonarda terzo, il quale, conforme al computo del Sig Troyer, traduttore e chiosatore sagace ed erudito della storia Casmiriana, s'ha a porre all'anno 1182 innanzi G C ¹ Da questo punto risalendo fino a Dâmodara secondo per l'intervallo di cinque regni, la media durata di ciascun de quali è di 24 anni circa ², si pervenirebbe al cominciar del quattordicesimo secolo innanzi l'era cristiana Io son lungi certo dal voler attribuire una massima precisione a tutti questi computi cronologici, ne pretendo determinare colla più stietta esattezza l'età certissima del Ramayana

¹ *Radjatarangini* tom II pag 373

² *Ibid.* l. c

Ma affermo che dal luogo citato del Râdjataranginî si può con tutta sicurezza inferire la remota antichità del poema. La quale antichità confermano eziandio le varie tradizioni popolari diffuse per tutta l'India sull' epopea di Valmici, sui fatti che vi si celebrano, sui principali attori di quel gran dramma epico; giacchè le tradizioni, i racconti popolari non sogliono appiccicarsi che ai monumenti antichi, come le piante parassite s' abbarbicano ai tronchi delle vecchie quercie. Tutta l'India è piena di cotali tradizioni originate dalla celebrità popolare dell' epopea di Valmici. La fama di Rama e d' Hanuman suo valente alleato accompagnata da leggende popolari ha penetrato nelle più remote parti delle regioni settentrionali dell' India e fino nel Tibet ¹: ed è tutt' ora fra gli Indiani in grande venerazione il monte Citracuta ², dove Rama fece lunga dimora durante il suo esilio, come canta l' epopea di Valmici. E prova dell' antichità del Ramayana è l' attingere che han fatto al gran fonte della sua epopea molti poeti dell' India e drammatici ed epici, non altrimenti che i poeti greci attinsero alle epopee d' Omero. E provano l' antichità del Rama-

¹ *Râdjataranginî*, tom I, pag. 465

² *Meghadûta*, per H H Wilson, pag 1.

yana le varie lezioni stesse che ne nacquero; che un' epopea debbe di necessita essere per lungo tempo, per distanti regioni e per le bocche di molti agitata, affìnche ne nasca tanta varietà di lezioni, quant' e quella del Ramayana. E come un' epopea e immagine fedele delle credenze, del culto, degli usi di quell' età in cui nacque, tantoche il non trovarsi menzione di tal credenza, di tal culto, di tale uso, e perfino di tal nome di regione in un' epopea e indizio molto probabile, che essi non sussistessero al tempo in cui quella ebbe sua origine, e degno d' essere notato come nel Ramayana non si trovi traccia di quella dizione mistica che tutte assorbe le facoltà dell' uomo, di quel culto passionato, ardente, che ebbe nome di *bhacti*, il quale non e antichissimo nell' India, ma debbe pur risalire al di là dell' era nostra, poichè ne e menzione nel Mahâbhârata ¹. V hanno bensì nel Ramayana esempj d' austerità prodigiose, ma queste nulla hanno che fare col culto che chiamasi *bhacti*, e derivano da altra cagione, da più alto principio. Esse appajono originate da un intimo sentimento profondamente radicato ed antico nell' India, quello, cioè, che l' espiatione doveva reintegrare l' umana natura sca-

¹ *Bhagavata Purana* par M. E. Burnouf Preface pag. cxx

duta. Nè anche si trova nel Ramayana lasciata memoria di Buddha, nè di buddhismo, chie sono pure antichi nell' India; sebbene Buddha Sachyamuni sia nato, secondochè narrano i testi buddhici, nel paese d' Ayodhyâ sede del regno di Rama e teatro di molti avvenimenti celebrati dal Ramayana, ed avvegnachè si trovino nel poema di Valmici mentovate altre antiche credenze eterodosse, vale a dire non conformi ai Vedi. Non mai nel Ramayana l'isola di Ceylan, contro cui è indirizzata la spedizione di Rama, e di cui tanto si favella nel poema, è chiamata nè Taprobane ossia *Támaparní* (dalle foglie color di rame), nè Palesimundu ovvero *Pálisímanta* (capo della legge sacra, come ingegnosamente congettura il Lassen), nomi l'uno e l'altro anteriori d'alcuni secoli all'era cristiana¹; nè anche viene ella appellata mai col nome, divenuto ora comune, di *Sinhala* (sede dei leoni), il qual nome si connette all'occupazione che fece dell'isola Vigaya alcuni secoli prima d'Asoca, e più secoli innanzi l'era nostra². Il nome, con cui è

¹ Si veggia quello che scrive il Lassen, *De Taprobane insula veteribus cognita dissertatio*; Bonnæ, 1842.

² *De Taprobane insula, etc.* pag. 18.

Intorno al nome di *Sinhala* (sede dei leoni o del leone) v. l.

appellata Ceylan nel Ramayana, e sempre il primitivo, l'antichissimo *Lancá* Più altre simili prove congetturali dell'antichità del Ramayana potrei qui arrecare, quella, per caso d'esempio, dell'indole e dei modi al tutto antichi dello stile, del qualificar che egli fa, come Omero, di venerandi, almi, divini il giorno, la notte, le selve, i monti, i fiumi, tutti quegli oggetti che sogliono produrre più profonde impressioni sopra vergini imaginative, ma più altre cose qui mi rimangono a dire, ed è

la nota leggenda di Vigaya nato d'un leone onde dicesi essere derivato il nome di *Sinhala* all'isola di Ceylan da lui occupata Questa leggenda si trova particolareggiata nel volume cinese intitolato 史譯紘八 *Pa hong i sse* uno della collezione che ha per titolo 書秘威龍 *Long wei pi schu*, «Libri segreti del dragone» (collezione secreta dell'imperatore) all'articolo 門羅婆 *po lo men* (brahmani)

先時南印度國有女王嫁隣國

V'avea anticamente nell'India meridionale un re la cui figlia doveva maritarsi ad un principe d'un regno vicino ecc

La stessa leggenda si trova pure nel Ragavali

Il Lassen congettura molto ingegnosamente che il nome di *Sinhala* (sede dei leoni) sia stato dato all'isola di Ceylan dopo la conquista che ne fece Vigaya per esser ella allora divenuta sede dei Csatri o guerrieri (leoni) Quello che qui importa si è che quel nome va unito alla storia di Vigaya ed è per conseguenza anteriore d'alcuni secoli all'era cristiana

tempo ormai ch' io cominci a pensare al termine di questa prima Introduzione.

Il Sig. W. H. Sykes, in una sua dissertazione inserita nel Giornale della Real Società Asiatica di Londra¹, dov' ei compendia tutta la peregrinazione fatta attraverso l' India dal celebre viaggiatore cinese il buddhista Fa hian sul finir del quarto e il cominciar del quinto secolo dopo G. C. e descritta nel Fo kue ki, il Sig. Sykes trovando che il buddhista cinese giunto nel paese d' Ayodhya sede del regno di Rama non fa menzione nè di lui, nè del Ramayana, crede potersi dubitare che il poema già sussistesse a quel tempo. Se non v' ha altra cagione che questa di dubitare dell' antichità del Ramayana, non è da starne in pena. Di fatto che altro mai ha veduto il buddhista cinese nella sua lunga peregrinazione attraverso l' India, che altro ha notato o descritto se non monasterj buddhici, templi buddhici, sacerdoti buddhici, tradizioni buddhiche, dottrine buddhiche, eterodossie buddhiche? Ogni cosa che non avesse col buddhismo qualche relazione o di consenso o di contrasto, fu da lui trascurata come non confacente al suo

¹ *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, volume the sixth, pag 248 e segg.*

scopo Ora io chieggo se sia da aver maraviglia, che il viaggiatore cinese non abbia fatto menzione di Rama, ne del Ramayana, che certamente poco avevano che fare col buddhismo, e se dal suo silenzio si possa far qualche congettura intorno all'età del poemà. Ne posso qui trattenermi dal notare di passaggio la stranezza della tesi, che l'autore ha preso a sostenere in questo suo lavoro. Da quello, che lascio scritto l'a lian sopra il buddhismo e il fiorir che aveva fatto nell'India più secoli innanzi la sua peregrinazione, il Sig Sykes pretende inferire che il buddhismo (e qui per buddhismo non si può intendere altra dottrina che quella predicata e diffusa da Buddha Sacyamuni, la sola appoggiata ad autorità storiche), che questa dottrina, dico, e anteriore nell'India al brahmismo. Non entrero qui certo in lungo discorso su questo proposito per dimostrare come i principj stessi fondamentali del buddhismo presuppongano le dottrine del brahmismo: ciò sarebbe al tutto alieno dal mio scopo ed inopportuno. Non farò che indicare e ravvicinare alcuni luoghi della dissertazione stessa del Sig Sykes, o per meglio dire, del buddhista cinese ch'egli ha tolto per guida e compendiato, e lasciero che altri giudichi.

Scrìve il Sig. Sykes¹, che in un sermone tenuto a Benares Buddha Sachyamuni ebbe per uditori brahmani e Brahma stesso. Più innanzi² tra gli avversarj del buddhismo, contro cui Sachyamuni ebbe a combattere, sono annoverati i settarj dei Veda il monumento fondamentale del brahmismo, i settarj della dottrina Vaisesica e della Sanchyâ tutti sistemi usciti dal brahmismo. Più oltre ancora³ è citata una leggenda d'un brahmano svenuto dalla fame, cui Buddha diede a mangiare le sue proprie carni; ed un'altra in cui è narrato che Brahma ed Indra Divinità brahmaniche accompagnarono Buddha al Cielò, dove egli si condusse per veder la madre. Non aggiungerò altre citazioni: se da queste, che ho arrecate, si possa conchiudere che Buddha Sachiamuni e la sua dottrina sono anteriori al brahmismo, il giudichi chi ha fior di senno.

Un'apparente difficoltà sembra risultare dalla menzione de' Yavani, che si trova al libro primo del Ramayana, là dove Sabalâ evoca genti guer-

¹ Luog cit. *Notes on the religious, moral and political state of India before the Mahomedan invasion, etc.* pag. 264.

² *Ist.*, pag. 267.

³ *Ist.*, pag. 286.

riere per combattere Visvamitra. Il nome di *Yavani*, usato nell' India ad indicare i Greci dopo il tempo d'Alessandro, potrebbe quivi parere assai sospetto. Intorno a ciò si vegga quello che egregiamente scrisse il Sig. di Schlegel¹. Il nome di *Yavani* debb' essere stato anticamente usato dagli Indiani a dinotare i popoli posti all' occidente dell' India: più tardi, vale a dire dopo il tempo d'Alessandro, venne principalmente applicato ai Greci. In questo modo penso s'abbia ad intendere quello che si trova in una chiosa di Panini: शयाना भुञ्जते यवनाः « i Yavani usano mangiar' coricati; » il qual uso, estraneo ai popoli Asiatici, è proprio solo d'alcuni Occidentali.

Ma intorno all' antichità del Ramayana potrebbe quì sorgere un grave dubbio, il quale vuolsi attentamente ponderare. Le epopee (intendo quelle di cui quì si ragiona) sogliono nascere in tali età, in cui non s'è venuta ancora formando una letteratura, ed in cui per conseguenza la lingua, sebbene già in parte coltivata e svolta, non ha ancora conseguita tutta la sua pienezza, nè ottenuta quella regolarità, quella stabilità, quella perfezione, che sono proprie d'una favella pervenuta alla sua maturità. L' epopea, che nasce in età cosiffatte, porta

¹ *Ramayana voluminis primi pars altera*, pag. 168

impressi i segni della condizion della lingua. Il suo idioma è fluttuante, incerto, irregolare, alcuna volta rozzo; ritrae in una parola l'essere d'una favella non ancora pienamente formata e stabilita. Parlo quì solamente della lingua dal lato del suo organismo grammaticale: poichè quanto alla forza, all'espressione, talvolta anche allo splendore delle forme, delle locuzioni, l'idioma di tali epopee è sovente inimitabile, e serve di modello alla letteratura che vien dopo. Esaminiamo per poco Omero, quel gran tipo epico, per confermare con illustre esempio quello che poc' anzi diceva dell'irregolarità e instabilità dell'idioma delle epopee antiche. Consentito col Ch. Sig. Amedeo Peyron nell'opinione, che egli ha con tanto acume d'ingegno e vigor di critica stabilita¹, vale a dire, che la lingua d'Omero ha subito alcune mutazioni principalmente nell'ortografia; che le venne impresso prima dai rap-sodi, poi dai diaschevasti un certo colore ionico che ne ha cangiato alquanto, senza per altro alterarlo, il primitivo aspetto; che l'odierna lingua dell'Iliade e dell'Odissea insomma, per usare le

¹ *Origine dei tre illustri dialetti Greci paragonata con quella dell'eloquio illustre Italiano dell'ab Amedeo Peyron socio della R Accademia delle Scienze di Torino, ecc Torino, 1838*

parole stesse dell' autore, dista assai da quell' antico dialetto eolo-dorico, in cui Omero dettò i suoi carmi. Con tutto ciò quante vestigie manifeste non rimangono ancora in Omero dell' instabilità, dell' ondeggiamento dell' antica lingua da lui adoperata? Quante forme proprie del suo idioma, irregolari se si confrontano colla lingua greca quale venne dall' uso stabilita più tardi, che non appartengono nè al dialetto ionico, nè ad alcun altro dialetto greco, che non si possono neppur chiamare varietà di dialetto, poichè concernono la parte intima della favella, ma additano un' età, in cui l' antica lingua eolica non s' era per anche consolidata. Dico lingua eolica, e non dialetto eolico come il Ch. Sig. A. Peyron; giacchè non credo che si possa rettamente chiamar dialetto un idioma primiero, tutt' ora instabile nelle sue forme, perchè fluttuante ancora ed indeciso. Così lingua Vedica, e non dialetto Vedico, come fece il Bopp, penso doversi chiamare l' idioma dei Vedi. Ed all' idioma dei Vedi appunto pare potersi in qualche modo assomigliare, in quella parte sola per altro che concerne l' organismo grammaticale, la favella d' Omero. Amendue rappresentano quell' età della vita d' una lingua, che si potrebbe chiamarè adolescenza. Arrecherò qui al-

cuni esempj di luoghi Omerici. Lascio quelle fluttuazioni continue nelle vocali e nelle consonanti, che Omero ora omette, ora raddoppia, ora scambia, ora allunga, e toccherò solo d'alcune inflessioni usate da lui sia nel declinare, sia nel conjugare, siccome quelle che appartengono più particolarmente alla struttura della lingua.

E quí dapprima occorre quella desinenza del genitivo singolare, così frequente in Omero, in *οιο, αο, εω* invece di *ου*, la quale credo potersi spiegare in questo modo. La desinenza primitiva del genitivo greco in qualsivoglià declinazione usciva probabilmente in *ς*, come in sanscrito, il quale *ς* fu conservato nelle declinazioni greche di moltissimi nomi. In alcuni quel *ς* dovette cambiarsi in *υ* (mutazione frequente nel sanscrito, dove अस् [*as*] spessissimo si cambia in औ [*o*] vale a dire in अ + उ [*a + u*]), in altri nell'affine *ο* ed *ω*, onde *αο, εω, οο*, ed, inserto un *ι*, *οιο*. Si trova usata qualche volta da Omero pel nominativo dei nomi della prima declinazione la desinenza *α* rimasta nel dorico, per esempio *νεφεληγγερετα, ἵπποτα*¹, nelle quali forme parmi ravvisare il tema nudo senza segno caratteristico di caso, così non istraordinaria nella

¹ *Iliade* α 311 ρ 336

prima età d'una lingua. È frequente nell'idioma Omerico la desinenza di certi casi in $\phi\iota$, per esempio $\phi\alpha\iota\nu\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\phi\iota$, $\beta\acute{\iota}\eta\phi\iota$ ¹, desinenza rifiutata dalla lingua greca posteriore. Questo $\phi\iota$ non credo essere altro che lo $\sigma\phi\iota$ del pronome riflesso aggiunto anticamente come terminazione. Non rara è in Omero la forma pronominale $\acute{\alpha}\mu\mu\epsilon$ ², alla quale si può comparare la forma Vedicā pronominale अस्मे (*asme*, noi), che secondo Yascā si trova adoperata nei Veda in tutti i casi³. Frequenti pure sono in Omero le forme del genitivo $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\theta\epsilon\nu$, $\sigma\acute{\epsilon}\theta\epsilon\nu$, $\acute{\epsilon}\theta\epsilon\nu$, nelle quali veggo ai pronomi $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}$, $\sigma\acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}$ aggiunta come terminazione di genitivo la desinenza $\theta\epsilon\nu$ solita nella lingua greca posteriore ad unirsi ad altri nomi, per esempio $\omicron\lambda\chi\omicron\theta\epsilon\nu$.

Quanto ai verbi, usa talvolta Omero inflettere alcune radici secondo un particolar modo di conjugazione in $\mu\iota$, che non si trova più applicato ad esse nella lingua greca posteriore; indizio, che non era ancora al suo tempo ben stabilito secondo qual modo di conjugazione dovesse tale o tale altra radice inflettersi. Così, per caso d'esempio, trovo⁴

¹ *Iliade*, ι 618, ε 341, φ 367

² *Iliade*, ξ 62 e altrove

³ *Rosen-Rigveda Adnotationes*, pag. XXVIII

⁴ *Iliade*, ε 292

INTRODUZIONE.

la locuzione *πεπράμενα*, dove la radice verbale *πέρ* è inflessa secondo quellà conjugazione greca, che corrisponde alla classè nona sanscrita frammettente नो o ना (*ní, ná*) tra la radice e la terminazione, *πέρ* + *vn* ovvero + *va*, sebbene la lingua greca non usi più ora inflettere secondo tale conjugazione che le radici *κρημ* e *κίρ*, siccome nota il Sig. Kuhn¹. In simil guisa occorrono sovente nella lingua Vedica radici verbali adoperate secondo una maniera di conjugazione differente da quella prescritta dai dhatuspati, conforme alla quale vengono esse regolarmente conjugate nella lingua sanscrita posteriore. Così, per cagione d' esempio, la radice कृ si trova spesso nell' idioma Vedico conjugata conforme alla classe quinta कृणोमि, mentre secondo le leggi dei dhatuspati s' avrebbe a conjugare conforme all' ottava करोमि. V' ha sovente incertezza intorno al valore dei tempi verbali usati da Omero, siccome ha notato l' Heyne². E per addurre un esempio, nel verso seguente d' Omero :

*Ἐνθα μὲν κούρην ἀπὸρροε, πύργου τεύχεα γυμνάσσας.*³
pare che l' aoristo ἀπὸρροε abbia il valore d' un

¹ De conjugatione in mi lingua Sanscrita ratione habita

² Excursus II ad Iliadis librum XVII

³ Iliad., ζ 348

ottativo. Anche ne' Vedi s'incontrano non di rado aoristi con un valore indeciso tra ottativo ed imperativo. Occorre assai frequente nell'idioma Omerico l'omissione della lettera caratteristica dei tempi, come in $\sigma\acute{\upsilon}\gamma\gamma\epsilon\alpha\varsigma$, $\acute{\epsilon}\chi\epsilon\alpha\nu^1$; frequente eziandio la desinenza $\alpha\sigma\iota$, invece di $\sigma\iota$ o per meglio dire $\nu\tau\iota$, alla terza persona plurale dell'indicativo dei verbi in $\mu\iota$, la quale desinenza antica veggo approssimarsi alla desinenza अन्ति (*anti*) del sanscrito. Termina sovente Omero la terza persona singolare del soggiuntivo in $\sigma\iota$, che pare essere la desinenza dell'indicativo appiccicata a quella del soggiuntivo, per esempio $\acute{\epsilon}\vartheta\acute{\epsilon}\lambda\eta\sigma\iota\nu$, $\acute{\iota}\eta\sigma\iota\nu^2$ (di cotali desinenze ripetute v'hanno esempj. nei Vedi); e sembra preferire come desinenze dell'infinito le terminazioni ora insolite $\mu\epsilon\iota\alpha\iota$, $\mu\epsilon\nu$, che pajono essere le più antiche. Ma bastino queste brevi indicazioni intorno alla favella d'Omero: avrò forse opportunità altrove di stendermi più lungamente su questo proposito. Il Maittaire³ imaginò un dialetto poetico, al quale riferì tutte le apparenti irregolarità dell'idioma Omerico; e v'ebbe anticamente chi credette aver

¹ *Iliade*, *é* 366, *é* 347

² *Iliade*, *í* 692, 701

³ *Græcæ linguæ dialecti*

Omero mescolato ne' suoi poemi i caratteri di tutti i dialetti greci: Ὅμηρος λέξει ποικίλῃ κεχρημένος, τοὺς ἀπὸ πάσης διαλέκτου τῶν Ἑλλήνων χαρακτῆρας ἐγκατέμιξεν¹. L' uno e l' altro mi pare erroneo. Ricorrere ad un dialetto poetico per render ragione di certe forme d' una lingua venute in disuso è tale trovato, che i nuovi e più fecondi principj della filologia non consentono più d' ammettere; credo poi l' idioma Omerico anteriore alla formazione dei dialetti propriamente detti. Meglio fecero rispetto alla lingua dei Veda Panini o Bhattogi, due grammatici archimandriti, de' quali il primo si contenta di notare a mano a mano colla sua formola consueta, इति बहुलं ह्यस्ति « così sovente ne' Veda, » le forme proprie dell' idioma Vedico, e il secondo trattò della lingua dei Veda in un luogo speciale del suo Siddhânta-Caumudi. Per tornare ora al proposito, diceva più sopra che la favella d'Omero, come quella generalmente delle epopee di cui qui si discorre, è lungi ancora dal possedere quella regolarità, quella stabilità che soglionò avere le lingue pervenute alla loro virile maturità. Ma la favella del Ramayana, tranne alcune leggere deviazioni che ho accennate più addietro, è, per quello

¹ Maistre, *laog cit* pag 477

che spetta al suo organismo grammaticale, una lingua già determinata e stabile. Avrassi forse da ciò a dedurre qualche congettura contro la sua antichità? In nessun modo. L'adolescenza d'una lingua può aver luogo presso differenti popoli in tempi più o meno remoti, e venire espressa e quasi effigiata in monumenti di diversa natura: del che non è quì luogo d'indagare le cause. Tutto induce a credere che l'età d'adolescenza della lingua sanscrita abbia avuto luogo in tempi remotissimi, e molto al di là dei primordj della lingua greca: e quest'adolescenza si trova nell'India rappresentata dall'innografia Vedica; laddove nella Grecia si vede precipuamente effigiata nei canti epici. Allorchè adunque apparve nell'India Valmici, sebbene in età molto antica, trovò la lingua già elaborata ed educata dalla più antica innografia dei Veda. Ed in quell'innografia oltre al lavoro dell'idioma si ritrovano già i primi movimenti, i primi slanci dell'ispirazione epica, come si può scorgere negli inni xxxii e xxxiii del Rigveda, stupendi per grandezza di poesia e bellezza di stile

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वद्री ।

अरुन्धन्मन्वपस्ततेर्द प्र वक्षणा अभिनत्यर्वताना ॥

Canteiò ora le vittorie d'Indra, quelle che riporto primiere .

il fulminante Egli uccise Ahì, verso (sulla terra) le acque, aperse i fianchi de' monti¹, ecc.

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमति वावृधाति ।

अनामृण. कुविदादस्य रायो गना केत परमावर्जते न. ॥

Orsù appressiamci ad Indra noi che desideriamo abbondanza di vacche, ei largamente accresce la nostra gioja egli l'invincibile ne accorda l'ampia conoscenza (la fruizione?) di questa dovizia di vacche, ecc.²

L'età d'adolescenza della lingua sanscrita era dunque percorsa nell'India coll'innografia dei Veda: Valmici la raccolse e l'adoperò già adulta. Ma il colore, l'alto della poesia Valmiceja sono pieni di gioventù e di freschezza immacolata.

Si muove, credo, qualche vago dubbio, se il settimo ed ultimo libro del Ramayana, l'*Uttaracanda*, s'abbia a riputare opera genuina di Valmici. A me

¹ Rosen, *Rigveda samhita*, inno xxvii. Ho tradotto nel senso più stretto e letterale l'ultima parte della stanza. Il Rosen traduce « fluvios divisit montium », il Westergaard, nella sua bell'opera *Radices Sanscritæ*, « alas diffidit montium », la qual versione alluderebbe ad un noto mito indiano.

² Luog. cit. inno xxviii.

Così a un dipresso traduce la stanza citata il Rosen dietro la guida del commentatore, « Ma essa si potrebbe intendere tutt'altramente, e la differenza della versione risulterebbe dal गो, vocabolo che tra i molti suoi significati, ha quelli di vacca e di du »

non avvenne finora di trovare in nessun luogo apertamente dichiarato tale sospetto. Egli è vero che l'azione del poema si può dire terminata col finir del libro sesto. La gran lotta è decisa; l'avversario di Rama, il terribile Ravana cadde combattendo; Lancà è espugnata. Ma è vero altresì che gli avvenimenti narrati nell' *Uttaracanda* si connettono intimamente cogli eventi anteriori, e ne sono come le estreme conseguenze. L' unita d' azione può essere bensì offesa dal settimo libro; ma egli si lega ai libri precedenti assai più strettamente che l'Odissea all'Iliade. Il settimo libro non venne compreso nel sunto del Ramayana che si trova nel Mahâbhârata. L' *Uttaracanda* manca eziandio nel manoscritto w. Ma da ciò nulla si può concludere contro l'autenticità di quel libro. Quanto al sunto Mahâbhârateo, è naturale il supporre che si sia voluto

corsò Ecco la nuova versione della stanza, pigliando il ऋ nel senso di discorso • Orsù appressiamci ad Indra celebrandolo, ei larga mente accresce la nostra gioia, egli l'invincibile ne accorda ampia conoscenza d'abbondanti parole •

Non ho la temeraria pretesa di credere che questa versione sia la vera. L'ho indicata per dimostrare come sovente si possano a Vedi interpretare in senso differente da quello dei commentatori, che non sempre possedevano la vera tradizione. Ma il tempo di tale libertà negli studj Vedici non è ancora arrivato.

abbreviare quanto più si poteva quel compendio del Ramayana, che sta colà a grande disagio, affinchè colla sua mole non fosse di soverchio ingombro. Quanto poi al non trovarsi l' *Uttaracanda* nel manoscritto w, vuolsi considerare che v' hanno altri manoscritti, i quali non contengono che l' una o l' altra parte del Ramayana. Ma nel proemio del commento del manoscritto w si legge : तत्र काण्डसप्तकत्रीसमायणकर्ता वाल्मीकिः « Qui l' autor dei sette libri del nobile Ramayana è Valmici; » e più sotto : भगवता नारदेन सप्तकाण्डार्थ उपदिष्टः « Dal venerando Narada fu dichiarata la sostanza dei sette libri (del « Ramayana). » Inoltre lo stesso manoscritto w descrive nell' *Anucramanica* la serie delle cose contenute nel settimo libro; e l' *Uttaracanda* si trova sempre annoverato come parte integrale del Ramayana, ogniqualvolta si ragiona di quel poema. Del rimanente se m' accadrà di scoprire progredendo, che il dubbio sovr' accennato abbia qualche peso, talmente che abbisogni d'un più maturo esame, tornerò su questo punto quando sarò pervenuto colla stampa al settimo libro del poema.

Debb' ora ragionare alquanto della disposizione o partizion del Ramayana, e dire d' alcune contraddizioni che si scorgono sia nell' *Anucramanica*, capi-

tolo dov'è sommariamente indicata la serie delle cose contenute nel poema, sia tra questo capitolo ed il testo dell'epopea. Leggesi allo sloco 146 dell'*anucramanica*, che la somma totale dei capitoli, onde si compone il Ramayana, è di seicento venti

‘सर्गाणा षट् शतानीह विशतिश्चैव कीर्तिता ।

Ivi si noverano seicento venti capitoli

Ma fatto il computo dei capitoli, secondoche essi vengono a mano a mano enumerati nell'*Anucramanica* stesso alla fine del sunto di ciascun libro, il numero, che ne risulta, è di soli cinquecento sessanta. Ecco ciò che scrive a questo luogo il commentatore Locanâtha ¹

सर्गाणा षट् शतानीति । ननु इह सर्गे आदिप्रभृतिसप्तकाण्डाना
या या सव्या मुनिस्वोचत् तासा गणनया षष्ठ्युत्तरपञ्चशतानि
लभ्यन्ते इति किमिदमुच्यते सर्गाणा षट् शतानीति । किं च उत्त-
रकाण्डे श्रीराम प्रति आदिप्रभृति राजेन्द्र पञ्चसर्गशतानि च इति
कुशलवयोर्वा उक्ति कथं समञ्जते । किं च आदिप्रभृतिषु सप्तकाण्ड-
ेषु गणने अष्टसप्तत्युत्तरपञ्चशतानि लभ्यन्ते एतद्वा कथं समञ्जते ।
अत्रोच्यते । इह । एषु सप्तसु काण्डेषु । सव्यया । प्रागुक्तसव्यया ।
शतानि । पञ्चशतानि । षट् । षडङ्गा । विशतिश्च । विशतिसव्यया

¹ Manoscritto W commento allo sloco sovracitato 146 del capitolo *Anucramanica*

या सापकलिपित्वमेकादशे विन्दौ लक्षणा तथा च षडङ्का विन्दु-
श्चेति षष्ठिबोधन । यत् तृत्तरकाण्डे पञ्चसर्गशतानि चेति चकारात्
षष्ठिषि बोध्या । यच्च अष्टसप्तत्युत्तरपद्मशतानीति तन्मूर्त्तानामेकै-
कसर्गेषु द्वित्रिसर्गकरणात् तद्वामिकया दृष्ट्यैव शब्दोक्तम् अनादृ-
त्यापि आठिकाण्डे अशीतिरिति विमलबोध इति ।

Il testo dice *seicento capitoli ecc* — Ma sommando i nu-
meri (dei capitoli) dei sette libri (del poema) l'Adicanda e
gli altri secondoche il Muni¹ li venne indicando a mano a
mano in questo capitolo (l'Anucramanica) se ne trovano
soli cinquecento sessanta, come adunque si dice *seicento ca-
pitoli ecc* ? — Di più in qual modo si concilia quello che
nell'Uttaracanda vien detto da Cuso e Lavo a Rama l'Adi-
canda e gli altri libri (del poema) o supremo dei re sommano da
capitoli cinquecento e ? — Inoltre numerando (i capitoli) nei
sette libri (del poema) l'Adicanda e gli altri si ritrovano sei-
cento settant'otto capitoli come s'accorda questo ? — Si
dichiara qui (il senso del verso dell'Anucramanica) — (il verso
dice) *quasi* vale a dire in quei sette libri (del poema) — *coi*
numeri vale a dire coi numeri indicati addietro — (si otten-
gono) *centinaja* vale a dire cinque centinaja (di capitoli) —
(più) *sei* vale a dire sei unita — e *venti* il numero venti e
una maniera di scrivere atta a significare che (quel numero)

¹ Titolo di personaggio o di scrittore venerato per santità o
scienza nell'India. Non so se pel Muni il commentatore intenda
qui Valmiki stesso reputato da lui come autore dell'Anucra-
manica vero o un altro Muni compilatore di tal capitolo.

può aver il valore dell' undecimo segno (numerales il dieci?) e così il segno (undecimo il dieci?) congiunto al segno sei e l'indicazione di sessanta¹ — Quanto a ciò che è detto nell'Uttaracanda *capitoli cinquecento e* mediante l'esibebbono sottintendere ancora sessanta (capitoli) — Quello poi (che si asserisce trovarsi nel poema) seicento e settantotto capi

¹ Quest'è il migliore costrutto che ho potuto trarre da quel passo oscurissimo e strano del commento ne mi confido certo d'aver colto appieno nel segno. Pare che il commentatore voglia indicare il numero 10 ovvero la decina colla sua espressione di undecimo segno *एकदशे विंशति*. Cominciando dal zero e andando in su 0 1 2 3 ecc. il numero 10 si troverebbe appunto l'undecimo. Non veggio come si possa ciò intendere altramente per ottenere come vuole il commentatore colla cifra 6 il numero di 60. Ecco attraverso tutto questo guazzabuglio l'idea bizzarra del commentatore. Il verso dell'Anucramanica sovracitato dice apertamente che il numero totale dei capitoli che compongono il Ramayana è di seicento venti. Quel verso tradotto verbo a verbo senza nulla mutare di luogo sta così nel sa' iscritto « di capitoli sei centinaja qui e venti ancora noverati ». Il commentatore non vuole trovare in questo verso che il numero di cinquecento sessanta. Che cosa fa egli? Riprende uno ad uno come l'uso dei commentatori tutti i vocaboli del testo e chiosa in questo modo *qui* vale a dire nei sette libri del poema — *centinaja* vale a dire cinque centinaja — *sei* vale a dire sei unità (o la cifra sei) — *venti* il venti sta qui per dieci o per la decina dunque sei decine sessanta. La chiosa è veramente strana anzi che no! ma i commentatori hanno sovente di cotali stranezze quando si mettono in capo di voler per forza far uscire da un testo un senso che non vi si trova.

tolì nacque dall' avere alcuni malavveduti fatti due o tre capitoli di questo o di quell' altro singolo capitolo (del poema) ed è quindi asserito per fallace discernimento — Con nessun riguardo eziandio si afferma (trovarsi) nell' *Adicanda* ottanta (capitoli) — Così *Vimalabodha*

Gli sforzi, con cui il commentatore si va qui tra vagliando per conciliare la contraddizione dell' *Anucramanica* e la discordanza d' esso dal testo del poema quanto al numero dei capitoli, non sono altro che meschine stracchiature, le quali fanno un' inutile violenza al testo, e non tolgono la difficoltà. Io penso che la cosa si possa dichiarare in questo modo. Quando fu composto l' *Anucramanica*, il numero totale dei capitoli, in cui si trovava scompartito il poema, era forse di soli cinquecento sessanta. Più tardi stante che la partizione del poema in capitoli e senza dubbio opera dei rapsodi e dei diaschevasti, e non di Valmici, alcuni avranno osato malgrado l' autorità dell' *Anucramanica*, introdurre nel poema nuove divisioni, e moltiplicare i capitoli. Di ciò rimangono indizj nel testo del poema. Il capitolo LXXVII del libro primo, per cagion d' esempio si trova diviso in due capitoli nel manoscritto J. La somma totale dei capitoli del libro primo, che si dice nell' *Anucramanica* essere di sessanta quattro,

si trova nella recensione Gaudana di ottanta In tale guisa adunque saranno venuti per nuove partizioni moltiplicandosi via via oltre il numero registrato dapprima nell' *Anucramanica* i capitoli del poema, e pervenuti al numero di seicento venti Avvedutosi qualcuno per avventura di questa discordanza del testo e dell' *Anucramanica* rispetto al numero dei capitoli, avrà voluto rimediare Ma rifare nell' *Anucramanica* alla fine del sunto di ciascun libro il verso, che sommava il numero dei capitoli, avrebbe troppo alterato il testo Si sarà contentato adunque di mutare il verso che conteneva la somma totale dei capitoli di tutto il poema, siccome quello in cui la discordanza appariva più manifesta Supponendo pertanto che il verso, il quale sommava tutti i capitoli del poema, stesse dapprima in questo od in altro consimile modo

पञ्च शतानि सर्गाणा पट्टिश्चैवेह कीर्त्यते ।

E quivi si troveranno cinquecento e sessanta capitoli

egli v' avrà sostituito il verso che si legge ora nell' *Anucramanica*, e che ho citato più sopra. सर्गाणा, ecc poco curandosi poi del massiccio error di calcolo che nasceva da quella mutazione E poichè il nuovo

verso conteneva esatto il numero aumentato dei capitoli del poema, fu mantenuto invece dell'antico malgrado il grosso error di computo, e divenne cagione di torture ai poveri commentatori

Un'altra discordanza del testo del poema dalle indicazioni dell' *Anucramanica* occorre sul finir del libro sesto. Questo libro, secondo l' *Anucramanica*, dovrebbe terminare al capitolo intitolato *रान्धव* *Morte di Ravana*. Ma nel poema esso non finisce a quel punto, e si stende molto innanzi ancora fino al capitolo che s'intitola *ऋषिसभा* *Radunanza dei Rishi*, col quale comincia nel poema il libro settimo. Ed in tal modo tutta quella parte del *Ramayana*, che s'appella *Abhyudaya* ossia prosperazione, la quale, secondo l' *Anucramanica*, dovrebbe far parte del libro settimo, si trova nel poema unita al libro sesto. Il che pare essere altro indizio ancora che il poema ha subito un nuovo scompartimento dopo che fu composto l' *Anucramanica*.

In fronte al *Ramayana* è posto, quale proemio d'un gran tempio, un magnifico proemio, che si compone di tre capitoli. Nel primo il divino Nārada, la musa Valmiceja, dispiega alla mente del vate tutta la gran tela dell'epopea. Nel secondo Valmici inventa lo sloco, metro opportuno per cantare le

nobili cose, che gli bollono nel pensiero; ed è visitato da Brahma, che l'incoraggia a por mano alla magnanim'opra. Nel terzo Valmici si raccoglie dentro se stesso, e medita intento l'idea del poema. Ma tra il secondo e il terzo capitolo del bel proemio si trova in tutti i manoscritti Gaudani frapposto l'*Anucramanica*, che ne guasta l'unità e l'armonia. Essendo l'*Anucramanica* un capitolo affatto staccato da tutto il rimanente, io ho creduto poterlo senza colpa di violazione trasmutar di luogo, e l'ho posto dopo i tre capitoli che compongono il proemio.

Nei pochi casi, in cui, consentendo tutti i manoscritti, trovai sopravvanzare alla fine d'un capitolo un verso dispajato, ho giudicato più conveniente riunirlo allo sloco che precede e fare una stanza di tre versi, che lasciarlo disgiunto e solo. A ciò m'indusse il vedere arrecati dal Colebrooke¹ esempj di stanze di sei versi.

Quì farò fine a questa prima Introduzione. Molt'altre cose mi rimangono a esporre, molte idee a dichiarare, e questioni d'alta indagine a svolgere: ma tutto ciò sarà materia d'una seconda e più ampia Introduzione, che sarà posta alla versione italiana del poema, ed in cui, uscito da queste an-

¹ *On Sanscrit and Pracrit poetry*, p. 132.

gustie, più sciolto e libero esulterà in più largo campo il discorso

Si richiede ora qui, ch'io renda conto del processo del mio lavoro ed indichi i fonti che mi valsero a questa pubblicazione del testo Gaudano del Ramayana. Venuto a Parigi per darvi opera allo studio delle lettere sanscrite, ascoltai quivi assiduamente in pubblico ed in privato il Ch. Sig. Eugenio Burnouf, la cui ampia ed eletta scienza, che si gran parte abbraccia di queste discipline, congiunta a tanta perspicacia d'ingegno, a tanta efficacia ed eleganza di discorso, m'aperse l'adito a questi studi, ai quali andrà sempre unita nell'animo mio la grata reminiscenza dell'illustre maestro. Avendo ivi deliberato di pubblicare il Ramayana, posi mano a prepararne il testo sopra i manoscritti della Biblioteca Reale. In questo primo lavoro impiegai presso a due anni. Esaurita la dovizia dei codici di Parigi, mi condussi a Londra parte per compiere le lacune dei manoscritti Parigini, parte per conferire coi codici delle biblioteche Londinesi il manoscritto che m'era fatto, e raccogliere tutte le varie lezioni, tra le quali avrei poi avuto a scegliere al momento di metter mano alla stampa del testo. In Londra mi fu largamente cortese di consigli, d'aiuti

e di ogni sorta di favori il dottissimo Sig Wilson, alla cui celebrità non è bisogno aggiungere altre lodi

I codici manoscritti della recensione Gaudana, i quali adoperai alla preparazione del testo che ora pubblico, sono i seguenti

BIBLIOTECA REALE DI PARIGI

G Codice palmifoliaceo di scrittura bengalica, disposto in quattro cassette. Intorno a questo codice mi conviene notare un errore in cui cadde il Sig Hamilton nel suo catalogo dei manoscritti sanscriti della Biblioteca Reale di Parigi. Ai numeri xx, xxi, xxii del catalogo Hamiltoniano sono indicate le tre prime cassette come contenenti l'intero poema. Il Sig di Schlegel, indotto certo in errore dal catalogo dell' Hamilton, scrive, parlando di questo manoscritto ¹ *tribus capsis carmen integrum completitur*. La cosa non è così. Le tre cassette indicate dal catalogo Hamiltoniano non contengono che i cinque primi libri del Ramayana. Vi mancano intieri i due ultimi, il *Yuddhacanda* e l' *Uttaracanda*, se dici mila versi circa. Frugando e rovistando tra

¹ Pref pag xli

gli scaffali dei manoscritti sanscriti della Biblioteca Reale, mi venne fatto di disotterrare e trarre in luce una quarta cassetta di questo codice, non ancora indicata da alcuno ch' io sappia, contenente il settimo libro del poema, l' *Uttaracanda*. Il sesto libro, per quanto abbia svolti tutti i manoscritti della Biblioteca Reale, non mi riuscì di scoprirlo; onde presumo che non vi si trovi.

M. Codice cartaceo di gran formato in caratteri devanagarici. Questo codice contiene con qualche piccola lacuna l'intero poema. S' attiene generalmente alla recensione Gaudanà, sebbene di quando in quando ne vada lievemente differendo. È notato nel catalogo Hamiltoniano, pag. 13, n° II.

BIBLIOTECHE DI LONDRA.

J. Codice cartaceo con scrittura bengalica, i cui fogli s' alternano un bianco, un giallo. Questo bellissimo codice, dono del Jones alla biblioteca della Real Società delle Scienze di Londra, contiene l'intero poema in sette volumi.

W. Codice stupendo di grande formato con iscrit-

tura bengalica in carta gialla, avente un commento perpetuo di Locanâth Cacravarti il qual commento egli appella *Manohara* « il diletto » Al finir di ciascun libro del poema chiude egli il suo commento in questo modo इति लोकनाथचक्रवर्तिनृता (il titolo del libro) मनोहराया टाका समाप्ता । « Qui « termina il commento appellato *manohara* del (il « titolo del libro) composto da Locanath Cacravarti » Questo codice oltre all'essere corretto quanto codice possa esserlo e sommamente prezioso in quanto che arreca nel commento le varie lezioni di più altri manoscritti di modo che si può dire che ei tien luogo di più codici Esso appartiene alla biblioteca del Ch Sig Wilson il quale non solamente me ne lascio libero l'uso durante il mio soggiorno in Londra ma'mi consenti generosamente di portarlo con me sul continente Manca a questo codice il libro settimo l' *Uttaracanda*

U Codice cartaceo giallo di gran formato appartenente alla biblioteca dell East India house notato nel catalogo al n° 2771 Questo codice contiene il solo settimo libro l' *Uttaracanda* Esso differisce bensì qualche volta dalla recensione Gaudin, ma .

le differenze sono leggere, e il più sovente consente con essa.

Ho fatto in Londra le più diligenti ricerche per rinvenire il manoscritto del Sig. Tod, quello che il Sig. di Schlegel descrive alla pagina XLI della sua prefazione; ma non m'è venuto fatto di trovarne traccia.

Sebbene fosse mio proposito di pubblicare schietta e genuina la recensione Gaudana, ho voluto nondimeno averè sott'occhi eziandio manoscritti della recensione boreale. Quello tra essi, di cui mi sono principalmente valuto, è il seguente :

B. Codice cartaceo in caratteri devanagarici, appartenente alla biblioteca dell' East-India-house, con un commento perpetuo di Raghunâtha Vacâspati, intitolato *Râmâyanatilaca*, • segno frontale del Ramayana. • Esso contiene in sette volumi l'intero poema. È notato nel catalogo ai numeri 426-432.

Innanzi che io termini, sento èsser mio debito il rendere pubblica testimonianza di riconoscenza ai ragguardevoli personaggi, i quali, secondando le generose intenzioni di S. M. il munifico RE CARLO ALBERTO, contribuirono efficacemente col loro

autorevole favore alla pubblicazione di questo insigne monumento. Al nobile fine cooperarono gli Eccellentissimi personaggi il Cavaliere Cesare Saluzzo, d'ogni letteraria disciplina fautor generoso e prestante cultore egli stesso, il Conte di Pralormo già ministro degli affari interni, il Cavaliere Luigi di Collegno già presidente supremo de' pubblici studj, il Conte Gallina presente ministro degli affari interni e delle finanze, Monsignor Pasio presidente attuale de' pubblici studj. E mentr' io attendeva in Parigi prima a preparare, poi a pubblicar quest' opera, mi fu, conforme allo splendido e nobile animo suo, larghissimo di favori, d' assistenza e di cortesie S. E. il Sig. Marchese Antonio Brignole-Sale cultore egregio delle lettere greche, Ambasciatore di S. M. il Re di Sardegna in Francia. Quanto ai pregi d' esecuzione che potranno venire osservati nell' impressione di questo testo, dichiaro averne tutto l' obbligo alla gentil sollecitudine e alla squisita intelligenza dei Signori impiegati alla Stamperia Reale, diretta con tanto senno da un letterato e scrittore eminente, il Sig. Lebrun Pari di Francia.

E quì sul finire, un pensiero d' amore e di speranza a te, o diletta mia madre, che non m' accoglierai più affettuosa, come solevi, quando fia che

rivegga la casa paterna, ah! troppo presto vedovata. Invano i miei occhi dolenti ti cercheranno fra le domestiche mura : io non potrò più che col pensiero contemplarti in cielo. Salve, anima gentile ed eletta : a te s' alzeranno di quaggiù perenni i miei pensieri, i miei affetti : la tua memoria vivrà eterna e sacra nell' animo mio.

GASPARE GORRESIO

Parigi, il dì 1° Gennajo 1843

रामायणं वाल्मीकीयं

रामायणं वाल्मीकीयं

अथ

श्रीरामायणे वाल्मीकीये
आदिकाण्डं

ओं रामाय नमः

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ।
देवीं सरस्वती चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्धनो रामः ।
दशवदननिधनकारी दशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ २ ॥
नमस्तस्मै मुनीशाय श्रीधुताय तपस्विने ।
सर्वज्ञानाधिवासाय तस्मै वाल्मीकीये नमः ॥ ३ ॥

I.

तपःस्वाध्यायनिरतस्तपस्वी वाग्विदं वरः ।
नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिमुनिसत्तमः ॥ १ ॥

को ह्यस्मिन् प्रथितो लोके सद्गुणैर्गुणवत्तरः ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

उदाराचारसंपन्नः सर्वभूतहिते रतः ।

वीर्यवांश्च वदान्यश्च कश्चापि प्रियदर्शनः ॥ ३ ॥

जितक्रोधो महान् कश्च धृतिमान् कोऽनसूयकः ।

संज्ञातरोपात् कस्माच्च देवता अपि विभ्यति ॥ ४ ॥

क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ।

कः प्रजानुग्रहरतः को निधिर्गुणसंपदां ॥ ५ ॥

समग्रा द्विपिणी लक्ष्मीः कमेकं संश्रिता नरं ।

अनिलानलसूर्येन्दुशक्रोपेन्द्रसमश्च कः ॥ ६ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो नारद तत्त्वतः ।

देवर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरं ॥ ७ ॥

कालत्रयज्ञस्तच्छ्रुत्वा वाल्मीकीर्नारदो वचः ।

श्रूयतामित्युपामन्य तमृषिं प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

वह्न्यो दुर्लभाश्चैव तपैते कीर्तिता गुणाः ।

एकेन हि नृलोकेऽस्मिन् गुणा एते सुदुर्लभाः ॥ ९ ॥

देवेष्वपि न पश्यामि कच्चिदेभिर्गुणैर्युतं ।

श्रूयतां तु गुणैरेभिर्यो युक्तो नरचन्द्रमाः ॥ १० ॥

इत्त्राकुवणप्रभवो रामो नाम गुणाकरः ।

एभिरप्यधिकैश्चैव गुणैर्युक्तो महाद्युतिः ॥ ११ ॥

संयतात्मा मद्वात्मा च धृतिमान् द्युतिमान् वशी ।
 बुद्धिमान्बुद्धिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः ॥ १२ ॥
 विपुलांशो मद्वावाहुः कम्बुग्रीवो मद्वाहनुः ।
 मद्देघासो मद्वातेजा दृढज्ञानुररिंदमः ॥ १३ ॥
 आज्ञानुवाहुः सुमुखो बलवान् सत्यविक्रमः ।
 समः समविभक्ताङ्गः निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 विशालाक्षः पीनवक्त्रा लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ।
 धर्मज्ञः सत्यसंधश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १५ ॥
 मनस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वैर्यिसमन्वितः ।
 रक्षिता सर्वलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ १६ ॥
 वेदवेदाङ्गविद्यैव सर्वशास्त्रविशारदः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नीतिमान् प्रयितो भुवि ॥ १७ ॥
 सर्वलोकाप्रियः साधुरदीनात्मा बहुश्रुतः ।
 सर्वदाभिप्लुतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १८ ॥
 स सत्यः स समः सौम्यः स चैकः प्रियदर्शनः ।
 रामः सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दिर्वर्धनः ॥ १९ ॥
 समुद्र इव गाम्भीर्ये स्थैर्ये च ह्निमवानिव ।
 विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत् प्रियदर्शनः ॥ २० ॥
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।
 धनदेन समस्त्यागे सत्येऽप्यनुपमः सदा ॥ २१ ॥

रमयत्येव स गुणैरुदारैस्तैरिमाः प्रजाः ।
 यस्मादतो राम इति नृमैतत् तस्य विश्रुतं ॥ २२ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमं ।
 ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं पिता दशरथः सुतं ॥ २३ ॥
 यौवराज्येन संयोक्तुमियेष स महाद्युतिः ।
 तस्याभिषेकसंभारं दृष्ट्वा केकयवंशजा ॥ २४ ॥
 पूर्वं दत्तंवरा राज्ञा वरमेनमयाचत ।
 विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनं ॥ २५ ॥
 स सत्यवचनाद्वाजा धर्मपाशेन संयतः ।
 विवासयामास सुतं राज्ञा दशरथः प्रियं ॥ २६ ॥
 स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।
 पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २७ ॥
 तं यान्तमनुजो धीमान् भ्रातरं राममग्रजं ।
 लक्ष्मणो नाम विनयादनुवव्राज वीर्यवान् ॥ २८ ॥
 सर्वलक्षणसंयन्ना नारीणामुत्तमा सती ।
 अनुवव्राज वैदेही सीता नाम पतिव्रता ॥ २९ ॥
 वृषयौवनमाधुर्यशीलाचारसमन्विता ।
 बभौ सानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ ३० ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
 शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ ३१ ॥

सोऽतीत्य वनदुर्गीनि सरितश्च सरांसि च ।
 चित्रकूटं ययौ गैलं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३२ ॥
 रम्यमावसयं तत्र कृत्वा रामः सलक्ष्मणः ।
 उवास सीतया सार्धं वल्कलाजिनसंवृतः ॥ ३३ ॥
 श्रीमद्विस्तैस्त्रिभिः सार्धं चित्रकूटो रराज सः ।
 अधिष्ठितो यथा मेरुः श्रीवैश्रवणाशङ्करैः ॥ ३४ ॥
 चित्रकूटं गते रामे पुत्रणोर्कादितस्तदा ।
 राजा दशरथः स्वर्गमगमद्विलपन् सुतं ॥ ३५ ॥
 रामप्रवासनं श्रुत्वा पितुश्च निधनं तया ।
 भरतो विललापाती मातृकादगतो गृहं ॥ ३६ ॥
 गते तु तस्मिन् भरतो वणिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः
 प्रचोदितोऽपि राज्याय नैच्छद्राज्यं मन्दायजाः ॥ ३७ ॥
 मृते पितरि धर्मात्मा राजत्रे स पुरस्कृतः ।
 राज्यलोभं परित्यज्य रामं द्रुमुपागतः ॥ ३८ ॥
 अयाचद्वातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ।
 न चैच्छत् पितुरदिशाद्राज्यं रामो मन्दायजाः ॥ ३९ ॥
 पाण्डुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनः पुनः ।
 निवर्तयामास तदा भरतं भरतार्यजः ॥ ४० ॥
 स काममनवाप्यैव गृहीत्वा रामपाण्डुके ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ४१ ॥

आशङ्कमानश्च पुनः पौरजानपदागमं ।

रामोऽपि हित्वा तं शैलं प्रययौ दण्डकं वनं ॥ ४२ ॥

विराधं राज्ञसं कृत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।

सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यश्चातरं तथा ॥ ४३ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहेन्द्रं धनुस्तदा ।

लब्ध्वा स परमप्रीतस्तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ ४४ ॥

देशः पञ्चवटी नाम तत्र वासमकल्पयत् ।

वसतस्तत्र रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४५ ॥

रक्षोभ्यः कामवृषिभ्य ऋषयोऽभ्यागमन् भयात् ।

रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं शरणैपिणः ॥ ४६ ॥

महेन्द्रमिव दुर्धर्षं वाणखड्गधनुर्धरं ।

तेन तत्र सह भ्रात्रा जनस्थाननिवासिनी ॥ ४७ ॥

विद्वपिता शूर्पनखा राज्ञसी कामवृषिणी ।

ततः शूर्पनखावाक्यादागतान् सर्वराक्षसान् ॥ ४८ ॥

खरं च द्रुपणं चैव रक्षस्त्रिशिर एव च ।

निजधान रणे रामो घोरांस्तान् सर्वराक्षसान् ॥ ४९ ॥

तेषामनुबलं चैव सहस्राणि चतुर्दश ।

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रक्षस्रैर्लोक्यविश्रुतं ॥ ५० ॥

नामतो रावणो नाम कामवृषी महाबलः ।

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः क्रोधमूर्हितः ॥ ५१ ॥

सह्यायं वर्यामास मारीचं नाम राजसं ।
 वार्यमाणोऽपि वज्रुणो मारीचेन स रावणः ॥ ५२ ॥
 न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ।
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ ५३ ॥
 जगाम सहमारीचो रामाश्रमपदं ततः ।
 तेन मायाविना ह्रूमपवाह्य नृपात्मजौ ॥ ५४ ॥
 रावणोऽन्तरमास्ताद्य सीतां सुरसुतोपमां ।
 जह्वा भार्या रामस्य कृत्वा गृध्रं जटायुपं ॥ ५५ ॥
 गृध्रं तु निहतं दृष्ट्वा कृतां भार्या च दुर्लभां ।
 राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५६ ॥
 ततः स तत्र काकुत्स्थो दग्धा गृध्रं जटायुपं ।
 कवन्धं ददृशे भूयो दनोः पुत्रं महाबलं ॥ ५७ ॥
 तं स तेनैव कोपेन कवन्धं घोरदर्शनं ।
 निहत्य काष्ठैरदहत् स च दिव्यवपुस्तदा ॥ ५८ ॥
 कथयामास रामाय श्रमणां शवरीं ततः ।
 शवरीं धर्मानिपुणामभिगच्छ रघूद्वह ॥ ५९ ॥
 तस्यैव वचनाद्रामो लक्ष्मणेन सहानघः ।
 अभ्यगच्छन्महातेजाः शवरीं जत्रुसूदनः ॥ ६० ॥
 शवर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ।
 पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ ६१ ॥

हनुमद्वचनाच्चैव सुर्याविण समागतः ।
 सुर्यावस्य च तत् सर्वं रामोऽशंसन्महाबलः ॥ ६२ ॥
 सुर्याविस्तस्य रामस्य श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
 चक्रे वानरराजेन वैरानुकथनं मरुत् ॥ ६३ ॥
 रामे निवेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन ह ।
 वालिनश्च वलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६४ ॥
 प्रतिज्ञाते तु रामेण तदा वालिवधं प्रति ।
 राघवे वालिवीर्येण सुर्यावः शङ्कितोऽभवत् ॥ ६५ ॥
 रामोऽसंप्रत्ययं दृष्ट्वा सुर्यावि वानराधिपे ।
 पादेन दुन्दुभेः कायं चिक्षेप शतयोजनं ॥ ६६ ॥
 विभेद सप्ततालांश्च शरेणानतपर्वणा ।
 गिरिं रसातलं चैव जनयंस्तस्य विस्मयं ॥ ६७ ॥
 ततः प्रीतमनास्तस्य कर्मणा तेन सोऽभवत् ।
 सुर्यावो वानरश्रेष्ठः परं हर्षमवाप च ॥ ६८ ॥
 ततो वानरराजेन कृत्वा सख्यं महाबलः ।
 प्रत्ययं जनयामास तदान्योन्यस्य वै मिथः ॥ ६९ ॥
 समयं तौ ततः कृत्वा नरवानरपुङ्गवौ ।
 किष्किन्ध्यां रामसुर्यावौ जग्मतुस्तौ गुरुं तदा ॥ ७० ॥
 ततोऽगर्जद्वरिवरः सुर्यावो मेघनिस्वनः ।
 तेन शब्देन मरुता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ७१ ॥

तत्र सुग्रीववचनादत्रा वालिनमाह्वये ।
 सुग्रीववैव तद्वाज्यं राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ७२ ॥
 अनुज्ञातश्च रमेण किष्किन्यां प्रविवेज ह ।
 चतुरो वार्षिकान् मामानुपित्वा समयेन तु ॥ ७३ ॥
 स च सर्वान् समानाढ्य वानरान् वानरर्षभः ।
 दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां ॥ ७४ ॥
 ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् कपिः ।
 जतयोजनविस्तीर्णं पुष्पुवे वरुणालयं ॥ ७५ ॥
 ततो लङ्कां समासाद्य पुरो रावणपालितां ।
 ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकागतां ॥ ७६ ॥
 निवेद्य चाप्यभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
 गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानमर्दयामास नैऋतान् ॥ ७७ ॥
 पञ्च मन्त्रिसुतान् हत्वा पञ्च सेनापतीनिपि ।
 कुमारमक्षं निष्यिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७८ ॥
 अस्त्राटुन्मोच्य चात्मानं ज्ञात्वा पैतामहान् वरान् ।
 ममर्ष रक्षसां वीरो यत्त्रणा ता यदृच्छ्या ॥ ७९ ॥
 ततो दग्धा पुरो लङ्कां पुनर्दृष्ट्वा च मैथिली ।
 समाश्रास्य च वैदेही पुनरायान्महाकपिः ॥ ८० ॥
 सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणां ।
 निवेदयामास तदा दृष्ट्वा मीता मयेति वै ॥ ८१ ॥

ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं मरुदधेः ।
 समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः ॥ ८२ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रो राघवस्य तु ।
 समुद्रवचनाच्चैव नलः सेतुमकारयत् ॥ ८३ ॥
 तेन गत्वा पुरीं लङ्कां कृत्वा तं राक्षसेश्वरं ।
 अभ्यपिचत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं ॥ ८४ ॥
 कर्मणा तेन मरुता देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
 सदेवर्षिगणास्तुष्टा राघवं तेऽभ्यपूजयन् ॥ ८५ ॥
 तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदैवतैः ।
 तामुवाच ततो रामः परुषं तत्र संसदि ॥ ८६ ॥
 अमृष्यमाणा तं सीता विवेश ज्वलनं ततः ।
 ततो वायुः प्रादुरासीद्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ८७ ॥
 देवदुन्दुभयो नेडुः पुष्पवृष्टिः पपात च ।
 स चाग्निवचनात् सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां ॥ ८८ ॥
 अग्रहीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा ।
 कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः समपद्यत ॥ ८९ ॥
 देवेभ्यः स वरान् प्राप्य रामः सीतामवाप्य च ।
 पुष्पकं च समारुह्य नन्दियामनुपागमत् ॥ ९० ॥
 नन्दियामे जटां ह्रित्वा भ्रातृभिः सह राघवः ।
 रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ९१ ॥

इति च विविधैर्यज्ञैर्हृत्वा तं लोककाण्डकं ।
 सीतया सहितः श्रीमान् रेमे च मुदितः सुखी ॥ १२ ॥
 पालयामास चैवेमाः पितृवन्मुदिताः प्रजाः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो दशरथात्मजः ॥ १३ ॥
 वृष्टः प्रमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः मुधार्मिकः ।
 निरामयो विजोकश्च दुर्भिजायासवर्जितः ॥ १४ ॥
 न पुत्रमरणं केचित् पश्यन्ति स्म नराः द्यौचित् ।
 नार्यश्चाविधवा नित्यं पतिशुश्रूषणे रताः ॥ १५ ॥
 न वातजं भयं किञ्चिन्नाप्नु मज्जन्ति जन्तवः ।
 न चाग्निजं भयं किञ्चिद्यया कृतयुगं तथा ॥ १६ ॥
 न तस्य विधवा राष्ट्रे नानावस्तत्र नाबुधः ।
 न दुर्गतो न कृपणो न व्याध्यातीऽभवन्नरः ॥ १७ ॥
 अश्वमेधगतैरिद्धा तथा वल्लुमुवर्णकैः ।
 गवां जतमहन्वाणि वल्लुनि स हि दास्यति ॥ १८ ॥
 वल्लुवर्षांश्च राज्यं स राघवो वै करिष्यति ।
 चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वधर्मे स्थापयिष्यति ॥ १९ ॥
 दशवर्षसहन्वाणि दशवर्षजतानि च ।
 रामो राज्यमुपास्यासौ ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २०० ॥
 न सर्वगुणासंपन्नः श्रीमानूर्जितजासनः ।
 यन्मां पृच्छमि वाल्मीकि राम एभिर्गुणैर्युतः ॥ २०१ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ।
 देवर्षे ये त्वया प्रोक्ता गुणाः पुरुषदर्शनाः ॥ १०२ ॥
 तेषामेव समावायः साम्प्रतं राममाश्रितः ।
 इदमाख्यानमायुष्यं यशस्यं बलवर्धनं ॥ १०३ ॥
 यः पठेद्दामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इदं पठन् समाध्यायन् पुण्यश्रवणकीर्तनं ॥ १०४ ॥
 सपुत्रपौत्रस्वजनो नरः कृच्छ्रादिमुच्यते ।
 रामायणमण्डपेण तेन च आवृतं भवेत् ॥ १०५ ॥
 य इदं विदुषां मध्ये पठेच्छ्रद्धासमन्वितः ।
 स सर्वाश्रयमाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥ १०६ ॥

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्
 क्षत्रान्वयो भूमिपतित्वमीयात् ।
 वणिग्जनः पाण्यफलत्वमीयाच्
 कृषवन् हि शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ १०७ ॥

इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकीयि आदिकाव्ये
 चतुर्विंशतिसारुह्यां संहितायाम्
 आदिकाण्डे नारदवाक्यं नाम
 संग्रहः प्रथमः सर्गः ॥

II.

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
 वाल्मीकिः शिष्यसहितो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥
 मनसैव च रामाय पूजां चक्रे महामुनिः ।
 तं चापि शिष्यसहितो नारदं प्रत्यपूजयत् ॥ २ ॥
 यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिश्च नारदः ।
 तमापृच्छाभ्यनुज्ञातो जगाम त्रिदशालयं ॥ ३ ॥
 स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकाय नारदे ।
 जगाम तमसातीरं वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः ॥ ४ ॥
 स पूतं तीर्थमासाद्य तमसाया महामुनिः ।
 शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमं ॥ ५ ॥
 निःशर्करमिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।
 पुण्यं चैव प्रसन्नं च सज्जनानां यथा मनः ॥ ६ ॥
 इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकं ।
 अस्मिन्नेवावगाहिष्ये तीर्थेऽहं तमसाजलं ॥ ७ ॥
 वल्कलं त्वमिहादाय शीघ्रमेक्ष्याश्रमात् पुनः ।
 यथा कालात्ययो न स्यात् तया साधु विधीयनां ॥ ८ ॥
 स गुरोर्वचनाच्छीघ्रमागम्य पुनराश्रमात् ।
 आनीय वल्कलं तस्मै गुरवे प्रत्यवेदयन् ॥ ९ ॥

स शिष्यकृस्तादादाय परिधाय च वल्कलं ।

अवगाह्य जलं स्नात्वा जप्त्वा जप्यं च वाग्यतः ॥ १० ॥

तर्पयित्वा च विधिवत् तोयेन पितृदेवताः ।

निरीक्षमाणो व्यचरत् सर्वतस्तमसावनं ॥ ११ ॥

ततः स तमसातीरि विचरत्तमभीतवत् ।

ददर्श क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं चारुदर्शनं ॥ १२ ॥

तस्माच्च मिथुनादेकमागत्यानुपलक्षितः ।

जधान बद्धानुशयो निपादो मुनिसंनिधौ ॥ १३ ॥

तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।

दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदती करुणं खे परिश्रमा ॥ १४ ॥

तं तथा निहतं दृष्ट्वा निपादेनाण्डजं वने ।

मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत ॥ १५ ॥

ततः करुणवेदित्वाद्धर्मात्मा स द्विजोत्तमः ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदं ॥ १६ ॥

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितं ॥ १७ ॥

तस्येदमुक्त्वा वचनं चित्ताभूत् तदनन्तरं ।

शकुनं शोचता ह्येवं किमेतद्भाकृतं मया ॥ १८ ॥

मुहूर्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविमृष्य च ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः ॥ १९ ॥

पादैश्चतुर्भिः संयुक्तामिदं वाक्यं समाक्षरैः ।
 शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको भवन्निति ॥ २० ॥
 जिष्यो ऽथ तस्य तच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यमनुत्तमं ।
 तथेति प्रतिज्ञायाह गुरोः प्रीतिं विदर्शयिन् ॥ २१ ॥
 संभाषमाण एवाथ जिष्येण सहितस्ततः ।
 तमेवं चित्तयन्नयमुपायादाश्रमं मुनिः ॥ २२ ॥
 तमन्वयाद्विनीतात्मा भारद्वाजो महामुनिं ।
 पूर्णं कलशमादाय जिष्यः परमसंमतः ॥ २३ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं जिष्येण सह धर्मवित् ।
 उपविष्टस्ततस्तस्मिन् बभूव ध्यानमास्थितः ॥ २४ ॥
 आज्ञागाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ।
 स्वयंभूर्भगवान् द्रष्टुं स्वयं तमृपिसत्तमं ॥ २५ ॥
 वाल्मीकिरपि तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥ २६ ॥
 पूजयामास चैवैनं पादार्घ्यासनवन्दनैः ।
 प्रणतो विधिवच्चैनं पृष्ट्वानामयमव्ययं ॥ २७ ॥
 अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ।
 वाल्मीकये ऽप्यासनं स दिदेशानन्तरं ततः ॥ २८ ॥
 उपविष्टे च तस्मिंस्तु सान्नाल्लोकपितामहे ।
 तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्जीनमास्थितः ॥ २९ ॥

शोचन्निव मुहुः क्रौञ्चीं ततः श्लोकमिमं पुनः ।
 जगादान्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ ३० ॥
 कृतं पापात्मना कष्टं व्यधिनानार्यबुद्धिना ।
 यत् सुचारुर्वं क्रौञ्चमवधीत् तमकारणात् ॥ ३१ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिसत्तमं ।
 मर्ह्ये घटयं प्रोक्तास्त्वया क्रौञ्चवधाश्रयः ॥ ३२ ॥
 श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य शोचतः ।
 स्वच्छन्ददेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३३ ॥
 रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ।
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३४ ॥
 वृत्तं प्रथय रामस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतं ।
 रक्षश्चैव प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३५ ॥
 रामस्य ससहायस्य रान्तसानां च सर्वशः ।
 वैदेक्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यद्विवा रक्षः ॥ ३६ ॥
 तच्चाप्यवितथं सर्वं विदितं ते भविष्यति ।
 सदारेण सराष्ट्रेण राज्ञा दशरथेन यत् ॥ ३७ ॥
 आसितं भाषितं चैव मतं यच्चाप्यनुष्ठितं ।
 सर्वं विदितमेतत् ते मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ३८ ॥
 न ते वागनृता काचिदत्र काव्ये भविष्यति ।
 कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमां ॥ ३९ ॥

यावत् स्यास्पति गिर्यः सरितश्च महीतले ।
 तावद्दामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४० ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तर्धीयत ।
 ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्विस्मयं परमं ययौ ॥ ४१ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं तदा ।
 मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्रादुर्भूयश्च विस्मिताः ॥ ४२ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गतिं मदात्मना ।
 सो ऽनुव्याहरणाद्वयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४३ ॥
 तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मीकेरय धीमतः ।
 कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः कर्वाण्यहं ॥ ४४ ॥
 धर्मकामार्थसंबद्धं बहुचित्रार्थविस्तरं ।
 समुद्रमिव रत्नायं लोकश्रुतिपरायणं ॥ ४५ ॥

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोहरैस्

ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।

समाक्षरैः श्लोकशतैर्यथास्विनो

यशस्करं काव्यमुदारधीः परं ॥ ४६ ॥

इत्यपि रामायणे आदिकाण्डे ब्रह्मागमनं
 नाम द्वितीयः सर्गः ॥

III.

श्रुत्वा पूर्वं काव्यवीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
 लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥ १ ॥
 उपस्पृश्योदकं सम्यन्तुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।
 प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु काव्यस्यान्वेपते गतिं ॥ २ ॥
 तपोवलेन चान्विष्य चरितं भूरितेजसः ।
 जन्म रामस्य सुमहद्दीर्यं सर्वानुकूलतां ॥ ३ ॥
 लोकस्य प्रियतां जालिं सौम्यतां सत्यवाक्यतां ।
 मिथिलागमनं चैव धनुषश्चैव भेदनं ॥ ४ ॥
 रामरामविवादं च भयं दशरथस्य च ।
 नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रमहामुनेः ॥ ५ ॥
 तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावतां ।
 व्याघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनं ॥ ६ ॥
 राज्ञः शोकं विलापं च मोहं मरणमेव च ।
 प्रकृतीनां विषादं च तथैव च विसर्जनं ॥ ७ ॥
 निपादाधिपसंवादं सूतस्य च निवर्तनं ।
 गङ्गायाश्चैव संतारं भरद्वाजस्य दर्शनं ॥ ८ ॥
 भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनं ।
 वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा ॥ ९ ॥

प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियां ।
 पादुकाद्यभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनं ॥ १० ॥
 दण्डकारण्यगमनं सुतीक्ष्णेन समागमं ।
 अनसूयासमस्यां च अङ्गरागस्य चार्पणं ॥ ११ ॥
 शरभङ्गाश्रमे वासं वासवस्य च दर्शनं ।
 अगस्त्याश्रमवासं च अगस्त्यादस्त्रत्नम्भनं ॥ १२ ॥
 समागमं विरात्रेण वासं पञ्चवटे तथा ।
 कृासं शूर्पनखायाश्च विद्वपकरणं तथा ॥ १३ ॥
 वधं खरत्रिगिरसोः कथनं रावणस्य च ।
 मारीचस्य विनाशं च वैदेह्या कुराणं तथा ॥ १४ ॥
 जटायोर्निधनं चैव विलापं राघवस्य च ।
 कवचग्रहणं चैव कवचस्य वधं तथा ॥ १५ ॥
 शर्व्या दर्शनं चैव पम्पाया दर्शनं तथा ।
 विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
 ऋष्यमूकाभिगमनं सुग्रीविण समागमं ।
 प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहं ॥ १७ ॥
 वालिप्रमथनं राज्ये सुग्रीवप्रतिपादनं ।
 ताराविलापं समयं वर्षीरात्रिनिवासनं ॥ १८ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहं ।
 दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनं ॥ १९ ॥

अङ्गुरीयकदानं च तथैव विलदर्शनं ।
 प्रायोपवेशनं चैव सम्पातेश्चैव दर्शनं ॥ २० ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनं ।
 सिंहिकादर्शनं चैव लङ्कानिलयदर्शनं ॥ २१ ॥
 रात्रिप्रवेशं लङ्कायां चित्तां हनुमतस्तथा ।
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनं ॥ २२ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनं ।
 राक्षसीदर्शनं चैव रावणस्य च दर्शनं ॥ २३ ॥
 संभाषणं च मैथिल्या अभिज्ञानस्य चार्पणं ।
 मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ २४ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निवर्हणं ।
 अमात्यपुत्रनिधनं सेनापतिवधं तथा ॥ २५ ॥
 अंजस्य निधनं चापि निर्यायेन्द्रजिता तथा ।
 ग्रहणं वानरेन्द्रस्य लङ्कादाहोभिर्मदनं ॥ २६ ॥
 प्रतिप्रवनमेवापि मधूनां भक्षणं तथा ।
 राघवाश्चासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ २७ ॥
 संगमं च समुद्रस्य नलसेतोश्च वन्दनं ।
 प्रतारणं समुद्रस्य रौद्रं लङ्कोपरोधनं ॥ २८ ॥
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनं ।
 कुम्भकर्णस्य च वधं मेघनादवधं तथा ॥ २९ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिं तथैव च ।
 विभीषणाभिषेकं च पुष्पकारोरुणां तथा ॥ ३० ॥
 अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमं ।
 रामाभिषेकाभ्युदयं हरिरक्षोविसर्जनं ॥ ३१ ॥
 अगस्त्यप्रभृतीनां च महर्षीणां समागमं ।
 राक्षसानां समुत्पत्तिं रावणस्य जयं तथा ॥ ३२ ॥
 सीतायाश्च परित्यागं प्रकृतीनां च रञ्जनं ।
 अनागतं च यत् किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ॥ ३३ ॥
 प्रातराज्यस्य रामस्य चरितं यच्च धीमतः ।
 अभ्यागममृषीणां च शत्रुघ्नस्य विसर्जनं ॥ ३४ ॥
 वने प्रसूतिं सीताया लवणस्य रणे वधं ।
 कालदुर्वाससोः प्राप्तिं लक्ष्मणस्य विसर्जनं ॥ ३५ ॥
 स्थापयित्वा यथा पुत्रान् राज्ये रामो दिवं गतः ।
 त्रैलोक्यदर्शी तत् सर्वं तपोयोगवलेन च ॥ ३६ ॥
 दर्शनं तत्र प्रत्यक्षं पाणावामलकं यथा ।
 दृष्ट्वा चानन्तरं चक्रे रामस्य चरितं महत् ॥ ३७ ॥
 धर्मकामार्थसंयुक्तं पुण्यश्रवणकीर्तनं ।
 श्रुतिरत्नचयाकीर्णं काव्यसागरमद्भुतं ॥ ३८ ॥
 कृत्वा चेदमणेषेण काव्यं रामायणाक्षयं ।
 चिन्तयामास क इदं लोके ऽस्मिन् प्रथयेदिति ॥ ३९ ॥

अथ चिन्तयतस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 तदा जगृहतुः पादौ मुनिवेशधरौ मुनेः ॥ ४० ॥
 वाल्मीकिशिष्यौ तरुणौ द्वयौदार्यगुणान्वितौ ।
 कुशीलवाविति ख्यातौ सीतारामाङ्गसंभवौ ॥ ४१ ॥
 स तौ मूर्धन्युपाघ्राय वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
 उवाचेदं तथा वाक्यं प्रणतावग्रतः स्थितौ ॥ ४२ ॥
 आर्प रामायणं काव्यमिदं तावन्मया कृतं ।
 गृह्णीतं मन्त्रियोगेन पुण्यश्रवणकीर्तनं ॥ ४३ ॥
 पौलस्त्यवधसंयुक्तं धर्मकामार्थसंहितं ।
 पाठे गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितं ॥ ४४ ॥
 तत्त्वोर्गीतिश्च मधुरैरन्वितं सप्तभिः स्वरैः ।
 ज्ञातिभिः सप्तभिर्पुक्तं श्रोतृश्रुतिमनोहरं ॥ ४५ ॥
 शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकैः ।
 करुणाद्भुतशान्तैश्च युक्तं काव्यरसैरपि ॥ ४६ ॥
 एवमुक्त्वा तु तौ वालौ भगवानृषिसत्तमः ।
 सम्यग्ध्यापयामास काव्यं रामकथाश्रयं ॥ ४७ ॥
 वाग्विधेयं यदा ताभ्यां कृतं तच्च विशेषतः ।
 पुण्यं रामायणं काव्यं तदा तौ मुनिर्ब्रवीत् ॥ ४८ ॥
 गीयतामिदमाख्यानं भवद्व्यामृपिसंसदि ।
 राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनां च समागमे ॥ ४९ ॥

गुरुणैवमनुज्ञातौ ततस्तौ देवद्विपिणौ ।
 कुशीलवौ राजपुत्रौ प्रकृत्या मधुरस्वरौ ॥ ५० ॥
 वृषानुवृषौ रामस्य विम्बाद्विन्वमिवोद्गतौ ।
 वेदवेदाङ्गेतिहासपुराणपरिनिष्ठितौ ॥ ५१ ॥
 जगतुस्तौ तदा काव्यं मधुरं मधुरस्वरौ ।
 यथोपदिष्टमृषिणा संनिधौ ब्रह्मवादिनां ॥ ५२ ॥
 तयोर्ब्रह्माभवत् प्रीतः सेन्द्राश्च सुरसत्तमाः ।
 गन्धर्वाः पतगाश्चैव पन्नगाश्च महर्षिभिः ॥ ५३ ॥
 तौ कदाचित् समेतानामृषीणां देवद्विपिणौ ।
 काव्यं रामायणं मध्ये सहितावभ्यगायतां ॥ ५४ ॥
 तच्छृण्वतां तदा काव्यमृषीणां हृषसंभवः ।
 संघणोऽभून्महानादः साधु साधिति शंसतां ॥ ५५ ॥
 सुप्रीतमानसाश्चैव मुनयो धर्मवत्सलाः ।
 गणसुव्रतारौ तत्र गायतौ तौ कुशीलवौ ॥ ५६ ॥
 अहो भावानुगं काव्यमहो गीतमहो स्वरं ।
 अहो भगवतः सन्वग्रामस्य चरितं महत् ॥ ५७ ॥
 चिरवृत्तमपि ह्येतत् प्रत्यक्षमिव दृश्यते ।
 संस्कृतं मधुरं चैव समाक्षरपदक्रमं ॥ ५८ ॥
 प्रयोक्तारविमौ चापि सम्यगस्य कुशीलवौ ।
 कुमारौ देवगर्भाभौ तरुणौ मधुरस्वरौ ॥ ५९ ॥

अहो अव्यमहो वाचमहो गीतमविस्वरं ।
 पदसंधिसमायुक्तं तालमानसमन्वितं ॥ ६० ॥
 संरक्तं चाभिरक्तं च परधा स्वरसंपद ।
 एवं प्रशस्यमानौ तौ श्लाघ्यमानौ कुशीलवौ ॥ ६१ ॥
 भूयो वदन्तरं साधु मधुरं चाप्यगायतां ।
 ताभ्यां प्रीतो मुनिः कश्चित् पानीयकलसं ददौ ॥ ६२ ॥
 कश्चिद्वन्यफलं स्वादु वल्कलं कश्चिदीप्सितं ।
 एवं पूर्वमिदं काव्यं मुनिभिः प्रतिपूजितं ॥ ६३ ॥
 बीजभूतं मनुष्याणां कवीनामार्पमद्भुतं ।
 प्रशस्यमानौ तावेवं कदाचिद्देववृषिणौ ॥ ६४ ॥
 राजधानीषु राज्ञां च समीपिघ्नभ्यगायतां ।
 अथाश्चमेधे रामो ऽपि तावुपश्रुत्य गायनौ ॥ ६५ ॥
 सत्कृत्यानाययामास पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 ताचिदं जगत्तुस्तत्र काव्यं रामप्रचोदितौ ॥ ६६ ॥
 कर्मीलरेषु विप्राणां रामस्तत्तन्माणासंनिधौ ।
 शत्रुघ्नभरतादीनामन्येषां च महोजितां ॥ ६७ ॥
 वशिष्ठात्रिपुरोगानां संनिधौ ब्रह्मवादिनां ।
 रामस्तत्रासने शुभ्रे स्वर्धास्तरणसंवृते ॥ ६८ ॥
 उपविश्य तु शुश्राव तदात्मचरितं महत् ।
 आर्पं रामायणं सार्धं भ्रातृभिर्भरतादिभिः ॥ ६९ ॥

पौरज्ञानपदैश्चैव वृतः जतसहस्रजः ।

तान्नगानीयसदृशौ कुमारौ देवद्विपिणौ ॥ ७० ॥

दृष्ट्वाय द्रुपसंपन्नौ तावुभौ विनीतौ ततः ।

उवाच तद्धमणं रामः सर्वैश्चैव सभासदः ॥ ७१ ॥

श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ।

विचित्रार्थपदं सम्यग्गायतोर्मधुरस्वरं ॥ ७२ ॥

इमौ हि वाल्मी नृपलक्षणांस्वितौ

कुशीलवौ चापि तपोवनाश्रयौ ।

ममेति वृत्तं किल गेयमद्भुतं

महर्षिवाल्मीकिकृतं प्रगास्यतः ॥ ७३ ॥

ततस्तु तौ राघवसंप्रचोदिताव्

अगायतां काव्यमिदं यथाक्रमं ।

स चापि रामः सहितः समागतैर्

वभूव तत्रार्पितचेतनस्तदा ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे काव्योपसंक्षेपो नाम

तृतीयः सर्गः ॥

IV.

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
 चकार चरितं चित्रं विचित्रपदमर्यवत् ॥ १ ॥
 पवित्रं वैष्णवं दिव्यमिदमाख्यानमुत्तमं ।
 वेदैश्चतुर्भिः समितमितिहासं पुरातनं ॥ २ ॥
 श्रावयामास वै विप्रान् सुव्रतान् नियतेन्द्रियान् ।
 धौम्यमाण्डव्यकुशिकान् सार्ज्जिसेनान् सकोशलान् ॥ ३ ॥
 तौ चैवेज्वाकुदायादौ मुनिवेशौ कुशीलवौ ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्यग्रं महत् ॥ ४ ॥
 कृता तु तत्रतः कीर्ती राघवस्य महात्मनः ।
 इहैवार्थश्च धर्मश्च कामश्च परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
 दण्डनीतिश्च विपुला त्रयीवार्त्ता च कृत्स्नशः ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्तयेत् ॥ ६ ॥
 इह भोगान् वरान् प्राप्य देवैर्गच्छति तुल्यतां ।
 इज्ज्वाकृणामिदं चैव ज्ञानकस्य च धीमतः ॥ ७ ॥
 पुलस्त्यस्य च देवर्षेः कीर्तनं समुदाहृतं ।
 अश्वमेधावसाने च राघवस्य महात्मनः ॥ ८ ॥
 कथितं तुष्टिजननमिदमाख्यानमादितः ।
 यत्र धर्मार्थसंयुक्तं पापानां पावनं शुभं ॥ ९ ॥

आदिकाण्डमिदं प्रोक्तं विस्तरश्चास्य कथ्यते ।
 प्रथमं नारदप्रश्नो नदीगमनमेव च ॥ १० ॥
 ब्रह्मणो दर्शनं चैव वरप्राप्तिश्च पुष्कला ।
 श्लोकानां परिमाणं च यत्रैतत् परिकीर्त्यते ॥ ११ ॥
 अयोध्यावर्णनं चैव राज्ञो दशरथस्य च ।
 अमात्यवर्णनं चैव कौशल्यायाश्च वर्णनं ॥ १२ ॥
 पुत्रार्थं च नरेन्द्रस्य मन्त्रणं समुदाहृतं ।
 अश्वमेधक्रिया चैव वरप्राप्तिश्च पुष्कला ॥ १३ ॥
 भार्गवार्थिनां च देवानामागमः समुदाहृतः ।
 रावणस्य वधोपाये मन्त्रणं समुदाहृतं ॥ १४ ॥
 स्वर्गावतरणं चैव सुराणां समुदाहृतं ।
 दिव्या च पायसोत्पत्तिः पुत्रजन्म नृपस्य च ॥ १५ ॥
 कौशल्यायां च रामस्य कैकेय्यां भरतस्य च ।
 यमयोश्च सुमित्रायां संभवः समुदाहृतः ॥ १६ ॥
 वानराणां च सर्वेषामुत्पत्तिः परिकीर्तिता ।
 राज्ञो दशरथस्येह विद्यामित्रेण संगमः ॥ १७ ॥
 प्रदानं चैव रामस्य रत्नार्थं महाक्रतोः ।
 लक्ष्मणानुगमश्चैव विद्याप्राप्तिश्च पुष्कला ॥ १८ ॥
 अनङ्गाश्रमवाप्तश्च ताडकावनदर्शनं ।
 ताडकायाश्च निधनमन्त्रलाभश्च कीर्त्यते ॥ १९ ॥

सिद्धाश्रमनिवासश्च क्रतुरक्षाणमेव च ।

सुवाक्योर्निधनं चात्र मारीचस्य च भर्त्सनं ॥ २० ॥

विश्वामित्रस्य चैवर्षेः स्ववंशपरिकीर्तनं ।

गङ्गायाः प्रभवश्चैव पवित्रः परिकीर्तितः ॥ २१ ॥

दिव्यगर्भाधिपतनं कार्तिकेयस्य संभवः ।

विशालस्य च राजर्षेर्वंशस्य परिकीर्तनं ॥ २२ ॥

अकृत्याशापमोक्षश्च मिथिलायाश्च दर्शनं ।

दर्शनं यज्ञवाटस्य मैथिलस्य च दर्शनं ॥ २३ ॥

चरितं चैव कात्स्न्येन कौशिकस्य महात्मनः ।

कथितं राघवस्यात्र शतानन्देन धीमता ॥ २४ ॥

धनुषो भेदनं चैव कन्यायाश्च निवेदनं ।

राज्ञो दशरथस्येह जनकस्य च संगमः ॥ २५ ॥

सीतादीनां च कन्यानां विवाहः समुदाकृतः ।

वधूर्गृहीत्वा नृपतेर्यानं दशरथस्य च ॥ २६ ॥

समागमश्च रामस्य ज्ञामदग्न्येन धीमता ।

ज्ञामदग्न्यस्य लोकानां रोधश्चात्रानुकथ्यते ॥ २७ ॥

अयोध्यासंप्रवेशश्च प्रवासो भरतस्य च ।

अयोध्यावासिनां चैव प्रमोदः परिकीर्त्यते ॥ २८ ॥

इत्येतत् प्रथमं काण्डमादिकाण्डमिहोच्यते ।

सर्गाश्चैव चतुःषष्टिः श्लोकानां चात्र कथ्यते ॥ २९ ॥

द्वे सहस्रे शतान्यष्टौ श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
 वाल्मिकी हि यत्रोक्ता राघवस्य महात्मनः ॥ ३० ॥
 अतः परं द्वितीयं तदयोश्चाकाण्डसंज्ञितं ।
 यत्राभिषेकसंकल्पो व्याघातश्चैव कीर्त्यते ॥ ३१ ॥
 कैकेय्यनुनयश्चैव शोको दशरथस्य च ।
 वनप्रयाणं रामस्य लक्ष्मणानुगमस्तथा ॥ ३२ ॥
 विषादः प्रकृतीनां च तथैव च विसर्जनं ।
 निषादाधिपसंवादः सूतस्य च विसर्जनं ॥ ३३ ॥
 गङ्गायाश्चापि संतारो भरद्वाजस्य दर्शनं ।
 भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनं ॥ ३४ ॥
 वास्तुकर्म निवेशश्च चित्रकूटे महागिरौ ।
 उपावृत्ते सुमन्त्रे च राक्षो मोहागमः परः ॥ ३५ ॥
 स्वशापकथनं चैव स्वर्गप्राप्तिर्नृपस्य च ।
 भरतागमनं चैव तूर्णं राजगृहादपि ॥ ३६ ॥
 रामप्रसादनार्थं च भरतस्य महात्मनः ।
 गमनं कीर्त्यते वासो भरद्वाजस्य चाश्रमे ॥ ३७ ॥
 दर्शनं चैव रामस्य पितुश्च सलिलक्रिया ।
 प्रसादनं च रामस्य वल्लभः परिकीर्तितं ॥ ३८ ॥
 जामालेर्यत्र वाक्यानि वामदेवस्य चोभयोः ।
 दृष्ट्वाकूपां च वंशस्य कीर्तनं समुदाकृतं ॥ ३९ ॥

अप्रतिज्ञा च रामस्य गमने कोशलां प्रति ।
 पाडुकाद्वरणं चैव भरतस्य विसर्जनं ॥ ४० ॥
 नन्दिग्रामप्रवेशश्च मातृणां च विसर्जनं ।
 अयोध्यासंप्रवेशश्च शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥
 काण्डं द्वितीयमित्युक्तमयोध्याकाण्डसंज्ञितं ।
 अशीतिः संख्यया सर्गाः श्लोकानां चात्र कीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 त्रीणि श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
 श्लोकानां द्वे शते चैव भूयः श्लोकाश्च सप्ततिः ॥ ४३ ॥
 अतः परं तृतीयं तु आरण्यकमिति स्मृतं ।
 यत्र रामो महाबाहुर्दण्डकं प्राविशद्वनं ॥ ४४ ॥
 अनसूयासमस्या च अङ्गरागस्य चार्पणं ।
 विराधदर्शनं चैव वधश्च समुदाहृतः ॥ ४५ ॥
 ऋषीणां दर्शनं चापि मैथिल्याश्चापि शात्वनं ।
 गरुडगात्रमप्राप्तिर्महेन्द्रस्य च दर्शनं ॥ ४६ ॥
 सुतीक्ष्णाग्रमसंप्राप्तिः संवादः सह सीतया ।
 मन्दकणेश्च कथितं यत्र शक्रविसर्जनं ॥ ४७ ॥
 इल्वलस्य च संवादः कीर्तनं च दुरात्मनः ।
 अगस्त्याग्रमवासश्च तथा संपरिकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 दर्शनं पञ्चवत्याश्च जटायोश्चैव दर्शनं ।
 जनस्थाननिवासश्च जिगिरस्य च वर्णनं ॥ ४९ ॥

स्मरणं भरतस्याथ कैकेयाश्चैव गर्हणं ।
 संवादः शूर्पनखया विद्रूपकरणं तथा ॥ ५० ॥
 खरस्य च वधो घोरो दूषणात्रिणिरोवधः ।
 लङ्काप्रवेगो राज्ञम्याः शूर्पनख्याः प्रकीर्तितः ॥ ५१ ॥
 सीताया लोभनं चैव रावणस्यानुशब्दितं ।
 मारिचाश्रमसंप्राप्ती रावणस्य दुरात्मनः ॥ ५२ ॥
 मारीचश्च मृगो भूत्वा वैदेही ममलोभयत् ।
 लोभयित्वा च वैदेही राघवस्यापकर्षणं ॥ ५३ ॥
 मारीचस्य वधश्चैव लक्ष्मणस्य च गर्हणं ।
 सीताया हरणं चैव सौमित्रेश्चात्र संगमः ॥ ५४ ॥
 जटायुपो वधश्चैव सीतायाश्च प्रवेजनं ।
 लक्ष्मणस्य च संवादो राघवेण महावने ॥ ५५ ॥
 कृतां च जानकी मत्वा विलापो राघवस्य च ।
 जटायोर्दर्शनं चैव सत्कारश्च महात्मनः ॥ ५६ ॥
 खगराजस्य रणेण कृता चैव जलक्रिया ।
 कवन्धस्य वधः प्रोक्तः स्वर्गप्राप्तिश्च पुष्कला ॥ ५७ ॥
 कवन्धस्य च वाक्येन सुग्रीवान्वेषणं स्मृतं ।
 श्वरोर्दर्शनं चैव पम्पायां परिदेवनं ॥ ५८ ॥
 इति काण्डं तृतीयं तु आरण्यकमिति स्मृतं ।
 सर्गाणां च शतं ज्ञेयं सर्गाश्चैव चतुर्दश ॥ ५९ ॥

चत्वारि च सहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि च ।
 शतं चैवात्र विज्ञेयं श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ॥ ६० ॥
 अतः परं चतुर्थं तु काण्डं किष्किन्ध्यासंज्ञितं ।
 ऋष्यमूखगिरिप्राप्ती राघवस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥
 हनुमदर्शनं चैव संवादश्चात्र कथ्यते ।
 आरोहणं च जैलस्य ऋष्यमूखस्य कीर्तितं ॥ ६२ ॥
 रामसुग्रीवसङ्घं च वालिपौरुषकोर्तनं ।
 सप्ततालविभेदश्च प्रत्ययोत्पादनं तथा ॥ ६३ ॥
 वालिसुग्रीवयुद्धं च वालिनो वध एव च ।
 अन्तःपुरविलापश्च ताराकारुण्यमेव च ॥ ६४ ॥
 सुग्रीवस्याभिषेकश्च वालिपुत्रसमर्पणं ।
 विलापो राघवस्यात्र लक्ष्मणेन च शान्त्वनं ॥ ६५ ॥
 प्रावृद्धिलापश्चैवात्र गरुद्वर्णनमेव च ।
 विलापश्चैव गरुदि समयस्य च लङ्घनं ॥ ६६ ॥
 सुग्रीवं प्रति रामस्य प्रकोपो यत्र कीर्तितः ।
 रामस्य कोपं विज्ञाय लक्ष्मणस्य च संश्रमः ॥ ६७ ॥
 प्रेषणं लक्ष्मणस्याथ दौत्येन गमनं तथा ।
 सुग्रीवस्य तथा चात्र गमनं राघवाश्रमे ॥ ६८ ॥
 प्रसादनं च रामस्य वानराणां च संग्रहः ।
 पृथिव्या वर्णनं चैव सुग्रीवेण महात्मना ॥ ६९ ॥

प्रस्थापनं वानराणामङ्कुरीयस्य चार्यणं ।
 हनुमत्प्रभृतीनां च विन्ध्यपर्वतलङ्घनं ॥ ७० ॥
 स्वयंप्रभागुह्यायाश्च प्रवेण इह कीर्तितः ।
 अप्रवृत्तौ च वैदेह्या विपादगमनं महत् ॥ ७१ ॥
 प्रयोपवेणनं चैव वानराणां महात्मनां ।
 दर्शनं चात्र सम्पातेर्गृध्राजस्य धीमतः ॥ ७२ ॥
 काण्डं चतुर्थमित्युक्तं किष्किन्ध्या नाम संज्ञितं ।
 सर्गश्चैवात्र विज्ञेयाश्चतुःषष्टिस्तु संख्यया ॥ ७३ ॥
 श्लोकानां द्वे सङ्ख्ये च अष्टौ श्लोकजतानि च
 श्लोकानां च जतं ज्ञेयं पञ्चविंशतिरेव च ॥ ७४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि काण्डं सुन्दरसंज्ञितं ।
 हनुमत्प्रवचनं यत्र सुरसायाश्च दर्शनं ॥ ७५ ॥
 मैनाकस्य गिरेश्चैव दर्शनं परिकीर्तितं ।
 निधनं सिङ्घिकायाश्च लङ्कादर्शनमेव च ॥ ७६ ॥
 प्रवेणश्चैव लङ्काया वर्णनं विचयस्तथा ।
 मार्गणं चैव वैदेह्या रावणान्तःपुरे शुभे ॥ ७७ ॥
 दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
 विचयः पुष्पकस्येह ज्ञानक्याश्चैव मार्गणं ॥ ७८ ॥
 अदर्शने च वैदेह्याः शोकोपगमनं तथा ।
 प्रविश्याशोकवनिकां वैदेह्याश्चैव दर्शनं ॥ ७९ ॥

प्रवेशो रावणस्येह रक्तसः प्रमदावने ।
 प्रलोभनं च सीताया रावणस्य च भर्त्सनं ॥ ८० ॥
 गर्जितं रक्तसीनां च हनूमदर्शनं तथा ।
 अभिज्ञानप्रदानं च सीतासंभाषणं तथा ॥ ८१ ॥
 चूडामणिप्रदानं च प्रतिसंदेश एव च ।
 वनभङ्गश्च क्रूराणां रक्तसानां च भर्त्सनं ॥ ८२ ॥
 किङ्कराणां वधश्चात्र मल्लिपुत्रवधस्तथा ।
 सेनापतिवधश्चात्र अक्षस्य च वधस्तथा ॥ ८३ ॥
 कीर्तितं दन्दयुद्धं च हनूमन्मेघनादयोः ।
 ब्रह्मास्त्रेण च वन्द्यो वै मारुतेः परमाद्भुतः ॥ ८४ ॥
 निवेदनं च दूतस्य भर्त्सनं च हनूमतः ।
 लाङ्गूलदीपनं चैव लङ्कादाहस्तथैव च ॥ ८५ ॥
 सीताया दर्शनं भूयः प्रत्यागमनमेव च ।
 जाम्बुवत्प्रमुखैश्चैव हरिभिः सह संगमः ॥ ८६ ॥
 तथा मधुवनप्राप्तिर्मधूनां च विलुण्ठनं ।
 देवमार्गाभिरोहश्च भङ्गो मधुवनस्य च ॥ ८७ ॥
 अङ्गदप्रमुखानां च हरीणां रामदर्शनं ।
 हनूमतः परिघङ्गो राघवेण महात्मना ॥ ८८ ॥
 प्रवृत्तिश्चैव सीताया मणिदानं तथैव च ।
 लङ्काया दर्शनं चैव दर्शनं रावणस्य च ॥ ८९ ॥

सीताया दर्शनं चैव प्रतिसंदिग्ध एव च ।
 दुर्गकर्मविधानं च राजसीनां विचेष्टितं ॥ १० ॥
 अणोकवनिकाभङ्गो दुर्गस्थ च विनाशनं ।
 यत्रैतत् कथयामास हनूमान् राघवाय वै ॥ ११ ॥
 यत्र सुग्रीवसहितो राघवः सहलक्ष्मणः ।
 मरुता हरिसैन्येन प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १२ ॥
 सर्वे च सहिता यत्र निविष्टाः सागरं प्रति ।
 इत्येतत् पञ्चमं काण्डं सुन्दरं नाम कीर्तितं ॥ १३ ॥
 सर्गाणां यत्र संख्या च काण्डे सुन्दरसंक्षिते ।
 चत्वारिंशत् त्रयश्चैव सर्गाः सम्यगुदाहृताः ॥ १४ ॥
 श्लोकानां द्वे सहस्रे च चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अतः परं हि पठं तु युद्धकाण्डमिति स्मृतं ॥ १५ ॥
 यत्र रामो महाबाहुः सागरं समुपस्थितः ।
 यत्र लङ्कां जिगमिषुर्मन्त्रयामास राघवः ॥ १६ ॥
 प्राप्तं च राघवं श्रुत्वा मन्त्रयामास रावणः ।
 समर्थो यत्र रामेण ज्येष्ठमाह विभीषणः ॥ १७ ॥
 मुच्यतां मैथिली राजान् स्वस्त्यस्तु नगरस्य नः ।
 एतद्धि परमं श्रेयो विपरितीजनयो भवेत् ॥ १८ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवः कोपसंरक्तालोचनः ।
 अधान यत्र पादेन धातरं च विभीषणं ॥ १९ ॥

रावणं तु परित्यज्य चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 आगच्छद्वाघवाभ्यासं गदापाणिर्विभीषणः ॥ १०० ॥
 अभिपित्तश्च रामेण लङ्काराज्ये विभीषणः ।
 सागरात् तोयमादाय प्रयत्नेन महात्मना ॥ १०१ ॥
 यत्र रामस्य संरम्भः समुद्रस्य च दर्शनं ।
 नलसेतुक्रिया चैव सागरानुमते तथा ॥ १०२ ॥
 तरणं चैव घोरस्य सागरस्य महात्मनः ।
 सुवेल्लासादनं चैव चारप्रणिधिरेव च ॥ १०३ ॥
 शुकसारणवाक्यं च वानरानीकदर्शनं ।
 मन्त्रणं रक्षसेन्द्रस्य मायारामशिरःक्रिया ॥ १०४ ॥
 वाक्यानि सरमायाश्च सीताश्चासनमेव च ।
 यत्र माल्यवतो वाक्यं लङ्काया गुप्तिरेव च ॥ १०५ ॥
 मन्त्रणं राघववत्से चराणां च प्रवेशनं ।
 सुवेल्लारोहणं चैव तथा लङ्कावरोधनं ॥ १०६ ॥
 समारम्भश्च युद्धस्य द्वन्द्वयुद्धप्रवर्तनं ।
 सुतघ्नयज्ञकोपादिवधो यत्रानुशब्दितः ॥ १०७ ॥
 रात्रियुद्धविधानं च शरवन्धस्तथैव च ।
 सुपर्णदर्शनं चैव अस्त्रवन्धस्य मोक्षणं ॥ १०८ ॥
 धूम्राक्षस्य वधश्चैव तथैव कम्पनस्य च ।
 प्रहस्तस्य वधश्चैव प्रभङ्गो रावणस्य च ॥ १०९ ॥

दुर्गकर्मविधानं च कुम्भकर्णप्रबोधनं ।
 दर्शनं कुम्भकर्णस्य संप्रज्ञो राघवस्य च ॥ ११० ॥
 निर्याणं कुम्भकर्णस्य वानराणां च संश्रमः ।
 सुग्रीवग्रहणं चैव प्रमोक्षश्चात्र कथ्यते ॥ १११ ॥
 वधश्च कुम्भकर्णस्य राघवात् समुदाहृतः ।
 वधस्त्रिशिरसश्चैव देवात्तकवधस्तथा ॥ ११२ ॥
 नरात्तकनिपातश्च अतिकायवधस्तथा ।
 निकुम्भकुम्भयोश्चैव वधो राजसपुत्रयोः ॥ ११३ ॥
 मेघनादास्त्रमोहश्च ससैन्ये राघवे तथा ।
 श्रोपध्यानयनाद्यापि प्रबोधश्च हनूमता ॥ ११४ ॥
 उल्काभिहारयुद्धं च मकराक्षवधस्तथा ।
 मायासीतावधश्चैव मेघनादवधस्तथा ॥ ११५ ॥
 क्रोधश्च राजसेन्द्रस्य तथारिटानकं महत् ।
 रावणस्य विनिर्याणं विदूषाक्षवधस्तथा ॥ ११६ ॥
 मत्तस्यापि वधश्चात्र उन्मत्तवध एव च ।
 महोदरवधश्चैव महापार्थस्य कीर्तितः ॥ ११७ ॥
 राघवस्य च वाक्यानि भर्त्सनं रावणस्य च ।
 रामरावणयोश्चैव अस्त्रयुद्धं महात्मनीः ॥ ११८ ॥
 लज्मणस्य वधश्चैव विलापो राघवस्य च ।
 श्रोपध्यानयनं चैव लज्मणोत्थानमेव च ॥ ११९ ॥

प्रदानं देवराज्ञेन रथस्य च महात्मना ।
 मातलेर्दर्शनं चैव शक्रयाक्यनिवेदनं ॥ १२० ॥
 संग्रामे राक्षसेन्द्रस्य प्रभङ्गो रावणस्य च ।
 सारथेर्भर्त्सनं चैव रावणेन दुरात्मना ॥ १२१ ॥
 देवानां विग्रहश्चैव गगणे दानवैः सह ।
 द्वैरयं च महाघोरं सप्ताहं भूमिकम्पनं ॥ १२२ ॥
 वधश्च राक्षसेन्द्रस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 इति पष्ठमिदं काण्डं युद्धकाण्डमिति स्मृतं ॥ १२३ ॥
 सर्गाणां च शतं ज्ञेयं पञ्चसर्गास्तथैव च ।
 काण्डे ह्यस्मिंस्तथा संख्या श्लोकानामपि कथ्यते ॥ १२४ ॥
 चत्वार्येव सहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
 अतस्त्वभ्युदयं नाम सोत्तरं संप्रचक्ष्यते ॥ १२५ ॥
 यत्र रावणदाराणां विलापः सनुदाकृतः ।
 विभीषणाभिप्रेक्षश्च सत्कारो रावणस्य च ॥ १२६ ॥
 हनूमत्संप्रवेणश्च मैथिल्याश्चैव दर्शनं ।
 सीताया निर्गमिश्चैव रामेण च समागमः ॥ १२७ ॥
 भर्त्सनं चैव सीताया राघवेण महात्मना ।
 परित्यागश्च वैदेह्यास्तथा चाग्निप्रवेशनं ॥ १२८ ॥
 अग्निप्रवेणे च तदा अदाहः परमाद्भुतः ।
 ब्रह्मादीनां च सर्वेषां देवानामिह दर्शनं ॥ १२९ ॥

वृषभधनदेवस्य दर्शनं चात्र कथ्यते ।

पितामहाद्वप्राप्तिः पितुर्दर्शनमेव च ॥ १३० ॥

कैकेय्याः शापमोक्षश्च तुष्टिर्दर्शनस्य च ।

शक्राद्वरस्य संप्राप्तिर्दरीणां प्रतिजीवनं ॥ १३१ ॥

रत्नानां संविभागश्च राजसेन्द्रेणा धीमता ।

पुष्पकरोक्ष्णां चैव राघवस्य महात्मनः ॥ १३२ ॥

वानराणां च सर्वेषां राजसानां तथैव च ।

प्रतियानं च कथितं विस्तरेण महात्मनां ॥ १३३ ॥

भरद्वाजाश्रमप्राप्तिर्ऋषिर्दर्शनमेव च ।

नन्द्यामे प्रवेशश्च गुह्याणां चैव दर्शनं ॥ १३४ ॥

अयोध्यासंप्रवेशश्च व्रतस्य च समापनं ।

अभिषेकश्च रामस्य प्रमोदो नगरस्य च ॥ १३५ ॥

यौवराज्यप्रदानं च भरतस्य महात्मनः ।

मुनीनामिह संप्राप्तिरुत्पत्तिश्चैव रत्नसां ॥ १३६ ॥

त्रैलोक्यविजयाख्यानमहल्यापरिकीर्तनं ।

तथा सीताप्रवासश्च लक्ष्मणेन महात्मना ॥ १३७ ॥

वाल्मीकाश्रमसंप्राप्तिर्मैथिल्याश्चात्र कथ्यते ।

कुशीलवसमुत्पत्तिरिन्ध्याकुकुलवृद्धये ॥ १३८ ॥

लवणस्य वधश्चात्र शत्रुघ्नेन प्रकीर्तितः ।

शम्भूकस्य वधश्चात्र कुम्भयोनिसमागमः ॥ १३९ ॥

अलंकारस्य संप्राप्तिः श्वेतोपाख्यानमेव च ।
 अश्वमेधसमारम्भो गीतश्रवणमेव च ॥ १४० ॥
 काव्यस्य चान्ते विज्ञाय स्वपुत्री तौ कुशीलवौ ।
 वाल्मीकिश्चैव वाक्यानि विलापो राघवस्य च ॥ १४१ ॥
 रसातलप्रवेशश्च वैदेह्याः परमाद्भुतः ।
 राघवस्य च संरम्भो दर्शनं परमेष्ठिनः ॥ १४२ ॥
 कालदुर्वीससोः प्राप्तिः संत्यागो लक्ष्मणस्य च ।
 सुहृदां चैव पौराणां प्रवगानां महात्मनां ॥ १४३ ॥
 महाप्रस्थानगमनं स्वर्गप्राप्तिश्च पुष्कला ।
 इत्याभ्युदयिकं काण्डं सभविष्यं सहोत्तरं ॥ १४४ ॥
 नवतिः संख्यया सर्गाः श्लोकानां चात्र कथ्यते ।
 त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावत्येव शतानि च ॥ १४५ ॥
 षष्टिः श्लोकास्तथा ज्ञेयाः काण्डेऽस्मिन् परिसंख्यया ।
 सर्गाणां षट् शतानीह विंशतिश्चैव कीर्तिताः ॥ १४६ ॥
 इत्येतद्रामसंबद्धमाख्यानमृपिसंस्तुतं ।
 चतुर्विंशतिसाहस्रं सर्वपापभयापहं ॥ १४७ ॥
 आख्यानं वैष्णवं दिव्यं कृतं वाल्मीकिना स्वयं ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्रीयं पुष्टिवर्धनं ॥ १४८ ॥
 पठेदिमां पर्वणि यः समाहितः
 कथां शुचिर्दाशरथ्यमहात्मनः ।

विमुच्यतेऽसौ कलुषेण मानवः

सुखेन गच्छेच्च मृतोऽपि सद्गतिं ॥ १४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अनुक्रमणिका

नाम चतुर्थः सर्गः ॥

सागरान्ता मही येषामासीद्वीर्यार्जिता किल ।
 आमनोः पुण्यकीर्तिनां राज्ञाममिततेजसां ॥ १ ॥
 सगरः पूर्वजो येषां सागरो येन खानितः ।
 पट्टिपुत्रसदृक्षाणि यं यान्तं पृष्ठतो ऽन्वयुः ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणामिदं तेषां वंशे कीर्तिविवर्धनं ।
 निवद्धं पुण्यमाख्यानं रामायणमिति श्रुतं ॥ ३ ॥
 तदिदं श्रूयतामार्पः सर्वपापभयापहं ।
 धर्मकामार्थसंयुक्तं श्रुतिस्मृत्युपवृद्धितं ॥ ४ ॥

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
 निविष्टः सरयूतीरे पशुधान्यधनर्द्धिमान् ॥ १ ॥
 अयोध्या नाम तत्रासीन्नगरी लोकविश्रुता ।
 मनुना मानवेन्द्रेण पुरैव परिनिर्मिता ॥ २ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
 श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा नवसंस्थानशोभिता ॥ ३ ॥
 सुविभक्तान्तरद्वारा सुविस्तीर्णमहापथा ।
 शोभिता राजमार्गेण जलसंशान्तरेणना ॥ ४ ॥

नानावणिग्जनोपेता नानारत्नविभूषिता ।
 महाशालावृता दुर्गा उद्यानवनशोभिता ॥ ५ ॥
 दुर्गगम्भीरपरिखा नानायुधसमन्विता ।
 कवाटतोरणयुता उपेता धन्विभिः सदा ॥ ६ ॥
 राजा दशरथो नाम महात्मा राष्ट्रवर्धनः ।
 तां पुरीं पालयामास स्वपुरीं मधवानिव ॥ ७ ॥
 दृढद्वारप्रतोलीकां सुविभूज्जाह्वरापणां ।
 नानायन्त्रायुधवतीं नानाशिल्पगुणान्वितां ॥ ८ ॥
 शतघ्नीपरिधोपेतामुच्छ्रितध्वजतोरणां ।
 हस्त्यश्चरथसंपूर्णां नानायानसर्माकुलां ॥ ९ ॥
 नानापथिकद्वैतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभितां ।
 देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभितां ॥ १० ॥
 संभोग्यानप्रपाभिश्च रुचिराभिरलंकृतां ।
 प्रविभक्तमहाहर्म्यां नरनारीगणान्वितां ॥ ११ ॥
 विद्वद्भिरार्यपुरुषैराकीर्णाममरोपमैः ।
 अरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव त्रियः ॥ १२ ॥
 महाप्रासादशिखरैः शैलाग्रैरिव भूषितां ।
 विमानशतसंवाधामिन्द्रस्यैवामरावतीं ॥ १३ ॥
 अटपदपदलेख्यै रम्यामालिखितामिव ।
 नानारत्नचयैश्चित्रां धनधान्यसमन्वितां ॥ १४ ॥

अविच्छिन्नात्तरगृहं समभूमिनिवेशनां ।
 मृदङ्गवेणुवीणानां रम्यैः शब्दैर्विनादितां ॥ १५ ॥
 नित्योत्सवसमाज्ञायां नित्यं कृष्टजनायुतां ।
 ब्रह्मघोषस्वनवतीं धनुःस्वननिनादितां ॥ १६ ॥
 वरान्नपानकलिलां शालितण्डुलभोजनां ।
 धूपमाल्यहविर्गन्धिर्हृद्यैश्चाप्यधिवासितां ॥ १७ ॥
 लोकपालोपमैः शूरैः सर्वशास्त्रार्थपारगैः ।
 गुप्तां योधयन्तैश्चापि नागैर्भोगवतीमिव ॥ १८ ॥
 स्वयं चैवेन्द्रकल्पेन पुरो देवपुरोपमा ।
 सुगुप्तेद्वाकुलाथेन राज्ञा दशरथेन सा ॥ १९ ॥
 वराशिवद्विर्गुणवद्विरन्विता
 द्विजोत्तमैर्वेदपटङ्गपारगैः ।
 सहस्रदैः सत्यतपोदयान्वितैरू
 महर्षिकल्पैर्यतिभिर्यतात्मभिः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अयोध्यावर्णना नाम
 पञ्चमः सर्गः ॥

VI.

पुण्यां तस्यामयोध्यायां वेदवेदाङ्गवित्तमः ।
 दीर्घदर्शी महतीजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यङ्वा धर्मभृतां वरः ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
 बलवान् विजितामित्रो नीतिमान् नियतेन्द्रियः ।
 धनधान्यर्द्धिविभवैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
 आदिराजो मनुरिव प्रजानां परिरजिता
 राजा दशरथो नाम बभूव त्रिदशोपमः ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुपश्यता ।
 पालिताभूत् पुरी सा तु शक्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥
 कृष्टपुटजने तस्मिन् पुरे नैवाबहुश्रुतः ।
 कश्चिदासीन्नरो नापि कश्चिदन्यायवृत्तिमान् ॥ ६ ॥
 न चाल्पनिचयः कश्चिदासीत् तत्र पुरे नरः ।
 न चाप्यासीदसंतुष्टः कुटुम्बी तत्र कश्चन ॥ ७ ॥
 न कर्द्व्यः कश्चिदासीन्नानृती न शठो ऽपि वा ।
 न मानी न च संरम्भी न नृशंसो न कत्यनः ॥ ८ ॥
 नामहात्मा न पिशुनो न परस्वोपजीवकः ।
 न चावर्षसहस्रायुर्न दीनो नाबहुप्रजः ॥ ९ ॥

नराः स्वदारनिस्ता नार्यश्चासन् पतिव्रताः ।
 सुव्रता धृतिमत्तश्च नरा आसंस्तथा स्त्रियः ॥ १० ॥
 नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाविलेपनी ।
 तत्रैव प्राकृतो नासीद्वरिद्रो वा पुरोत्तमं ॥ ११ ॥
 नामृष्टभूषणधरो न चाप्यासीदनिष्कधृक् ।
 नाहस्ताभरणोपेतो नानृजुर्न च नास्तिकः ॥ १२ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो नाप्यसहस्रदः ।
 कश्चिदासीद्योध्यायां सदृत्तरहितो जनः ॥ १३ ॥
 स्वकर्मनिस्ताश्चासन् सर्वे तत्र द्विजातयः ।
 यज्ञाध्ययननिष्ठाश्च विरताश्च प्रतिग्रहात् ॥ १४ ॥
 न नास्तिको नानृतवान् न कश्चित् क्रोधनो नरः ।
 न सूचको न चाशक्तो नाशुचिस्तत्र चाप्यभूत् ॥ १५ ॥
 नामृष्टभुङ् न चादाता नासुगन्धो न चानृजुः ।
 न दुःखी पुरुषः कश्चिन्न चैवासीदहंकृतः ॥ १६ ॥
 रूपचातुर्यमाधुर्यशीलाचारगुणान्विताः ।
 नार्यश्चासन्नयोध्यायां मृष्टाभरणवाससः ॥ १७ ॥
 नानात्मवान् न च क्रूरो न विव्रपो न चालसः ।
 कश्चिदासीद्योध्यायां नाश्रीको नामह्यमनाः ॥ १८ ॥
 नामर्षी नापि चोद्विग्नो नातुरो न भयान्वितः ।
 द्रष्टुं शक्यो ह्ययोध्यायां नापि राजान्यभक्तिमान् ॥ १९ ॥

वणत्रिष्ठान् पूजयन्तः पितॄन् देवातिथीस्तथा ।
 आसन् दीर्घायुपस्तत्र नराः सत्यपरायणाः ॥ २० ॥
 आसीत् क्षत्रं ब्रह्ममुख्यं विदूश्शूद्रं राजभक्तिमत् ।
 न योनिसंकरश्चापि तत्र नाचारसंकरः ॥ २१ ॥
 एवमिद्वत्कुनायेन पालिता साभवत् पुरी ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण भूरियं ॥ २२ ॥
 योधानामग्निकल्पानां संयुगेष्वनिवर्तिनां ।
 गुप्ता पुरी सद्दत्तैः सा सिंहैरिव गिरिर्गुह्या ॥ २३ ॥
 कम्बोजदेशजैश्चापि द्यूयैर्वानायुजैस्तथा ।
 नदीजैर्वाह्लिजैश्चापि पूर्णा हरिद्वयोपमैः ॥ २४ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैश्चैव नगैर्द्वैमवतैस्तथा ।
 सत्रवीर्यगुणोपितैः शूरैर्व्यालचेष्टितैः ॥ २५ ॥
 पद्माञ्जनकुलोद्धूतैर्भद्रमन्दमृगान्वयैः ।
 ऐरावतकुलीनैश्च वामनैरपि च द्विपैः ॥ २६ ॥
 भद्रमन्दैर्भद्रमृगैर्मृगमन्दैश्च संयुता ।
 सा पुरी वज्रभिः कीर्णा तदासीद्वन्धहृस्तिभिः ॥ २७ ॥
 आयोजनाद्वा भूयो वा साभिरामा व्यकाशत ।
 सा पुरी यत्र राजाभूत् पुरा दशरथो जनघः ॥ २८ ॥
 तां सत्यनाम्नी दृढतोरणाकुलां
 महर्द्धिभिर्वेष्मणतैरलंकृतां ।

पुरीं सभोद्यानवतीमनुत्तमां

स कोशलेन्द्रो नृपतिर्न्यपालयत् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे राजवर्णना नाम

षष्ठः सर्गः ॥

VII.

मल्लिणावृत्तिजौ चैव तस्यास्तामृपिसत्तमो ।
 वणिष्ठो वामदेवश्च पडङ्गवेदपारगौ ॥ १ ॥
 अष्टावन्ये वभूवुश्च तस्यामात्या महीपतेः ।
 शुचयश्चानुरक्ताश्च नित्यं प्रियद्विने रताः ॥ २ ॥
 धृष्टिर्जयितो विजयः सिद्धार्थी ऽप्यर्थसाधकः ।
 अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमो ऽभवत् ॥ ३ ॥
 ह्रीमन्तो विनयोपेता नीतिज्ञा विजितेन्द्रियाः ।
 मतिमन्तः सुविद्विता राजनिर्देशकारिणः ॥ ४ ॥
 तेजःक्षमावयःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ।
 अलुब्धा धृतिमन्तश्च सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५ ॥
 नैषामविदितं किञ्चित् स्वेषु चैव परेषु च ।
 चिकीर्षितं ह्यचिद्राज्ञो मित्रोदासीनविद्विषां ॥ ६ ॥
 धर्माचारविवेकज्ञाः सर्वत्र समदर्शिणः ।
 कोपसंग्रहणो युक्तास्तथा बलपरिग्रहे ॥ ७ ॥
 पुत्रे ऽपि च प्राप्तदोषे धर्मतो दण्डपातिनः ।
 अद्रोग्धारश्च धर्मेण शत्रोरप्यकृतागसः ॥ ८ ॥
 आगतज्ञानविज्ञानाः पितृपैतामहोचिताः ।
 रक्षितारश्च वर्णानां नित्यं विषयवासिनां ॥ ९ ॥

कोषसंरक्षणे युक्ता ब्रह्मस्वस्याविहिंसकाः ।
 अतीक्ष्णदण्डवेत्तारः परार्थवत्तपौरुषाः ॥ १० ॥
 परस्परेणाविरुद्धाः प्रीतिमनः प्रियंवदाः ।
 परापवादरहिता गुणाद्या न च गर्विताः ॥ ११ ॥
 आर्यवेशा सुमनसो न च संदिग्धनिश्चयाः ।
 नरेन्द्रवचनासक्ताचेतसस्तत्परायणाः ॥ १२ ॥
 स्वगुणेषु परिख्याता नामन्नपगुणान्विताः ।
 परराष्ट्रेषु विख्याता नयबुद्धिगुणांशुभिः ॥ १३ ॥
 आसंस्तत्र ग्राहितास्तैः सर्वे वर्णाः स्वकर्मभिः ।
 नासीत् पुरे वा राष्ट्रे वा तत्स्करो नाशुचिर्नरः ॥ १४ ॥
 न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभिर्मर्षकः ।
 कृत्स्नमासीदनुद्विग्नं राष्ट्रं तैः परिपालितं ॥ १५ ॥
 प्रशस्तं सर्वमेवासीद्वाष्ट्रं पुरवराणि च ।
 अमात्यैरीदृशैस्तैस्तु राजा दशरथो ऽन्वितः ॥ १६ ॥
 धर्मतः पालयामास पृथिवीमनुरज्जयन् ।
 अवेत्तमाणश्चारेण मही सूर्य इवांशुभिः ।
 नाध्यगच्छत् धाचित् कश्चिदिद्विधाकुः शत्रुमात्मनः ॥ १७ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकृते निविष्टैर्

विद्वद्भिरसैः कुशलैः समस्तैः ।

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्
तेजोमयैर्गोभिरिवाम्बरे ऽर्कः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अमात्यवर्णना नाम
सप्तमः सर्गः ॥

VIII.

तस्य धर्मप्रधानस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
 सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्विशकरः सुतः ॥ १ ॥
 तस्य चिन्तयतो बुद्धिरुत्पन्नेयं महीपतेः ।
 सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहं ॥ २ ॥
 सुनिश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्ये वसुधाधिपः ।
 मन्त्रिभिः सह संमल्य तैः स्वामिहितकारिभिः ॥ ३ ॥
 तत्राब्रवीदिदं राजा सुमह्यं मन्त्रिसत्तमं ।
 शीघ्रमानय सर्वांस्त्वं वशिष्ठप्रमुखान् गुह्यन् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तो नृपतिना सुमह्यो वाक्यमब्रवीत् ।
 नरेन्द्र श्रूयतां तावत् पुराणं यन्मया श्रुतं ॥ ५ ॥
 सनत्कुमारो भगवान् यथावत् प्रोक्तवान् पुरा ।
 भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवं ॥ ६ ॥
 अस्तीह काश्यपसुतो विभाण्डक इति श्रुतः ।
 ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥
 स वने ज्ञातसंवृद्धो मुनिपुत्रो वने चरः ।
 नान्यं प्रज्ञास्यते कस्मिन्मानवं पितृवर्जितं ॥ ८ ॥
 तस्याक्षुषं ब्रह्मचर्यं भविष्यति महात्मनः ।
 लोकेषु प्रथितं चोग्रं तपस्तस्य भविष्यति ॥ ९ ॥

तपोरतस्य तस्यैवं कालः समभिवत्स्यति ।
 अग्निं श्रुश्रूपमाणस्य पितरं च यशस्विनं ॥ १० ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु लोमपादः प्रतापवान् ।
 अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति मद्वावल् ॥ ११ ॥
 तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यत्यतिदारुणा ।
 अनावृष्टिर्जनपदे क्षयाय वद्धवार्पिकी ॥ १२ ॥
 अनावृष्ट्या तया राजा स तदा परिकर्षितः ।
 प्रक्षयति ज्ञानिनो विप्राननावृष्टिप्रतिक्रियां ॥ १३ ॥
 भवन्तः श्रुतवन्तो वै लोकवृत्तान्तवेदिनः ।
 ममाज्ञां दातुमर्हन्ति यथा च प्रशमेदियं ॥ १४ ॥
 ते तमाज्ञापयिष्यन्ति श्रुतिदृष्टान्तवेदिनः ।
 विभाण्डकसुतं राजन् सर्वोपयिस्त्रमानय ॥ १५ ॥
 अनाय्य तु महाराज ऋष्यशृङ्गमृषेः सुतं ।
 प्रयच्छास्मै सुतां शालां विधिना सुसमाहितः ॥ १६ ॥
 तेपामेतद्वचः श्रुत्वा स राजा चिन्तयिष्यति ।
 केनोपायेन वै शक्य इहानेतुमिति प्रभुः ॥ १७ ॥
 स निश्चयं स्वयं राजा यदा नाधिगमिष्यति ।
 तदमात्यान् समाहूय प्रतिप्रक्षयति निश्चयं ॥ १८ ॥
 पुरोहितं जनांश्चान्यान् मन्त्रनिश्चयकोविदान् ।
 ते चापि पृष्टा नैवात्र प्रतिपत्स्यन्ति निश्चयं ॥ १९ ॥

यदा तदा स्वयं राजा मल्लिणस्तत्र वक्ष्यति ।
 आनयध्वं वनात् तस्मादृष्यशृङ्गमृषेः सुतं ॥ २० ॥
 ते च राज्ञो वचः श्रुत्वा भूय एव महीपते ।
 न गच्छेम ऋषेर्भति इति वक्ष्यन्ति तं नृपं ॥ २१ ॥
 वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा तु तस्योपायान् बद्धंस्ततः ।
 आनेष्यामो वयं तं च न च दोषो भविष्यति ॥ २२ ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा भूयः स पृथिवीपतिः ।
 तृतीयं ऽह्नि निश्चित्य मल्लिभिर्मल्लनिश्चयं ॥ २३ ॥
 वेश्याभिर्मुनिवृषाभिरानयिष्यत्यृषेः सुतं ।
 लोभयित्वाभ्युपायेन स्वां पुरीं पितुराश्रमात् ॥ २४ ॥
 वर्षिष्यति ततो देवस्तस्य राष्ट्रे महीपतेः ।
 तस्य ह्यागमनादेव ऋषिपुत्रस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 ततः स राजा विधिवच्छात्तां तस्मै प्रदास्यति ।
 स्वकां दुहितरं भार्यां वृषौदार्यसमन्वितां ॥ २६ ॥
 एवं तस्य स ज्ञामाता भविष्यति महातपाः ।
 लोमपादस्य राजर्षेर्ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ २७ ॥
 राज्ञो दशरथस्यापि स पुत्रानभिकाङ्क्षितान् ।
 विधास्यति महातेजाः हविर्ज्ज्वाधराग्निपु ॥ २८ ॥
 सनत्कुमाराद्वचनमिति वै संश्रुतं मया ।
 ऋषिमध्ये कथयतस्तथा तदिति मे मतं ॥ २९ ॥

मन्त्रिभिः सहितश्चैव तथा स कृतवांस्तदा ।

अङ्गराज्ञो महाप्रज्ञो लोमपादो महायज्ञाः ॥ ३० ॥

इति श्रुत्वा दशरथ इदं वचनमब्रवीत् ।

तस्य पुण्यात्मनः साधोर्ब्रह्मचर्यव्रतस्य च ॥ ३१ ॥

मृगैः सार्धं विवृद्धस्य कौमारब्रह्मचारिणः ।

कथेयमृष्यशृङ्गस्य विस्तरेण त्रयोच्यतां ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ऋष्यशृङ्गोपाख्याने

सुमन्त्रवाक्यं नाम अष्टमः सर्गः ॥

IX.

इति पृष्ठः सुमन्त्रस्तदाख्यातमुपचक्रमे ।
 ग्रानीत ऋष्यशृङ्गस्तु येनोपायेन मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
 लोमपादममात्यास्त इदमूचुर्महीपते ।
 उपायो निरपायो ऽयमस्माभिः परिचितः ॥ २ ॥
 ऋष्यशृङ्गो वनचरस्तपस्येकरसे रतः ।
 ग्रनभिज्ञः स नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥
 इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तापहारिभिः ।
 लोभयित्वाभ्युपायेन शीघ्रमानीयतां वनात् ॥ ४ ॥
 मुनिवेशप्रतिच्छन्नास्तत्र गच्छन्तु योषितः ।
 उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः ॥ ५ ॥
 रक्षस्युपेत्य ता एनमानयन्तु शुभव्रतं ।
 लोभयित्वा यथा योगं येनोपायेन शक्यते ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा तथेति तान् राजा प्रत्युवाच विचारयन् ।
 मन्त्रिभिः सहितश्चैव तदा तत् कृतवांस्तथा ॥ ७ ॥
 फलवन्तश्च ये वृक्षाः समूलविटपास्तथा ।
 रोपयित्वा वृक्षत्रौषु सुरभीणि स पार्थिवः ॥ ८ ॥

पानानि च सुगन्धीनि फलान्यास्वादवन्ति च ।
 सुसमृद्धास्तया नौभिः प्रयाता यत्र वै मुनिः ॥ ११ ॥
 वारमुख्यास्ततो वेश्या गत्वा ता विजनं वनं ।
 नातिदूरे तदा तस्युराश्रमस्य महामुनेः ॥ १० ॥
 तस्य संदर्शनार्थिन्य ऋषिपुत्रस्य धीमतः ।
 विभाण्डकभयोद्विग्ना वनगुल्मलतावृताः ॥ ११ ॥
 चारयित्रा तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतं ।
 ततः संदर्शने तस्युर्ऋषिपुत्रालिके पुनः ॥ १२ ॥
 चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तदा ।
 कन्दुकैश्चापि गायन्त्यः क्रीडन्त्यः प्लुतवल्गितैः ॥ १३ ॥
 मदविह्वलिताः काञ्चित् प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ।
 नयनभ्रूविकारैश्च हस्तैरम्बुजसंनिभैः ॥ १४ ॥
 संज्ञाश्च ताः प्रकुर्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्धनाः ।
 नूपुरजिञ्जितरवैः कोकिलाभिरुतेन च ॥ १५ ॥
 गन्धर्वनगरप्रख्यं प्रगीतमिव तद्वनं ।
 ध्रुवमानैश्च वासोभिः शृङ्गैरङ्गदभूपणैः ॥ १६ ॥
 परस्परं विनिव्रत्यः शोभन्ते ललितेन च ।
 सौगन्धिकेन माल्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिभिः ॥ १७ ॥
 कामसंगननार्थाय ऋषिपुत्रस्य धीमतः ।
 सर्वतः प्रकिरन्ति स्म ललमाना वराङ्गनाः ॥ १८ ॥

अभूतपूर्वं तद्वद्विस्मितः साधसं गतः ।
 दृष्ट्वैव चारुसर्वाङ्गीस्तास्तदा तनुमध्यमाः ॥ ११ ॥
 निश्चक्रामाश्रमात् तूर्णमृष्यशृङ्ग ऋषेः सुतः ।
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वास्तथाविधाः ॥ १० ॥
 नार्यो वा पुरुषा वान्ये पुरराट्रनिवासिनः ।
 स तं देशमुपागम्य ज्ञातकौतूहलस्तदा ॥ ११ ॥
 विभाण्डकसुतो राज्ञस्तस्थौ परमविस्मितः ।
 ताश्च तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कल्पदाक्षरं ॥ १२ ॥
 गीतं मधुरभाषिण्यो जहसुश्चायतेक्षणाः ।
 श्रुत्वांश्चैनमभ्यासमागत्य मदविह्वलाः ॥ १३ ॥
 को ऽसि कस्य सुतश्च त्वं त्वरावान् समुपागतः
 एकश्च विज्ञाने ऽरण्ये कस्माच्चरसि शंस नः ॥ १४ ॥
 ज्ञातुं त्वां वयमिच्छामस्तत्त्वमाचक्ष्व नः प्रभो ।
 श्रुत्वा दृष्टपूर्वास्ता दृष्ट्वा कामवृषास्ततः स्त्रियः ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रस्तदात्मानमाख्यातुमुपचक्रमे ।
 पिता विभाण्डको नाम महर्षिः काश्यपो मम ॥ १६ ॥
 तस्याहमौरसः पुत्र ऋष्यशृङ्ग इति श्रुतः ।
 यूयं किमर्थमायातास्त्वरान्तो ममाश्रमं ॥ १७ ॥
 किं च वः क्रियतां कार्यं क्षिप्रं शंसितुमर्हथ ।
 आश्रमो ऽयमिहास्माकं म्वाडुमूलफलान्वितः ॥ १८ ॥

करिष्ये तत्र पूजां वः सर्वेषामभिगम्यतां ।
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा तासां रतिरजायत ॥ २९ ॥
 तदाश्रमपदं द्रष्टुं प्रजग्मुः सहितास्ततः ।
 आसां पूजां ततश्चक्रे ऋष्यशृङ्ग ऋषेः सुतः ॥ ३० ॥
 पाद्यार्घासनदानेन स्वादुमूलफलेन च ।
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वास्ताः परिशङ्किताः ॥ ३१ ॥
 ऋषेः शापभयोद्विग्ना गमनाय मनो द्युः ।
 ऊचुश्चैनं सुमधुरं ता हसन्त्य इदं वचः ॥ ३२ ॥
 अस्माकमप्यृषेः पुत्र स्वादूनीमानि भक्षय ।
 फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचते ऽनघ ॥ ३३ ॥
 अथास्मै प्रददुः स्वादून् मोदकान् फलसंनिभान् ।
 अन्यांश्च विविधान् भक्ष्यान् मधूनि मधुराणि च ॥ ३४ ॥
 तीर्थोदकमिदं तावत् पीयतामिति सुव्रत ।
 परिपस्वजिरे चैनं हसन्त्यो मदविह्वलाः ॥ ३५ ॥
 परिपस्पृजिरे चैनं पीनैरुरसिर्जैर्मुहुः ।
 श्रोत्रमूले चोपजेपुर्वदनैर्मधुगन्धिभिः ॥ ३६ ॥
 सो ऽमन्यत फलानीति मोदकांश्च सुवर्तितान् ।
 भक्ष्यांश्चास्वाद्य विविधान् फलाकारान् सुयोजितान् ॥ ३७ ॥
 अनास्वादितपूर्वाणि फलान्यास्वाद्य तानि सः ।
 मधूनि च सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितो ऽभवत् ॥ ३८ ॥

सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्ताभिः स्पृष्टो व्यमुक्षत ।
 स्पृहयामास तासां च स्पर्शस्य ललितस्य च ॥ ३९ ॥
 अथापृच्छ मुनेः पुत्रं ताः स्त्रियः प्रययुस्ततः ।
 स्वमाश्रमपदं नाम व्यपदिश्याविद्वरतः ॥ ४० ॥
 तासु प्रतिगतास्वेव ऋष्यशृङ्गः समुत्सुकः ।
 तद्गतेनैव मनसा न निद्रामध्यगच्छत ॥ ४१ ॥
 अथाज्ञगाम भगवान् काश्यपः स्वं निवेशनं ।
 ध्यायमानं च तं दृष्ट्वा ऋष्यशृङ्गं समुत्सुकं ॥ ४२ ॥
 पप्रच्छ काश्यपः पुत्रं कस्मान्मां नाभिनन्दसि ।
 चित्तासागरमध्यस्थमद्य त्वां तात लक्षये ॥ ४३ ॥
 न ह्रीदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।
 शीघ्रमाचक्ष्व मे पुत्र किमिदं वैकृतं कृतं ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।
 भगवन्निह मे दृष्टास्तापसाः शुभलोचनाः ॥ ४५ ॥
 सुकुमारैरुरसिजैः पीनैरत्यद्भुतोपमैः ।
 परिपस्पृशिरे मां च गाढमालिङ्ग्य सर्वशः ॥ ४६ ॥
 गायन्ति सुकुमाराणि मनोज्ञानि मुहुर्मुहुः ।
 क्रीडन्ति चाद्भुताकारैर्नयनभ्रूविचेष्टितैः ॥ ४७ ॥
 अत्रवीद्भगवान् श्रुत्वा ऋष्यशृङ्गवचस्तदा ।
 रक्षांसि तेन रूपेण तपसो नाशनाय वै ॥ ४८ ॥

विश्रम्भस्ते न कर्तव्यस्तोषु पुत्र कथञ्चन ।
 एवमुक्त्वा ऋष्यशृङ्गं समाश्रास्य च काश्यपः ॥ ४९ ॥
 उपित्वा रजनीमेकामरण्यं स जगाम ह ।
 अथापरेद्युस्तं देशमाजगाम पुनस्त्वरन् ॥ ५० ॥
 मनोश्नतृपास्ता यत्र दृष्टा वै चारुमथमाः ।
 ताश्च दद्वैव दूरात् तमायान्तं काश्यपात्मजं ॥ ५१ ॥
 प्रत्युद्गम्यान्नुवन् वाक्यं प्रहसन्त्य इदं तदा ।
 एह्याश्रमप्रदं रम्यं पश्यास्माकमपि प्रभो ॥ ५२ ॥
 तत्र पूजामवाप्याग्रां पुनरभ्यागमिष्यसि ।
 शुचैतद्वचनं तासां स्त्रीणामतिमनोहरं ॥ ५३ ॥
 गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्युरङ्गनाः ।
 आनीयमान एवाय तस्मिन्नृपिसुते ततः ॥ ५४ ॥
 प्रववर्ष तदा देवस्तस्य राष्ट्रे भक्ष्यतेः ।
 विभाण्डकश्च विप्रर्षिराजगाम स्वमालयं ॥ ५५ ॥
 वन्यं मूलफलं प्राप्य भारतश्चित्तयन् तदा ।
 शून्यमावसथं दृष्ट्वा पुत्रदर्शनलालसः ॥ ५६ ॥
 परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनं ।
 चुक्रोण ऋष्यशृङ्गेति सर्वतः प्रविलोकयन् ॥ ५७ ॥
 न चापश्यत् सुतं तत्र काश्यपो भगवानृषिः ।
 निष्क्रम्य च वनात् तस्माद्वामं ददर्श काश्यपः ॥ ५८ ॥

ग्रामांश्च परिपप्रच्छ गोकुलानि समन्ततः ।
 कस्यैष विषयः सौम्यो ग्रामाश्च बद्धगोकुलाः ॥ ५९ ॥
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय सर्वे ते गोषु जीविनः ।
 कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनयेनाचचक्षिरे ॥ ६० ॥
 अङ्गेषु प्रथितो राजा लोमपाद इति श्रुतः ।
 तेनाभिसृष्टा ब्रह्मर्षे ग्रामा ह्येते सगोकुलाः ॥ ६१ ॥
 पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य विभाण्डकसुतस्य वै ।
 एवमुक्तस्तु स ऋषिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा ॥ ६२ ॥
 भविष्यमेवं तज्ज्ञात्वा प्रीतात्मा स न्यवर्तत ।
 ऋषिपुत्रो ऽपि धर्मात्मा नौयानवरमास्थितः ॥ ६३ ॥
 मेघनादेन मरुता कृत्वा सतिमिरं नभः ।
 मरुतजलौघवर्षेण राजधानीमुपाययौ ॥ ६४ ॥
 वर्षेणैवागतं विप्रं स हि मत्वा नराधिपः ।
 प्रत्युद्गम्यार्चयां चक्रे शिरसा च महो ययौ ॥ ६५ ॥
 अर्घ्यं च प्रददावस्मै पुरस्कृत्य पुरोहितं ।
 सान्तःपुरजनश्चैनं प्रपेदे सान्त्वयन्निव ॥ ६६ ॥
 मरुतैश्चेप्सितैर्भोगैर्युयोजैनं प्रसादयन् ।
 स्वयं चोपचचारैनं मन्युर्मास्येह भूदिति ॥ ६७ ॥
 ददौ चास्मै तदा कन्यां भार्यां कमललोचनां ।
 शान्तां शान्तेन मनसा दत्वा कूर्पमवाप च ॥ ६८ ॥

एवं स न्यवसत् तत्र तेन राज्ञाभिपूजितः ।

ऋष्यशृङ्गो मरुतेजाः शालया सह भार्यया ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं नाम

नवमः सर्गः ॥

X.

भूय एव महाराज शृणु मे सुहितं वचः ।
 सनत्कुमाराद्वदतः श्रुतं मे वचनं यथा ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुवंशजो राजा भविष्यति महायशः ।
 नाम्ना दशरथो नाम धीमान् सत्यपराक्रमः ॥ २ ॥
 सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
 कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
 अङ्गराजो जनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।
 स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥ ४ ॥
 अनपत्याय मे कन्यां सखे दातुं त्वमर्हसि ।
 शान्तां शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।
 दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।
 स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।
 ऋष्यशृङ्गो ऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥ ८ ॥

तं च राजा दशरथो यदुकामः कृताञ्जलिः ।
ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मावित् ॥ ११ ॥
यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ।
लप्स्यते च स तं काममृषिपुत्राद्विजांप्रतिः ॥ १० ॥
पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारो ऽमितजिज्ञसः ।
कुलकीर्तिर्धनोमानधर्मसंतानवर्धनाः ॥ ११ ॥
एवं स देवर्षिवरो भविष्यमिदमुक्तावान् ।
सनत्कुमारो भगवान् पुरा मुनिसमागमे ॥ १२ ॥
स त्वं नृपतिशार्दूल तमानेतुमिहार्हसि ।
विभाण्डकसुतं गत्वां वरयित्रात्मनो गुरुं ॥ १३ ॥
इति श्रुत्वा दशरथः सुमन्त्रस्य सुमन्त्रितं ।
वशिष्ठमुपगम्यैनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
सुमन्त्रो ऽयं वदत्येवमनुज्ञां दातुमर्हसि ।
वशिष्ठो ऽपि च तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यप्यव्यत ॥ १५ ॥
सो ऽनुज्ञातो वशिष्ठेन राज्ञां सुप्रीतमानसः ।
सुमन्त्रवचनात् तूर्णं प्रयातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
ऋष्यशृङ्गं वरयितुं सामात्यः सपुरोहितः ।
सान्तःपुरजनश्चैव यत्रांसौ द्विजसत्तमः ॥ १७ ॥
सोऽतीत्य विविधान् देशान् राजा नातिचिरे ततः ।
लोमपादपुरीं रम्यां प्रविवेशाभिपूजितः ॥ १८ ॥

तत्राससाद् वै राजा लोमपादनिवेशने ।
 ऋषिपुत्रं दशरथो दीप्यमानमिवानलं ॥ १९ ॥
 ततो राजा दशरथं प्रियातिथिमुपागतं ।
 पूजयां प्रतिज्ञायाह प्रीयमाणोऽनुव्रजया ॥ २० ॥
 स एवं सत्कृतस्तेन वसंस्तत्र जनर्षभः ।
 सप्ताष्टदिवसं यावत् ततो वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 शान्ता तव सुता वीर सह भर्त्री विशांपते ।
 मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महद्दुग्धतं ॥ २२ ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ।
 लोमपादोऽवद्वाक्यमृषिपुत्राय धीमते ॥ २३ ॥
 ऋष्यशृङ्गाय चैवैनं न्यवेदयदनन्तरं ।
 अयं राजा दशरथः सखा मे दयितो भृशं ॥ २४ ॥
 अनेन मेऽनपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी ।
 याचते पुत्रकृत्याय शान्ता प्रियतमात्मजा ॥ २५ ॥
 सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन् यथैवाहं तथा नृपः ।
 शरणां त्वामनुप्राप्तः पुत्रार्थी द्विजसत्तम ॥ २६ ॥
 पुत्रकाममिमं तावत् त्वं याजयितुमर्हसि ।
 तार्यैनमितो गत्वा शान्तया भार्यया सह ॥ २७ ॥
 ऋषिपुत्रस्तथेत्युक्त्वा तद्वाक्यसमनन्तरं ।
 तमनुज्ञाय नृपतिं प्रययौ सह भार्यया ॥ २८ ॥

लोमपादस्ततो राजा परिघञ्याभिपूज्य च ।
 अनुज्ञो पुरं गत्वा भूयो दशरथं स्वकं ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातः समादाय द्विजर्षभं ।
 जालया सहितं काले प्रयातुमुपचक्रमे ॥ ३० ॥
 अथ राजा दशरथः पुरुषानाप्तकारिणः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास प्रियाख्यानपुरःसरान् ॥ ३१ ॥
 इतः शीघ्रतरं गत्वा युष्माभिर्मम शासनात् ।
 क्रियतां मे पुरं सर्वं सर्वतः समलंकृतं ॥ ३२ ॥
 ते हृष्टमनसो गत्वा शीघ्रं नृपतिशासनात् ।
 तथा चक्रुर्यथाज्ञप्तं पुरं सर्वमशेषतः ॥ ३३ ॥
 ततः स्वलंकृतं राजा स्वपुरं प्रविवेश तत् ।
 सर्वतूर्यनिनादेन पुरस्कृत्य द्विजर्षभं ॥ ३४ ॥
 ततो मुमुदिरे पोरा दृष्ट्वा राजानमागतं ।
 सह तेनर्षिपुत्रेण ज्वलितानलवर्चसा ॥ ३५ ॥
 तमृष्यशृङ्गे स्वपुरं प्रवेज्य नृपतिस्ततः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने पूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥
 अन्तःपुरजनश्चापि दृष्ट्वा ज्ञात्तामुपागतां ।
 मुमुदेऽपूजयच्चैनां सह भर्त्री विलासिनी ॥ ३७ ॥

स पूज्यमानः परया मुदन्वितो

महर्षिपुत्रो नरदेवसन्ननि ।

उवास तस्मिन् सह शान्तया सुखी

यथा महेन्द्रस्य पुरे वृक्षस्पतिः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ऋष्यशृङ्गस्यायोध्यागमन

नाम दशमः सर्गः ॥

XI.

अथ काले व्यतिक्रान्ते णिणिरि तदनन्तरं ।
 वसन्तसमये प्राप्ते राजा यदुं मनो दधे ॥ १ ॥
 स ऋष्यशृङ्गमभ्येत्य प्रणिपत्याभिपूज्य च ।
 होतारं वरयामास यज्ञे संतानकारणात् ॥ २ ॥
 तथेति च स राजानमुक्त्वा भूयोऽभ्यभाषत ।
 संभारयाशु नृपते संभारान् यज्ञसाधकान् ॥ ३ ॥
 सहायानपरांश्चात्र होतृन् यज्ञे समानय ।
 वणिष्ठप्रभृतीनन्यान् मन्यसे यानपि द्विजान् ॥ ४ ॥
 ततो राजाब्रवीदेवं सुमन्त्रमभितः स्थित ।
 णीत्रमानय मे सूत गुह्यन् सर्वानणेषतः ॥ ५ ॥
 वेदविद्याविदः स्नातान् वेदकर्मसु निष्ठितान् ।
 सूत्रभाष्यविदश्चैव वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ६ ॥
 गृहमेधिनो दरिद्रान् वृद्धांश्चापि कलत्रिणाः ।
 श्रोत्रिणांश्च विदेशस्थान् सत्कृत्य मनुपातय ॥ ७ ॥
 स राजवचनं श्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितमन्त्रदा ।
 ग्रानयामस होतृंस्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ८ ॥
 सुयज्ञं वामदेवं च जात्रालिमय काण्वयं ।
 पुरोहितं वणिष्ठं च तथा द्विजोत्तमानन्यान् ॥ ९ ॥

तानागतान् पूजयित्वा राजा दशरथस्तदा ।
 इदं धर्मार्थसहितं वचनं श्रद्धामब्रवीत् ॥ १० ॥
 काङ्क्षतो ह्यनुवृत्ता मे संततिर्नीपपद्यते ।
 तदर्थं वाञ्छिमेधेन यजेयमिति मे मतिः ॥ ११ ॥
 तदहं यदुमिच्छामि ह्यमेधेन साम्प्रतं ।
 ऋषिपुत्रप्रसादेन भवतां चापि तेजसा ॥ १२ ॥
 अनुगृह्यन्तु मामत्र भवन्तः शरणागतं ।
 ततः साधिति तद्वाक्यं ब्राह्मणास्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १३ ॥
 वशिष्ठप्रमुखाः प्रीताः प्रशशंसुश्च तं नृपं ।
 ऋष्यशृङ्गपुरोगास्ते तमूचुर्नृपतिं पुनः ॥ १४ ॥
 संभाराः संश्रियन्तां च तुरगश्च विमुच्यतां ।
 प्राप्तासि नियतं पुत्रानीप्सितान् परमद्युतीन् ॥ १५ ॥
 पुत्रार्थं धर्मसंयुक्ता यस्य ते मतिरीदृशी ।
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतदपिभाषितं ॥ १६ ॥
 सुमन्त्रप्रभृतीश्चैवमब्रवीन्मन्त्रिसत्तमान् ।
 गुह्यणामाज्ञयैषां मे यज्ञसंभारविस्तरः ॥ १७ ॥
 आशु संश्रियतां कृत्स्नो युष्माभिर्मम चाज्ञया ।
 यथा न भवति च्छिद्रं केनचित् तद्विधीयतां ॥ १८ ॥
 सुमन्त्राधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यतां ।
 सरज्याश्च परे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ १९ ॥

जालयश्चैव क्रियतां विधिना विधिनिर्मिताः ।
 शक्योऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन मदीक्षिता ॥ २० ॥
 न चैवाश्रद्धानेन न चाल्पद्रविणेन च ।
 हिं हि मृगयत्यत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ २१ ॥
 विघ्ने तु तस्य यज्ञस्य संहृतीपि विनश्यति ।
 तद्यथायमविघ्नेन मम यज्ञः समाप्यते ॥ २२ ॥
 तथा समस्तैर्यज्ञोऽयं भवद्भिः संविधीयतां ।
 तथेति च नृपस्याज्ञां मन्त्रिणः प्रतिगृह्यते ॥ २३ ॥
 यथाज्ञप्तमशेषेण चक्रुर्नृपतिशासनं ।
 ततो द्विजास्ते राजानमामृत्य प्रतिपूज्य च ॥ २४ ॥
 अविघ्नमस्तिवत्युक्त्वा च प्रतिज्ञमुर्वयागतं ।
 तेध्वं द्विजमुख्येषु गतेषु स नराधिपः ।
 जेषानुष्ठानमाज्ञाय विवेकाल्लपुरं ततः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अश्वमेधयज्ञसंभारो नाम
 एकादशः सर्गः ॥

XII.

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।
 अभिवाद्य वणिष्ठं स न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ १ ॥
 अब्रवीत् प्रसृतं वाक्यं प्रसवार्थं नराधिपः ।
 यज्ञः संक्रियतां जीघ्रं यथाशास्त्रमनुष्ठितः ॥ २ ॥
 यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञघ्नेनेह केनचित् ।
 भवान् स्निग्धः सुहृच्चैव गुरुश्च परमो मम ॥ ३ ॥
 वोढव्यो भवता चैष भारो यज्ञार्थमुद्यतः ।
 तथेति च स राजानमब्रवीद्विज्ञसत्तमः ॥ ४ ॥
 करिष्ये सर्वमेवैतद्भवतो यद्भीषितं ।
 ततोऽब्रवीद्विज्ञान् सर्वान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ ५ ॥
 स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः ।
 कर्मात्मिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि ॥ ६ ॥
 गणकाः शिल्पिनश्चान्ये तथैव नटनर्तकाः ।
 ततोऽब्रवीच्छास्त्रविदः पुरुषान् सुवङ्गश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यज्ञकर्म समीकृतां भवन्तो राजशासनात् ।
 इष्टिं च वङ्गसाहस्रो जीघ्रं चाह्वयत द्विज्ञान् ॥ ८ ॥
 उपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां वङ्गगुणान्विताः ।
 ब्राह्मणावमथाश्चैव क्रियन्तां शतशः शुभाः ॥ ९ ॥

भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ।
 तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः ॥ १० ॥
 आवासा बहुभक्ष्यान्नाः सर्वकामैः प्रपूरिताः ।
 तथा ज्ञानपदं चैव कर्तव्यं बहुभोजनं ॥ ११ ॥
 दातव्यमन्नं विविधं सत्कृत्य न तु पीडया ।
 सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १२ ॥
 नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचित् ।
 यज्ञकर्मसु ये चाग्न्याः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १३ ॥
 तेपामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमं ।
 यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १४ ॥
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिमग्निग्धेन चेतसा ।
 ततः सर्वे समागम्य वशिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ १५ ॥
 यद्योक्तं तत् करिष्यामो न किञ्चित् परिहास्यते ।
 ततः सुमन्त्रमाहूय वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ।
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रजः ॥ १७ ॥
 समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ।
 मिथिल्लाधिपतिं शूरं जनकं दृढचिक्त्रमं ॥ १८ ॥
 निष्ठितं सर्वजास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितं ।
 तमानय मद्भागां स्वयमेव सुसत्कृतं ॥ १९ ॥

पूर्व संबन्धकं ज्ञात्वा ततो वाक्यं ब्रवीम्यहं ।
 तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनं ॥ २० ॥
 वयस्यं राजसिंहस्य तमानय यशस्विनं ।
 तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकं ॥ २१ ॥
 श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय ।
 अङ्गेश्वरं तथा स्निग्धं लोमपादं सुसत्कृतं ॥ २२ ॥
 सुव्रतं देवसंकाशं स्वयमेव समानय ।
 प्राच्याश्च सिन्धुसौवीराः सुराष्ट्रे ये च पार्थिवाः ॥ २३ ॥
 दक्षिणात्या नरेन्द्राश्च सर्वानानय मा चिरं ।
 अतिस्निग्धाश्च येऽन्येऽपि राजानः पृथिवीश्वराः ॥ २४ ॥
 तानप्यानय वै क्षिप्रं सानुगान् सहवान्धवान् ।
 वशिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ॥ २५ ॥
 व्यादिशत् पुरुषास्तत्र राज्ञामानयने ब्रून् ।
 स्वयमेव च धर्मात्मा प्रययौ राजशासनात् ॥ २६ ॥
 सुमन्त्रः प्रयतो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ।
 ततः कर्मालिकाः सर्वे वशिष्ठाय महर्षये ॥ २७ ॥
 सर्वान् निवेदयन्ति स्म यज्ञियानुपकल्पितान् ।
 ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् पुनर्ब्रवीत् ॥ २८ ॥
 भवद्भिर्न यथा यज्ञे परिहृयेत किञ्चन ।
 नात्रशया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् घाचिन् ॥ २९ ॥

अवज्ञया हि यद्वत्तं दत्तुस्तदोपमावहेत् ।
 ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ ३० ॥
 रत्नान्यादाय वहवो राज्ञो दण्डयस्य ह ।
 ततो वशिष्ठः सुप्रीतो राज्ञानमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 उपायाता नरव्याघ्र राज्ञानस्तव शासनात् ।
 मया हि सत्कृताः सर्वे यथार्हं पूजिताश्च ते ॥ ३२ ॥
 यथावत् संभृतं सर्वं पुरुषैः स्वैः समाहितैः ।
 सुमन्त्रं चाब्रवीद्भटो यज्ञः संभारसंभृतः ॥ ३३ ॥
 सर्वकर्मैरुपहितैरुपपन्नः समन्ततः ।
 क्रियतां वचनान्मेऽद्य ऋष्यशृङ्गस्य चैव हि ॥ ३४ ॥
 शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातु जगतीपतिः ।
 ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजातयः ।
 अथमेधं पुरस्कृत्य कर्माण्यारेभिरे तदा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे यज्ञारम्भो नाम
 द्वादशः सर्गः ॥

XIII.

अथ प्रदक्षिणं कृत्वा भूमिं प्राप्ते तुरंगमे ।
 सरय्या उत्तरे कूले यज्ञभूमिरकल्प्यत ॥ १ ॥
 ऋष्यशृङ्गपुरे गैस्तैर्याज्ञकैः परिनिर्मिता ।
 अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 वेददृष्टेन विधिना ततस्ते वेदपारगाः ।
 प्रवर्ग्यादिक्रमं चक्रुः कल्पसूत्रविधानतः ॥ ३ ॥
 प्रायश्चित्तविधानानि चक्रुश्चानवशेषतः ।
 सवनानि च सर्वाणि यथा कालं प्रचक्रिरे ॥ ४ ॥
 नासीदपकृतं तेषां स्खलितं चापि किञ्चन ।
 परेण व्यवधानेन तं क्रतुं ते प्रचक्रिरे ॥ ५ ॥
 न तेघ्नः सु कृपणः क्षुत्कर्मो वापि दृश्यते ।
 तिर्यङ्वापि कुतोऽन्येषु भूतेष्वपरितर्पितः ॥ ६ ॥
 कोटिशो ब्राह्मणास्तत्र तथा शतसहस्रशः ।
 तस्मिन् यज्ञे उपावृत्ता नानादेशनिवासिनः ॥ ७ ॥
 नाविद्वानागतस्तत्र नाशतानुचरो द्विजः ।
 नानाहिताग्निर्नीयङ्वा नाव्रती पतितो न च ॥ ८ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि तत्र तानि महामखे ।
 पृथग्वुभुजिरेऽन्नानि स्वादूनि विविधानि च ॥ ९ ॥

रुक्मपात्रीधनेकासु राजतीषु च सर्वजः ।

द्विजातयोऽन्नपानानि तत्राभुञ्जत चासकृत् ॥ १० ॥

अनाथा भुञ्जते तत्र नायवत्तश्च भुञ्जते ।

तापसा भुञ्जते चापि भुञ्जते श्रमणा अपि ॥ ११ ॥

अनाथानां तथा स्त्रीणां बालवृद्धस्य चैव हि ।

बुभुक्षितानां दीनानां नातृतिरुपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

व्यश्रूयत च शब्दोऽत्र दीयतां भुज्यतामिति ।

स्वाध्यायगीतशब्दाश्च व्यश्रूयन्त समन्ततः ॥ १३ ॥

सर्वकामगुणाश्चात्र व्यदृश्यन्तान्नपर्वताः ।

दिवसे दिवसे क्लृप्ता व्यञ्जनानां ऋदास्तथा ॥ १४ ॥

अहो स्वादु प्रभूतं च विविधं चान्नमीदृशं ।

अहो स्म तृप्ता भद्रं वः शृणुं सुरिति वै द्विजाः ॥ १५ ॥

राजानोऽभ्यागतास्तत्र स्वयमेव स्वलंकृताः ।

भृत्यवत् प्रणता यज्ञे द्विजान् वै पर्यवेशयन् ॥ १६ ॥

ततः कर्मान्तरे प्राप्ते हेतुवादान् वदन्तस्तथा ।

प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषवः ॥ १७ ॥

ऋष्यशृङ्गादयो मल्लैः शिक्ताक्षरसमन्वितैः ।

आरुह्यां चक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् ॥ १८ ॥

व्यापिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मल्लाह्वानैर्यथाहृतः ।

होतारो जुहुवुश्चात्र रुविर्भागान् दिव्यीकमां ॥ १९ ॥

दिवसे दिवसे चक्रुः संस्तरे कुशला द्विजाः ।
 सर्वं कर्म यथावत् तद्यथा शास्त्रेण चोदितं ॥ २० ॥
 नाषडङ्गविदत्रासीत् सदस्यो नावदुश्रुतः ।
 न सूत्रकल्पाकुशलो न वाचाकुशलस्तथा ॥ २१ ॥
 उच्छ्रिताश्चाभवन् यूपाः षड् वैल्वाः खादिराश्च पट् ।
 तावन्त एव पालाशास्तथैवौदुम्बराः पृथक् ॥ २२ ॥
 श्लेष्मातकमयश्चैको देवदारुमयोऽपरः ।
 द्वावास्तां तत्र विहितौ यूपौ वेदाङ्गपारगैः ॥ २३ ॥
 महोच्छ्रायपरीणाहो यूपोऽन्यः सर्वकाञ्चनः ।
 यज्ञे समभवत् तत्र शोभार्यमुपकल्पितः ॥ २४ ॥
 विन्यस्ता विधिवत् सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ।
 अष्टाश्रयाः सर्व एव श्रूत्स्मरूपसमन्विताः ॥ २५ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः कुशलैः शिल्पकर्मसु ।
 निचितश्चाभवच्चैत्यो ब्राह्मणैर्यज्ञकर्मभिः ॥ २६ ॥
 मन्त्रयूपोच्छ्रयैस्तेस्तु सर्वतः समलंकृतः ।
 रराज सुभृजं यज्ञः कल्पवृक्षैरिवोच्छ्रितैः ॥ २७ ॥
 विचिताश्चाभवन् मेघा ब्राह्मणैर्यज्ञकर्मभिः ।
 अश्वद्वयः कृतश्चापि गरुडः काञ्चनेष्टकः ॥ २८ ॥
 प्रोक्षितास्तत्र पशवस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ।
 जलचराः स्थलचरा अन्तरीक्षचरास्तथा ॥ २९ ॥

पतङ्गाः पक्षिणश्चैव तथा वनचराश्च ये ।
 नानासत्त्वर्पभाश्चैव ह्यमेधे महाक्रतौ ॥ ३० ॥
 नानासरीसृपाश्चैव नानोपध्यः प्रकल्पिताः ।
 पशूनां त्रिगतं तत्र प्रत्यहं प्रोक्षितं द्विजैः ॥ ३१ ॥
 अश्वरत्नं चावभृथे प्रोक्षितं वैश्वदेविकं ।
 कौशल्या तं ह्यं तत्र परिगम्य प्रदक्षिणं ॥ ३२ ॥
 सम्यगभ्यर्चयां चक्रे गन्धमाल्यविभूषणैः ।
 अर्धयुसहिता चैनं समालभ्य शुचित्रता ॥ ३३ ॥
 रजनीं पर्युपास्तिकां कौशल्या पुत्रकाम्यया ।
 तमश्चमुपतिष्ठत्याः कौशल्यायास्ततो द्विजाः ॥ ३४ ॥
 ऋष्यशृङ्गादयः प्रीताः प्रायुञ्जन्त तदाणिपः ।
 विणस्य चोद्धृत्य वपामश्चस्य विधिवत् तदा ॥ ३५ ॥
 ऋत्विज्जलान्वितामग्नौ जुहावावाह्यन् सुरान् ।
 तस्याश्च नृपतिर्धूमं जघ्नौ पत्नीसहायवान् ॥ ३६ ॥
 वपायां हूयमानायां पावके पुत्रकाम्यया ।
 ह्यस्य तस्य चाङ्गानि कल्पितानि विभागजः ॥ ३७ ॥
 जुहुवुर्याजकास्तत्र यथाभागं दिवौकसां ।
 समाप्य चैनं क्रमशो राजा क्रतुवरं ततः ॥ ३८ ॥
 दक्षिणां व्यददात् तेषां कर्मिणां तदनन्तरं ।
 प्राची ह्येते ददौ स्फीतां दिशं वाहुवल्गार्जितां ॥ ३९ ॥

अधर्ववे प्रतीचीं तु दक्षिणां ब्रह्मणे दिशं ।
 उद्गात्रे च तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ ४० ॥
 अश्वमेधे महायज्ञे पुरा कल्पे स्वयंभुवा ।
 समग्रां पृथिवीं दत्त्वा स चातुर्होत्रे दक्षिणां ॥ ४१ ॥
 अन्येषां कर्मिणां राजा सदस्यानां च दक्षिणां ।
 शतं शतसहस्राणां हिरण्यस्योत्ससर्ज सः ॥ ४२ ॥
 दश कोटीः सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणं ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददावन्यान् कामांस्तत्र यथेप्सितान् ॥ ४३ ॥
 जावाल्म्ये वशिष्ठाय वामदेवाय च प्रभुः ।
 ऋष्यशृङ्गाय च तदा स राजा क्रतुवर्धनः ॥ ४४ ॥
 दक्षिणां प्रतिगृह्णाय सुप्रीतमनसो द्विजाः ।
 ऊचुर्दशरथं तत्र कामं ध्यायेति वै तदा ॥ ४५ ॥
 तानब्रवीद्धृष्टमना राजा दशरथो द्विजान् ।
 इच्छामि चतुरः पुत्रानुदारान् ख्यातविक्रमान् ॥ ४६ ॥
 तथेति च ते राजानं तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ।
 यथाभिलषितान् पुत्रानचिरात् त्वमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अश्वमेधयज्ञकर्म नाम
 त्रयोदशः सर्गः ॥

XIV.

अथर्षग्रृङ्गो राजानं पुनरेवाभ्यभाषत ।
 इष्टिं तेऽन्यां करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकाम्यया ॥ १ ॥
 ततः प्रचक्रमे कर्तुमिष्टिं कामसमृद्धये ।
 तस्य राज्ञो हितान्वेषी विभाण्डकसुतो वशी ॥ २ ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च मुनिभिः सह ।
 भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मा सुरेश्वरः स्थाणुस्तथा नारायणः प्रभुः ।
 चत्वारो लोकपालाश्च देवतानां च मातरः ॥ ४ ॥
 यक्षास्तथैव सर्वे तु देवाश्च सहितास्तथा ।
 इन्द्रश्च भगवान् साक्षान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ॥ ५ ॥
 अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 तत्र भार्गविर्नो देवानागतान् सोऽभ्ययाचत ॥ ६ ॥
 अयं राजा दशरथः पुत्रार्थी तप्तवांस्तपः ।
 दृष्टवानश्वमेधेन भवतः श्रद्धयान्वितः ॥ ७ ॥
 इष्टिं च पुत्रकामोऽन्यो पुनः कर्तुं समुद्यतः ।
 तदस्य पुत्रकामस्य प्रसादं कर्तुमर्हय ॥ ८ ॥
 अभियाचे स वः सर्वानस्यार्थेऽहं कृताञ्जलिः ।
 भवेयुरस्य चत्वारः पुत्रास्त्रैलोक्यविश्रुताः ॥ ९ ॥

ते तथेत्यब्रुवन् देवा ऋषिपुत्रं कृताञ्जलिं ।
 माननीयोऽसि नो विप्र राजा चैव विशेषतः ॥ १० ॥
 प्राप्स्यते परमं काममेतयेष्ट्या नराधिपः ।
 इत्युक्त्वा तर्हि देवास्ततः शक्रपुरोगमाः ॥ ११ ॥
 तां दृष्ट्वा विधिवद्दीक्षां क्रियमाणां महर्षिणा ।
 उपेत्य लोककर्तारं प्रजापतिमिदं वचः ॥ १२ ॥
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे ब्रह्माणं वरदं तथा ।
 तत्प्रदिष्टवरो ब्रह्मन् रावणो नाम राज्ञसः ॥ १३ ॥
 सर्वान् नो बाधते दर्पान्महर्षींश्च तपोरतान् ।
 त्वया क्लृप्त्य वरो दत्तः प्रीतेन भगवन् पुरा ॥ १४ ॥
 देवदानवयक्षाणामवध्योऽसीति कामतः ।
 मानयन्तश्च ते वाक्यं सर्वमस्य सहामहे ॥ १५ ॥
 स बाधयति लोकांस्त्रीन् विहिंसन् राज्ञसाधिपः ।
 देवर्षियक्षगन्धर्वानसुरान् मानवांश्च सः ॥ १६ ॥
 अन्यायतः पीडयति वरदानेन दर्पितः ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न भयाद्वाति मारुतः ॥ १७ ॥
 नाग्निर्ज्वलति वै तत्र यत्र तिष्ठति रावणः ।
 महोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि प्रकम्पते ॥ १८ ॥
 नष्टो वैश्रवणस्त्यक्त्वा लङ्कां तद्वीर्यपीडितः ।
 तस्मान्नः पाहि भगवन् रावणाहोकरावणान् ॥ १९ ॥

उपायं तद्वर्थाय स्रद्धमर्हसि कामद ।
 इति विशापितो देवैर्ध्यात्वा ब्रह्मेदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 कृत्वायं विहितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ।
 तेन देवर्षिगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगैः ॥ २१ ॥
 अवध्यः स्यामिति प्रीतं तथेत्युक्तं च तन्मया ।
 अवज्ञाय तु तद्रक्षो मानुषान् नान्वकीर्तयत् ॥ २२ ॥
 तस्मात् स मानुषेणैव वध्यः पापो भविष्यति ।
 इति श्रुत्वा हितं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥ २३ ॥
 देवाः शक्रपुरोगास्ते हर्षिताः सर्वतोऽभवन् ।
 एतस्मिन्नक्षरे विष्णुस्तत्रागाद्भगवान् स्वयं ॥ २४ ॥
 ब्रह्मणा मनसा ध्यातस्तद्वधाग्रामित्युक्तिः ।
 अब्रवीत् तं ततो ब्रह्मा विष्णुं देवगणैः सह ॥ २५ ॥
 आर्तीनामसि लोकानामार्तिहृन् मधुसूदन ।
 याचामहेऽतस्त्वामार्तीः शरणं नो भवाच्युत ॥ २६ ॥
 ब्रूत किं कर्वाणीति विष्णुस्तानब्रवीद्वचः ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा पुनर्ब्रुचुरिदं सुराः ॥ २७ ॥
 राजा दशरथो नाम तप्तवान् सुमहत् तपः ।
 इष्टवांश्चाश्वमेधेन प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २८ ॥
 धर्मशीलो गुणश्लाघी सत्यवादी दृढव्रतः ।
 अस्मन्नियोगात् त्वं विलो तस्य पुत्रत्वमाप्नुहि ॥ २९ ॥

तस्य भार्यासु तिसृषु श्रीकल्पासु जनार्दन ।
 चतुर्धाशं विभज्य त्वं प्रादुर्भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 स नियुक्तस्तथा देवैः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
 तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३१ ॥
 किं मया तत्र कर्तव्यं प्रादुर्भूतेन वः सुराः ।
 कार्यं कुतो वापि भयं युष्माकमिदमीदृशं ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विष्णोर्वचुरिदं सुराः ।
 राज्ञसान्नो भयं विष्णो रावणाह्नोकरावणात् ॥ ३३ ॥
 मानुषीं तनुमास्थाय समुद्धर्तुं तमर्हसि ।
 ततो हि नान्यस्तं पापं शक्तो हर्तुं दिवौकसां ॥ ३४ ॥
 स दीर्घं तप्तवान् कालं तपोऽत्युग्रमरिंदम ।
 तेनायं परितुष्टोऽस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३५ ॥
 ततोऽस्मै प्रददौ तुष्टो वरदो भगवान् पुरा ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ३६ ॥
 ततो दत्तवत्स्यैवं तस्य नान्यत्र मानुषात् ।
 वधाद्वयमतश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ३७ ॥
 स हि देवर्षिगन्धर्वांस्तपःसिद्धांश्च मानुषान् ।
 वरदानवलोन्मत्तो बाधते राज्ञसाधमः ॥ ३८ ॥
 यक्षह्ना व्रक्षह्ना चैव व्रक्षह्निर् पुरुषादकः ।
 अबध्यो वरदानेन रावणो लोककाण्टकः ॥ ३९ ॥

तेनाक्रान्ता नृपतयः सरयाः सहकुञ्जराः ।

हता विप्रद्रुताश्चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ४० ॥

भजिता ऋषयश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ।

सः सप्त सदा लोकान् क्रीडन्निव स बाधते ॥ ४१ ॥

स्मादस्य वधो दृष्टो मनुष्येभ्यः परंतप ।

वज्राताः पुरा तेन वरदानेन मानवाः ॥ ४२ ॥

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं

प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरं द्विपं ।

विरावणं सर्वतपस्विकण्ठकं

मनुष्यतामेत्य निहन्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे रावणवधोपायो नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥

तस्य भार्यासु तिसृषु श्रीकल्पासु जनार्दन ।
 चतुर्धाशं विभज्य त्वं प्राडुर्भावितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 स नियुक्तस्तथा देवैः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
 तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३१ ॥
 किं मया तत्र कर्तव्यं प्राडुर्भूतेन वः सुराः ।
 कार्यं कुतो वापि भयं युष्माकमिदमीदृशं ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विष्णोर्वचुरिदं सुराः ।
 राक्षसान्नो भयं विष्णो रावणाह्नोकरावणात् ॥ ३३ ॥
 मानुषीं तनुमास्याय समुद्धर्तुं तमर्हसि ।
 ततो हि नान्यस्तं पापं शक्तो कृतुं दिवौकसां ॥ ३४ ॥
 स दीर्घं तप्तवान् कालं तपोऽत्युग्रमरिन्दम ।
 तेनायं परितुष्टोऽस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३५ ॥
 ततोऽस्मै प्रददौ तुष्टो वरदो भगवान् पुरा ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ३६ ॥
 ततो दत्तवरस्यैवं तस्य नान्यत्र मानुषात् ।
 वधाद्वयमतश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ३७ ॥
 स हि देवर्षिगन्धर्वांस्तपःसिद्धांश्च मानुषान् ।
 वरदानवलोन्मत्तो बाधते राक्षसाधमः ॥ ३८ ॥
 यशस्त्वा व्रक्षस्त्वा चैव व्रक्षस्त्वाद्भिर् पुरुषादकः ।
 अत्रथो वरदानेन रावणो लोककण्ठकः ॥ ३९ ॥

तेनाक्रान्ता नृपतयः सरथाः सद्भुजराः ।

हृता विप्रद्रुताश्चान्ये प्राद्ववन्त दिशो दृश ॥ ४० ॥

भक्षिता ऋषयश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ।

दृप्तः सप्त सदा लोकान् क्रीडन्निव स बाधते ॥ ४१ ॥

तस्मादस्य वधो दृष्टो मनुष्येभ्यः परंतप ।

अवज्ञाताः पुरा तेन वरदानेन मानवाः ॥ ४२ ॥

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं

प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरं द्विपं ।

विरावणं सर्वतपस्विकण्ठकं

मनुष्यतामेत्य निहन्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे रावणवधोपायो नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥

तस्य भार्यासु तिसृषु श्रीकल्यासु जनार्दन ।
 चतुर्धाशं विभज्य त्वं प्राडुर्भावितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 स नियुक्तास्ताया देवैः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
 तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३१ ॥
 किं मया तत्र कर्तव्यं प्राडुर्भूतेन वः सुराः ।
 कार्यं कुतो वापि भयं युष्माकमिदमीदृशं ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विष्णोर्ब्रह्मचुरिदं सुराः ।
 राक्षसान्नो भयं विष्णो रावणाह्लोकरावणात् ॥ ३३ ॥
 मानुषीं तनुमास्थाय समुद्धर्तुं तमर्हसि ।
 ततो हि नान्यस्तं पापं शक्तो क्लृप्तुं दिवौकसां ॥ ३४ ॥
 स दीर्घं तप्तवान् कालं तपोऽत्युग्रमरिंदम ।
 तेनायं परितुष्टोऽस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३५ ॥
 ततोऽस्मै प्रददौ तुष्टो वरदो भगवान् पुरा ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ३६ ॥
 ततो दत्तवरस्यैवं तस्य नान्यत्र मानुषात् ।
 वधाद्भयमतश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ३७ ॥
 स हि देवर्षिगन्धर्वांस्तपःसिद्धांश्च मानुषान् ।
 वरदानवल्लोन्मत्तो बाधते राक्षसाधमः ॥ ३८ ॥
 यज्ञका ब्रह्मका चैव ब्रह्मद्विद् पुरुषादकः ।
 अवध्यो वरदानेन रावणो लोककण्टकः ॥ ३९ ॥

तेनाक्रान्ता नृपतयः सरयाः सहकुञ्जराः ।
 कृता विप्रद्रुताश्चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ४० ॥
 भक्षिता ऋषयश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ।
 दत्तः सप्त सदा लोकान् क्रीडन्निव स बाधते ॥ ४१ ॥
 तस्मादस्य वधो दृष्टो मनुष्येभ्यः परंतप ।
 अवज्ञाताः पुरा तेन वरदानेन मानवाः ॥ ४२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं
 प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरं द्विषं ।
 विरावणं सर्वतपस्विकण्ठकं
 मनुष्यतामेत्य निहन्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे रावणवधोपायो नाम
 चतुर्दशः सर्गः ॥

XV.

इत्युक्तो भगवान् देवैर्विजुल्लोकीकनमस्कृतः ।
 पितरं रोचयामास ततो दशरथं नृपं ॥ १ ॥
 स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महामनाः ।
 अयजत् पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ २ ॥
 तत्रास्य यजमानस्य पावकादद्भुतप्रभं ।
 प्रादुर्भूतं महद्भूतं प्रदीप्तानलसंनिभं ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनधरं कृष्णं हरित्श्मश्रुजटाधरं ।
 पद्मरक्तातनयनं मेघडुन्दुभिनिस्वनं ॥ ४ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितं ।
 शैलशृङ्गसमुत्सेधं सिंहोदरकटीक्षणं ॥ ५ ॥
 काञ्चनीं पिहित्वा दोर्भ्यां परिगृह्यादुतोपमां ।
 दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियां ॥ ६ ॥
 तदृष्यशृङ्गं प्रोवाच भूतमुत्पन्नमद्भुतं ।
 प्राजापत्यं विद्धि मां त्वं भूतमभ्यागतं द्विज ॥ ७ ॥
 इमां पात्रीं मया दत्तां प्राप्य राज्ञे प्रयच्छ वै ।
 इदं दशरथार्थाय निर्दिष्टं पायसं मया ॥ ८ ॥
 पुत्रीयं धर्मपत्नीनां प्राश्यमेतत् प्रयच्छ तु ।
 तमुवाच ततो धीमानृष्यशृङ्गो द्विजर्षभः ॥ ९ ॥

प्रयच्छ राज्ञे पात्री त्वं स्वयमेवाद्भुतामिति ।
 ऋष्यशृङ्गवचः श्रुत्वा प्राजापत्यो महान्युतिः ॥ १० ॥
 प्रोवाचेद्ववाकुदायादं परया स्वरसंपदा ।
 प्रीतस्तेऽहं महाराज सर्वामृतरसोद्भवं ॥ ११ ॥
 प्रयच्छामि गृहाणा त्वमिद्ववाकुकुलनन्दन ।
 प्रतिगृह्य च तां राजा शिरसा प्रणतोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 भगवन् किमनेनाहं कर्वाणीति वै तदा ।
 तमब्रवीत् ततो भूयः प्राजापत्यस्तदा नृपं ॥ १३ ॥
 स्विष्टस्य ते नरपते व्युष्टिरेषा मयोद्यता ।
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितं ॥ १४ ॥
 प्रजाकरं गृहाणा त्वं धन्यमारोग्यवर्धन ।
 प्रयच्छं धर्मपत्नीभ्यः प्राप्नोति नराधिप ॥ १५ ॥
 ताभ्यस्त्वं प्राप्स्यसे प्रीतिं यदर्थस्तेऽयमुद्यमः ।
 वाढमित्येवं नृपतिस्तद्वचः प्रतिपूज्य सः ॥ १६ ॥
 अब्रवीत् तन्मदुद्धृतं श्रेष्ठमात्महितं वचः ।
 ततस्तदुद्धृतं भूतं दत्त्वा तद्वविरुत्तमं ॥ १७ ॥
 राज्ञे दशरथायाय तत्रैवान्तरधीयत ।
 ततो दशरथः प्राप्य तद्वविर्देवनिर्मितं ॥ १८ ॥
 वभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ।
 सोऽन्तःपुरं प्रविश्याय कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

पुत्रीयं पायसं देवि प्राशेदं हितमात्मनः ।

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै रुविपोऽर्धं नराधिपः ॥ २० ॥

स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागचतुष्टयं ।

अर्धादर्थं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः ॥ २१ ॥

चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ।

प्रददौ चावशिष्टं तत् पायसं देवनिर्मितं ।

अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः ॥ २२ ॥

ततो रुविः प्राण्य तदुत्तमं स्त्रियः

स्वयं नृपेण प्रतिपादितं मुदा ।

हुताशनादित्यसमानतेजसः

क्रमेण गर्भानुपलेभिरे शुभान् ॥ २३ ॥

ततः स राजा समुपेत्य ताः स्त्रियः

प्रवृद्धगर्भाः परितुष्टमानसः ।

बभूव हृष्टः सुकृती यथा दिवं

समीक्ष्य योगप्रसृतेन चेतसा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे पायसोत्पत्तिर्नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥

XVI.

समाप्तेऽथ क्रतौ तस्मिन् वाजिमेधे महाहुते ।
 हविर्भागानवाप्येष्टान् जग्मुर्देवा यथाक्रमं ॥ १ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः प्रतिजग्मुः सुपूजिताः ।
 राजानश्चैव ये तत्र क्रतावासन् समागताः ॥ २ ॥
 तदानीं ताननुज्ञातुं सर्वानेव प्रचक्रमे ।
 प्रीतियुक्तेन मनसा राजा दण्डयस्तदा ॥ ३ ॥
 स्वं स्वं राष्ट्रं यथाकामं गच्छन्तु मनुजाधिपाः ।
 प्रीतोऽहमस्मि भद्रं वः स्वस्ति प्राप्तुत मा चिरं ॥ ४ ॥
 सर्वे भवन्तः पश्यन्तु कार्यं विषयरक्षणां ।
 श्रेष्ठो हि विषयाद्राजा मृतकल्पः प्रदृश्यते ॥ ५ ॥
 तस्मात् स्वविषये रक्षा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।
 यज्ञैर्नीवाप्यते स्वर्गो रक्षणात् प्राप्यते यथा ॥ ६ ॥
 यथा हि पुरुषः कुर्याच्छरीरे यत्नमुत्तमं ।
 वसनान्यैरुपयैस्तु तथा राज्ये नराधिपः ॥ ७ ॥
 अनागतविधानं च कर्तव्यं विषये नृपैः ।
 आगमश्चापि कर्तव्यस्तथा दोषो न जायते ॥ ८ ॥
 एवं समादिशद्वाप्तो राजा श्रुत्वा च तं नृपाः ।
 अन्योन्यं संविद् कृत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशः ॥ ९ ॥

समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः

संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ १० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु ससम्भवस्तवाहनः ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ११ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे राजसंप्रेषणं नाम

षोडशः सर्गः ॥

XVII.

ततः कालस्य मरुत ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः ।
 प्रययौ शान्तया सार्धं ब्राह्मणैश्च कृतात्मभिः ॥ १ ॥
 अन्वीयमानो राज्ञा वै सानुयात्रेण धीमता ।
 वशिष्ठेन च धीरेण तथा पौरजनेन च ॥ २ ॥
 यानेन मरुता शान्ता कम्बलावततेन ह ।
 गोभिः श्वेतैश्च युक्तेन प्रेक्ष्यवर्गान्वितेन च ॥ ३ ॥
 संगृह्य धनं सुवहु मणिरत्नमज्ञाविकं ।
 विविधैश्चाप्यलंकारैर्भूषिता श्रीरिवापरा ॥ ४ ॥
 मुदा परमयोपेता प्रययौ वरवर्णिनी ।
 भर्तारमनुसंरक्ता पौलोमीव पुरंदरं ॥ ५ ॥
 उपित्वा सुखवासं सा सर्वकामैः सुपूजिता ।
 लालिता ज्ञातिभिश्चापि तथा स्त्रीभिश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
 श्राविता वनवासं च भर्त्रा साय शुभानना ।
 तमेव मन्यते साधु तद्यापि सुखिता सती ॥ ७ ॥
 सान्तःपुरो नृपश्चापि सोऽन्वगच्छन्महाव्रतं ।
 ऋषिपुत्रं महाभागं शान्तां चैवात्मजां शुभां ॥ ८ ॥

ऋषिपुत्रस्य वचनात् ततो वासे प्रकल्पिते ।
 सुखवासाः स्म गच्छन्ति सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ १ ॥
 ततोऽभिगम्य राजानमृषिपुत्रः प्रतापवान् ।
 समनुज्ञापयामास निवर्तस्व नृपेति तं ॥ १० ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा राजा सान्तःपुरस्तदा ।
 उच्चैः प्रहृदितस्तात्र वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कौशल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीं ।
 सर्वाः सुदृष्टां कुरुत शान्तां दुर्लभदर्शनां ॥ १२ ॥
 तत आलिङ्ग्य ताः सर्वाः शान्तां वाप्याविलेक्षणाः ।
 ऊचुः स्वस्त्ययनान्यस्य सभार्यस्य द्विजस्य ताः ॥ १३ ॥
 वायुश्चाग्निश्च सोमश्च पृथिवी सरितो दिशः ।
 वने रक्षन्तु सततं त्वां भर्तृव्रतचारिणीं ॥ १४ ॥
 श्वशुरः पूजनीयस्ते स हि मान्यो विशेषतः ।
 पूजाभिरनुकूलाभिरग्निशुश्रूषणादिभिः ॥ १५ ॥
 भर्ता च पूजनीयस्ते सर्वावस्थास्वनिन्दिते ।
 प्रियवादेन रक्षसि भर्ता स्त्रीणां हि दैवतं ॥ १६ ॥
 प्रेपयिष्यति राजा तु कुशलार्थं तवालये ।
 ब्राह्मणान् नित्यशः पुत्रि मोत्सुका भूः कदाचन ॥ १७ ॥
 एवं शान्तां समाश्रयस्य मूढ्युपाधाय चासकृत् ।
 न्यवर्तन्त ततः सर्वाः स्त्रियो राज्ञा प्रचोदिताः ॥ १८ ॥

प्रदक्षिणं द्विजश्रेष्ठं कृत्वा राजा स वीर्यवान् ।
 व्यादिशत् सैनिकान् कांश्चिदृष्यशृङ्गाय धीमते ॥ ११ ॥
 अभिवाद्य स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज धर्मेणाराधय प्रजाः ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा स राजानं यथावृषिसुतस्तदा ।
 अदृश्यस्तु यदा विप्रस्तदा राजा न्यवर्तत ॥ ११ ॥
 प्रविष्टश्च पुरीं राजा नागरैश्चाभिनन्दितः ।
 न्यवसत् तत्र मुदितः पुत्रजन्मप्रतीक्षकः ॥ १२ ॥
 ऋष्यशृङ्गोऽपि तेजस्वी प्रययौ क्रमशस्तदा ।
 लोमपादस्य नगरीं चम्पां चम्पकमालिनीं ॥ १३ ॥
 श्रुत्वैव लोमपादोऽपि तमायान्तमृषिं तदा ।
 सत्राक्ष्णः सक्षामात्यः प्रत्युद्गम्य तमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ दिद्यासि कुशली मुने ।
 इहागतो महाभाग सभार्यः सपरिच्छदः ॥ १५ ॥
 पिता ते कुशली ब्रह्मन् प्राक्षिणोन्नित्यशश्च सः ।
 कुशलार्थं तव विभो सभार्यस्य विशेषतः ॥ १६ ॥
 स्वलंकृतं च नगरं कारयामांस बुद्धिमान् ।
 पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य राजा हृष्टेन चेतसा ॥ १७ ॥
 ऋष्यशृङ्गः प्रहृष्टस्तु सैव राजा पुरोत्तमं ।
 पुरोहितेन सत्कृत्य पूजितः प्रविवेश ह ॥ १८ ॥

एवं स न्यवसत् तत्र द्विजपुत्रः प्रतापवान् ।
 राक्षसास्तःपुरेणैव पूज्यमानो यथाक्रमं ॥ २१ ॥

इत्यपि रामायणे आदिकाण्डे ऋष्यशृङ्गप्रतिगमनं नाम
 सप्तदशः सर्गः ॥

XVIII.

ऋष्यशृङ्गे तु संप्राप्ते राज्ञा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ऋषेर्गच्छ समीपं त्वं निवेद्य च सुव्रतं ॥ १ ॥
 आगतं परमोदारमृष्यशृङ्गं दुरासदं ।
 ऋषये सुव्रताय त्वं काश्यपायात्मसंभवं ॥ २ ॥
 अभिवाद्यैव शिरसा मत्कृते द्विजसत्तमं ।
 प्रसादय सुतार्यं मे सर्वारम्भं ययात्मना ॥ ३ ॥
 श्रुत्वैव राज्ञो वचनं तदा स द्विजसत्तमः ।
 जगाम तत्र यत्रासौ वर्तते काश्यपात्मजः ॥ ४ ॥
 प्रसाद्य च द्विजश्रेष्ठं शिरसाभिप्रणम्य च ।
 अब्रवीत् प्रसृतं वाक्यं राज्ञा यदभिचोदितं ॥ ५ ॥
 पुत्रस्ते समनुप्राप्तो यज्ञं कृत्वा महायशाः ।
 राज्ञो दशरथस्यैव श्वशुरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव हि तत् सर्वं श्रुत्वा संवन्धकं कृतं ।
 यज्ञकर्म च वीरस्य राज्ञो दशरथस्य तत् ॥ ७ ॥
 ज्ञाधनीयस्तु संवन्धी राजा देवसमो हि सः ।
 ततो हर्षितवान् विप्रस्तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य द्विजस्य सुमहायशाः ।
 गमने मतिमाधत्त पुत्रस्यानयने तदा ॥ ९ ॥

स हि शिष्यवृतस्तत्र प्रयातो द्विजसत्तमः ।
 लोमपादस्य नगरी रम्यां पुत्रदिदृक्षया ॥ १० ॥
 संपूज्यमानो धर्मात्मा ग्रमैर्घोषैश्च सर्वशः ।
 भक्ष्यभोज्यमुपादाय नरास्तं समुपागमन् ॥ ११ ॥
 किङ्कराः समुपातिष्ठन् रात्रिं दिवमतन्द्रिताः ।
 ऊचुः प्रणम्य शिरसा किं मुने कर्वामहे ॥ १२ ॥
 तानब्रवीत् स विप्रेन्द्रः सर्वानेव समागतान् ।
 किमर्थं क्रियते पूजा श्रोतुमिच्छामि तव्यतः ॥ १३ ॥
 तत ऊचुर्महात्मानं संबन्धी ते नराधिपः ।
 तस्याज्ञा क्रियते ब्रह्मन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १४ ॥
 श्रुत्वा तु तेषां वचनं मनसो ह्लादनं शुभं ।
 प्रसादमगमद्राज्ञः सहामात्यपुरस्य सः ॥ १५ ॥
 विभाण्डकवचः श्रुत्वा किङ्करा कूटमानसाः ।
 वरिता जग्मुराख्यातुं राज्ञश्च प्रियदर्शिनिः ॥ १६ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां मनसः प्रीतिवर्धनं ।
 मल्लिभिः सह धर्मात्मा प्रंत्युद्रम्य नराधिपः ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा तु मुनिशार्दूलं प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्राजशार्दूलो विभाण्डकमिदं वचः ॥ १८ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म दर्शनात् तव सुव्रत ।
 तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ १९ ॥

मा ते भयं भूद्राजेन्द्र प्रसन्नोऽस्मि तवानघ ।
 ततः प्रकृष्टो नृपतिः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमं ॥ २० ॥
 प्राविशन्नगरीं श्रीमानर्चितः सर्वमङ्गलैः ।
 स्वलंकृतं गृहं चैनं प्रावेशयदरिंदमः ॥ २१ ॥
 पुरोहितेन सहितः प्रगृह्यार्थं समाद्रवत् ।
 अभिवाद्य पुनश्चैव न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ २२ ॥
 तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे समासाद्य द्विजोत्तमं ।
 ततः शालां पुरस्कृत्य ताः स्त्रियः समलंकृतां ॥ २३ ॥
 न्यवेदयन् विप्राय स्तुपेयं तव मानद ।
 प्रतिगृह्य स तां शालां समालिङ्ग्य च धर्मवित् ॥ २४ ॥
 अङ्गे निवेश्य च तदा विस्मयं परमं गतः ।
 द्विजोत्सङ्गात् समुत्थाय साभिवाद्य तदा द्विजं ॥ २५ ॥
 आविशत् प्राञ्जलिर्भूत्वा श्वशुरस्य समीपतः ।
 सोऽनुज्ञाय ततः शालां राजानं चैव योषितः ॥ २६ ॥
 प्रायश्चित्तं च कृतवान् पुत्रस्य द्विजसत्तमः ।
 मक्षुर्पिभिः पूज्यमानः ससुतश्च वनं ययौ ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ऋष्यशृङ्गवनगमनं नाम
 अष्टादशः सर्गः ॥

पित्रा चैव यथाकालं स संपृष्टो मरुतात्मना ।
 सर्वमावेद्यामास पित्रे वृत्तमणेपतः ॥ १ ॥
 स चापि सुभृशं प्रीतस्तच्छ्रुत्वा पुत्रभाषितं ।
 यज्ञवृत्तमणेपेण हविषस्तस्य चोद्धवं ॥ २ ॥
 अनावृद्धां च घोरायां देवस्याभिप्रवर्षणं ।
 लोमपादस्य विषये पूजां पुत्रस्य चोत्तमां ॥ ३ ॥
 वधाश्च लाभं शान्ताया द्रुपवत्या धनस्य च ।
 लोमपादेन संवन्धं राज्ञा दशरथेन च ॥ ४ ॥
 राज्ञो दशरथस्यापि यज्ञमिष्टवतस्तदा ।
 सुकृतस्य फलं ज्ञातं प्रत्यक्षं भुवि दुर्लभं ॥ ५ ॥
 प्रकृत्या पुण्यशीलस्य भूय एव तदाभवत् ।
 धर्मानृशंस्यसत्येषु पुण्ये चाभिरतं मनः ॥ ६ ॥
 अवाप्तं चात्मनो मेने लोके जन्मसमुद्धवं ।
 तदवाप्य फलं पुण्यं सुकृतस्य स्वकर्मणः ॥ ७ ॥
 तिस्रो महिष्यस्तास्तस्य राजर्षेर्भवन् पुरा ।
 गुणवत्योऽनुद्रुपाश्च द्रुपेणाप्सरसां समाः ॥ ८ ॥
 कौशल्या सदृशी चैव कैकेयी चाभवच्छ्रुभा ।
 सुमित्रा वामदेवस्य बभूव करणीसुता ॥ ९ ॥

तासां प्रजक्षिरे पुत्राश्चत्वारोऽमिततेजसः ।

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता देवद्वयिणः ॥ १० ॥

जन्मतेजोगुणज्येष्ठं पुत्रमप्रतिमौजसं ।

कौशल्याजनयद्रामं विष्णुतुल्यपराक्रमं ॥ ११ ॥

कौशल्या श्रुश्रुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।

यथाधिपेन देवानामदितिर्वद्वयपाणिना ॥ १२ ॥

भवाय स हि लोकानां रावणस्य वधाय च ।

विश्वोर्वीर्यीर्यतो जज्ञे रामो राजीवलोचनः ॥ १३ ॥

तेजोवीर्याधिकः शूरः श्रीमान् गुणगणाकरः ।

वभूवानवरश्चैव शक्राद्विश्वोश्च पौरुषे ॥ १४ ॥

तथा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत् सुतौ ।

दृढभक्ती महोत्साहौ रामस्यावरजौ गुणैः ॥ १५ ॥

तावप्यास्तां चतुर्भागौ विश्वोः संपिपिष्टतावुभौ ।

एक एकचतुर्भागादपरस्मादजायत ॥ १६ ॥

भरती नाम कैकेय्याः पुत्रः सत्यपराक्रमः ।

धर्मात्मा च महात्मा च प्रख्यातवन्नविक्रमः ॥ १७ ॥

ते दीप्तमनसः सर्वे महद्देहासा नर्यभाः ।

अपूरयन्त ते कामान् पितुर्धर्मपरायणाः ॥ १८ ॥

स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथोऽवृत्तः ।

वभूव परमप्रीतो देवैरिव पिनामदः ॥ १९ ॥

तेषां केतुरिव श्रेष्ठो रामो लोकहिते रतः ।

स्वयंभूरिव देवानां सर्वेषां समदर्शनः ॥ २० ॥

बाल्यात् प्रभृति तं भक्तो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।

प्रजाभिरामं धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमग्रजं ॥ २१ ॥

सोऽपि प्रियतरस्तस्य प्राणेभ्योऽपि परंतपः ।

लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो भ्रातुर्ज्येष्ठस्यारिविधातिनः ॥ २२ ॥

मिष्टमन्नं तथा भोगानन्नाति न हि तं विना ।

न विन्दति रतिं चैव मुहूर्तमपि तं विना ॥ २३ ॥

मृगयामथवान्यत्र यत्नं राममनुव्रतः ।

लक्ष्मणोऽपि जगामैनं धनुरादाय पृष्ठतः ॥ २४ ॥

भरतस्यापि शत्रुघ्नो रामस्येव हि लक्ष्मणः ।

प्राणैः प्रियतरो भ्राता तस्यापि स तथाभवत् ॥ २५ ॥

ते ह्यातयशसः सर्वे परस्परहिते रताः ।

तुष्टिमुत्पादयां चक्रुः पितुर्विनयपौरुषैः ॥ २६ ॥

तेषां धज इवालक्ष्यो रामो रतिकरः पितुः ।

प्रजाभिरामश्च भृशं वभूव सकृजैर्गुणैः ॥ २७ ॥

गुणैरेवाभिरामः स रजयामास हि प्रजाः ।

राम इत्यभिविख्यातं नाम तस्य तथा कृतं ॥ २८ ॥

व्रतोपनयनादींश्च यथाकालं नराधिपः ।

कारयामास संस्कारांस्तेषां वेदविधानतः ॥ २९ ॥

ते हि वेदविदः सर्वे सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ।
 ह्रीमत्तश्च विनीताश्च सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ३० ॥
 स्वगुणै रञ्जयामासुः सर्वे तेऽतिमनोहराः ।
 पौरजानपदांश्चैव वन्यूंश्चान्यानशेषतः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे दशरथपुत्रजन्म नाम
 एकोनविंशः सर्गः ॥

XX.

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञो दशरथस्य च ।
 उवाच देवानाङ्गय स्वयंभूर्भगवानिदं ॥ १ ॥
 सत्यसंधस्य देवस्य सर्वेषां वो हितैषिणः ।
 विष्णोः सहायान् समरे कुरुधं कामद्वपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च वीरांश्च वायुवेगसमान् जवे ।
 नयज्ञान् बुद्धिसंपन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ।
 सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशिभिः समान् ॥ ४ ॥
 अप्सरःसु च मुख्यासु गन्धर्वाणां वधूपु च ।
 यक्षपन्नगकन्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
 किन्नराणां च योषित्सु वानराणां च सर्वशः ।
 जनयधमपत्यानि हरीन् हरिपराक्रमान् ॥ ६ ॥
 ते तथेति प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो वचनं सुराः ।
 जनयां चक्रिरे पुत्रानात्मतुल्यपराक्रमान् ॥ ७ ॥
 देवर्षियक्षगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह किन्नरैः ।
 वानरांश्च सुतान् शूरान् ससृजुः कामद्वपिणः ॥ ८ ॥
 ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधेषुभिः ।
 महामेघौघकर्माणो मेघस्वननिनादिनः ॥ ९ ॥

अग्रनेयवला देवैर्वानराः कामद्वयिणः ।
 ते गजाचलवर्ष्माणः सिंहसंहननौजसः ॥ १० ॥
 ऋक्षवानरगोपुच्छा जज्ञिरे संधचारिणः ।
 यस्य देवस्य यद्वीर्यं यद्वलं यः पराक्रमः ॥ ११ ॥
 तस्य तस्यैव सदृशः स स पुत्रो व्यजायत ।
 गोलाङ्गुलीपु चोत्पन्नाः केचिद्द्भुतविक्रमाः ॥ १२ ॥
 वानरीधपि यक्षीपु किन्नरीपु च वानराः ।
 गैलशृङ्गप्रक्षरणा महापादपयोधिनः ॥ १३ ॥
 नखदंष्ट्रायुधाश्चैव कामद्वया वलान्विताः ।
 आचालयेयुरचलानुन्मथेयुर्महाकुमान् ॥ १४ ॥
 क्षोभयेयुश्च सहसा गम्भीरान् सलिलाशयान् ।
 दारयेयुः क्षितिं दोर्भ्यामुत्पतेयुर्नभस्तलं ॥ १५ ॥
 पातयेयुर्जलधरानुत्प्लुत्याकाशचारिणः ।
 गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रजवितान् वने ॥ १६ ॥
 पतङ्गानपि वेगेन पातयेयुर्नभस्तलात् ।
 ईदृशानां तथा जज्ञे हरीणां कामद्वयिणां ॥ १७ ॥
 अनेकानि सहस्राणि यूथपानां महात्मनां ।
 शतसाहस्रसंख्येषु वानराणां तस्विनां ॥ १८ ॥
 वभूवुर्यूथपाः सर्वे ते यूथेषु महाबलाः ।
 ऋक्षराजं तु तत्रान्ये उपतस्थुर्वनौकसः ॥ १९ ॥

अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे ।

सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनं ॥ २० ॥

भ्रातरावुपतस्युश्च सर्व एव दुरीश्वराः ।

नलं नीलं हनूमन्तमन्यांश्च दुरियूथपान् ॥ २१ ॥

तैर्मैघवृन्दाचलतुल्यकायैर्

महावलैर्वानरयूथपालैः ।

वभूव भूर्भूमिशरीरद्वयैः

समावृता रामसहायहेतोः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ऋक्षवानरोत्पत्तिर्नाम

विंशः सर्गः ॥

XXI.

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।
 महर्षिरभ्ययाद्रुद्रमयोध्यायां नराधिपं ॥ १ ॥
 तस्य यज्ञो हि रक्षोभिस्तदा विलुलुपे किल ।
 मायावीर्यवलोन्मत्तैर्धर्मकामस्य धीमतः ॥ २ ॥
 रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रुष्टुमैच्छत् स पार्ष्विं ।
 न हि शक्नोत्यविज्ञेन समाप्तं स मुनिः क्रतुं ॥ ३ ॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी दृष्ट्वा द्वाःस्थानुवाच ह ।
 राज्ञ आवेद्यधं मां संप्राप्तं गाधिनः सुतं ॥ ४ ॥
 तस्य ते वचनं श्रुत्वा राजवेश्म प्रदुद्रुवुः ।
 संश्रान्तमनसः शीघ्रं विश्वामित्रानुकीर्तनात् ॥ ५ ॥
 गत्वा च राजभवनं विश्वामित्रं महामुनिं ।
 प्राप्तंमावेद्यामासुर्नृपाय प्रणताः स्थिताः ॥ ६ ॥
 ततो राजा दशरथः सामात्यः सपुरोहितः ।
 प्रत्युद्ययौ मुनिं द्रुष्टुं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ७ ॥
 तं दृष्ट्वा स तदा राजा तपसा व्योतितप्रभं ।
 प्राणमत् प्राञ्जलिः स्थित्वा चक्रे चाभिप्रदक्षिणं ॥ ८ ॥
 स राज्ञा पूजितस्तेन प्रत्युद्गम्य स्वयं तदा ।
 कुशलानामयं प्रीतः पप्रच्छ वसुधाधिपं ॥ ९ ॥

वशिष्ठं च समागम्य प्रहसन् मुनिपुंगवः ।
 यथार्हं चार्चयित्वैनं पप्रच्छानामयं ततः ॥ १० ॥
 ततो यथार्हमन्योन्यं पूजयित्वा समेत्य च ।
 सर्वे ते कृष्टमनसो राज्ञस्तस्य निवेशनं ॥ ११ ॥
 विविशुः सहिता राज्ञा निपेदुश्च यथार्हतः ।
 उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते ॥ १२ ॥
 वशिष्ठसहितो राज्ञा स्वयमेव महामनाः ।
 पाद्यमर्घ्यं च गां चापि विधिना प्रत्यवेदयत् ॥ १३ ॥
 अर्चितं च ततो राज्ञा विश्वामित्रमभाषत ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो वाक्यमिदं प्रीतमना इव ॥ १४ ॥
 यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा कालेऽभिवर्षणं ।
 यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माभिकाङ्क्षितं ॥ १५ ॥
 प्रणष्टस्य यथा लाभ इष्टस्यागमनं यथा ।
 परमानन्दकं मन्ये तथाद्य तव दर्शनं ॥ १६ ॥
 कस्तेऽभिलषितः कामः किं करोमि प्रणाधि मां ।
 पात्रभूतोऽसि मे विप्र चिरस्याभ्यागतोऽतिथिः ॥ १७ ॥
 त्वं हि राजर्षिकुलजस्तपोभिर्निर्यमैस्तथा ।
 ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मनुप्राप्तस्तस्मात् पूज्यतमोऽसि मे ॥ १८ ॥
 साक्षादिव ब्रह्मणो मे तवाभ्यागमनं मतं ।
 प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतश्च तवाभ्यागमनान्मुने ॥ १९ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितं ।
 त्वामिहाम्यागतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रणम्य च ॥ २० ॥
 यत् कार्यं येन चार्येण प्राप्तोऽसि मुनिपुंगव ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि मान्योऽसि सुभृशं मम ॥ २१ ॥
 स्वकार्यं हि विमृष्य त्वं वक्तुमर्हसि कौशिक ।
 भगवन् नास्त्यदेयं मे त्वामद्य प्रतिविद्यते ॥ २२ ॥

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं
 श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तं ।
 प्रथितगुणयशा गुणैर्निविष्टो
 मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षं ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विश्वामित्रागमनं नाम
 एकविंशः सर्गः ॥

XXII.

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरं ।
 कृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूल त्रयैतद्वाक्यमीरितं ।
 सौरि वंशेऽभिजातेन वशिष्ठवशवर्तिना ॥ २ ॥
 यस्तु मेऽभिमतः कामस्त्वत्तः प्राप्तुमभीप्सितः ।
 यदुद्दिश्यागतश्चास्मि कार्यं तच्छ्रूयतामिति ॥ ३ ॥
 यज्ञसिद्धिकरं किञ्चिदास्थितोऽस्मि महद्भूतं ।
 न क्रोद्धव्यं मया तत्र कस्यचिद्भुवि भूपते ॥ ४ ॥
 व्रते चाप्यसमाप्ते मे यज्ञघ्नौ राक्षसाधमौ ।
 वेदीमभ्येत्य तरसा रुधिरेणाभ्यवर्पतां ॥ ५ ॥
 अभिभूतोऽसकृत् ताभ्यामहं नियमयन्नितः ।
 अपक्रम्याश्रमात् तस्माद्रष्टुं त्वामभ्युपागतः ॥ ६ ॥
 न हि मे क्रोधमुत्स्रष्टुं क्षमं तत्र कथञ्चन ।
 ईदृशी यज्ञदीक्षासौ मम तस्मिन् महाक्रतौ ॥ ७ ॥
 तत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं क्रियाफलं ।
 त्रातुमर्हसि मामार्तं शरणार्थिनमागतं ॥ ८ ॥
 तयोस्त्वं प्रतिषेद्धारं रामं सत्यपराक्रमं ।
 दातुमर्हसि मे तत्र रक्षार्थममितौजसं ॥ ९ ॥

गतौ क्षेप मया गुप्तः सहजेन च तेजसा ।
 निहन्तुं समरज्ञाधी स्रष्टारमपि रत्नसां ॥ १० ॥
 विद्ये चास्मै प्रयच्छामि तेजोवल्लसमन्विते ।
 त्रयाणामपि लोकानां येनाज्ञप्यो भविष्यति ॥ ११ ॥
 न च तौ राममासाद्य गतौ स्यातुं नराशनौ ।
 हन्तुं चेमौ न काकुत्स्थादन्य उत्सहते पुमान् ॥ १२ ॥
 तौ तु वीर्यवल्लोन्मतौ कालकल्पी दुरासदौ ।
 रामास्त्रवलनिर्दग्धौ शयिष्येते हतौ युधि ॥ १३ ॥
 भीर्न चैव त्वया कार्या रामं प्रति कथञ्चन ।
 अहं ते प्रतिजानामि पतितौ विद्धि राजसौ ॥ १४ ॥
 वेद्यमोघत्रलं राममहं सत्यपराक्रमं ।
 वणिष्ठश्चापि वेदेनं योज्यं यद्वल एव च ॥ १५ ॥
 यदि धर्मं यशोलाभमभिवाञ्छसि पार्थिव ।
 ततो रामं प्रयच्छैकं पदिव श्रद्धासि मे ॥ १६ ॥
 दशरात्रेण मे यशो भविता यत्र राजसौ ।
 हन्तव्यौ तव पुत्रेण रामेणाद्भुतकर्मणा ॥ १७ ॥
 यदि मेऽप्यनुजानन्ति गुरवस्ते नराधिप ।
 वणिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ॥ १८ ॥
 नात्येति कालः कालश्च यथा यज्ञस्य मेऽनघ ।
 तथा त्वं कुरु भद्रं ते शङ्किता मां च पार्थिव ॥ १९ ॥

इति हृदयविदारणं तदनो
 मुनिवचनं स तदाशु श्रुश्रुवान् ।
 नरपतिर्भवत् ततो मद्वात्मा
 व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विश्वामित्रवाक्यं नाम
 द्वाविंशः सर्गः ॥

XXIII.

तच्छ्रुत्वा व्यथितो राजा विश्वामित्रवचस्तदा ।
 मुहूर्तमिव निश्चेदो ध्यात्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ऊनपोडणवर्षीज्यमकृतास्त्रश्च मे सुतः
 न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥
 इयं त्वक्षौहिणी पूर्णा वलस्य मम दुर्जया ।
 अनयाहं वृत्तात्र योत्स्यामि पिण्डिताशनैः ॥ ३ ॥
 सन्ति शूराश्च मे योधाः कालालकयमोपमाः ।
 रक्षसां प्रतियोद्धारस्ते मया सह यात्वपि ॥ ४ ॥
 यावत् प्राणा धरिष्यन्ति युध्यतो मे निशाचरैः ।
 अविघ्नं व्रतचर्यायास्तावत् तव भविष्यति ॥ ५ ॥
 अहं स्वयं गमिष्यामि न रामो गन्तुमर्हति ।
 वालोऽज्यमकृतास्त्रश्च न च वेत्ति वलावलं ॥ ६ ॥
 न चास्त्रणास्त्रकुशलो न च युद्धविशारदः ।
 न च राजसयुद्धेषु योग्योऽयं कूटयोधिषु ॥ ७ ॥
 रामेणाहं विहीनश्च मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
 जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ८ ॥
 नववर्षसहस्राणि मम ज्ञातस्य साम्प्रतं ।
 वद्धेनोत्पादिताः पुत्रा मया चैते कथञ्चन ॥ ९ ॥

प्राणैः प्रियतरं ब्रह्मन् ममैते देवद्वयिणः ।

एभिर्विना न जीवेयमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १० ॥

त्यक्त्वा चान्यान् सुतान् रामे प्राणाः सम्प्रति मे स्थिताः ।

गुणाभिरामे लोकस्य सोमवत् प्रियदर्शने ॥ ११ ॥

उदारगुणसंपन्नं मनोद्दयनन्दनं ।

प्राणैः प्रियतरं पुत्रं न मे त्वं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥

प्राणिपत्याभियाचे त्वं कृपणः पुत्रलालसः ।

ज्येष्ठं पुत्रं न मे रामं भगवन् नेतुमर्हसि ॥ १३ ॥

अवश्यं यदि नेतव्यो राम एष त्वया मुने ।

चतुरङ्गवल्लोपितस्ततो यातु मया सह ॥ १४ ॥

किंवीर्यो रक्षसौ तौ च पुत्रौ कस्य कुतश्च तौ ।

किंप्रमाणौ च कावेतौ तद्ब्रूहि मुनिपुंगव ॥ १५ ॥

कथं च प्रतिकर्तव्यं तयो रामेण रक्षसोः ।

मामकैर्वी वलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनोः ॥ १६ ॥

सर्वं मे शंस भगवन् मया तत्र कथं तयोः ।

यज्ञे ते प्रतिकर्तव्यं नामतः कौ च तौ मुने ॥ १७ ॥

श्रूयते हि महावीर्यो रावणो नाम रक्षसः ।

पुत्रो विश्रवसः क्रूरो भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ १८ ॥

स ते कचिन्नु यज्ञस्य विघ्नकृत्प्रलोकरावणः ।

न शक्तास्तस्य संग्रामे वयं स्यातुं दुरात्मनः ॥ १९ ॥

स मे त्वं बालपुत्रस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

अनतिक्रमणीयो हि भवान् मे परमो गुरुः ॥ २० ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षोगणेष्वपि ।

न विद्यते रावणस्य प्रतियोद्धा दुरात्मनः ॥ २१ ॥

स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्त इति नः श्रुतं ।

तेन सार्धं न शक्नोऽसौ योद्धुं वीर्यविघातिनां ॥ २२ ॥

अथवा लवणो नाम यज्ञहृते मधोः सुतः ।

तथापि न विमोक्ष्यामि पुत्रं सोऽपि हि दुर्जयः ॥ २३ ॥

अथ कालान्तकाप्रख्यौ पुत्रौ सुन्दोपसुन्दयोः ।

मारीचश्च सुबाहुश्च विघ्नं ते कुरुतः सह ॥ २४ ॥

तथापि न विमोक्ष्यामि पुत्रं रामं प्रसीद मे ।

तौ हि रक्षसकन्यायां जातौ मायाविनौ किल ॥ २५ ॥

एषामन्यतमं हित्वा प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।

अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवत्तं सह वान्धवैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे दशरथवाक्यं नाम

त्रयोविंशः सर्गः ॥

- तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहव्याकुलिताक्षरं ।
 समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिं ॥ १ ॥
 पूर्वं करिष्ये इत्युक्त्वा प्रतिज्ञां कृतुमिच्छसि ।
 राघवाणामयुक्तोऽयं सत्यधर्मव्यतिक्रमः ॥ २ ॥
 यद्येतत् ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतं ।
 मिथ्याप्रतिज्ञां कृत्वेमां सुखी भव सुतैः सह ॥ ३ ॥
 तस्माद्रोषपरीतात् तु विश्वामित्रान्महौजसः ।
 चचाल पृथिवी भीता सुरांश्च भयमाविशत् ॥ ४ ॥
 कौशिकं कुपितं दृष्ट्वा जगन्मैत्रो महामुनिः ।
 वशिष्ठो भगवान् वाक्यं राजानमिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 इक्ष्वाकूणां कुले ज्ञातः साक्षाद्धर्म इव स्वयं ।
 सत्यवाक् सततं भूत्वा नानृतं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 त्रिषु लोकेषु विख्यातः सत्यवागिति च प्रभो ।
 नार्हस्यद्य नृपावादी भवितुं पुत्रहेतुना ॥ ७ ॥
 कर्तास्मीति प्रतिज्ञाय न करिष्यसि चेन्नृप ।
 विश्वामित्रवचः सत्याद्भष्टः पापमवाप्स्यसि ॥ ८ ॥
 अनृतं मा वचः कापेर्मी धर्म्पान् नीनशः पथः ।
 सत्यप्रतिज्ञता रक्ष रामं राजन् विसर्जय ॥ ९ ॥

कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ।

गुप्तं कुशिकपुत्रेण प्रथर्षयितुमाहवे ॥ १० ॥

एष विग्रहवान् धर्म एष वेदविदां वरः ।

एष वीर्यवतां श्रेष्ठो विद्याज्ञानतपोनिधिः ॥ ११ ॥

दिव्यान्यस्त्राण्यशेषेण वेदैष कुशिकात्मजः ।

देवाश्च न विदुर्यानि कुतोऽन्ये भुवि मानवाः ॥ १२ ॥

दत्तान्यस्मै कृशाश्वेन दिव्यान्यस्त्राण्यशेषतः ।

मह्यो पालयता पूर्वं प्रीतेनामिततेजसा ॥ १३ ॥

ते हि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतोपमाः ।

नैकद्वया महात्मानो दीप्तिमत्तो जयान्विताः ॥ १४ ॥

जया च विजया चैव दत्तायण्यौ महाव्रते ।

ययोरस्त्राण्यशेषाणि जज्ञिरे विष्णुतेजसा ॥ १५ ॥

पञ्चाशतं तत्र सुतान् जनयामास वै जया ।

वधाय रिपुसैन्यानामक्षयान् कामद्वयिणः ॥ १६ ॥

विजया जनयामास पुत्रान् पञ्चाशतं वरान् ।

अस्त्राणामप्रधृष्याणामजेयानां महौजसां ॥ १७ ॥

तानि सर्वाण्ययं वेद विश्वामित्रो महायशः ।

सप्रयोगरहस्यानि ससंहाराणि राघव ॥ १८ ॥

तानि दास्यत्यशेषेण रामयिष महामुनिः ।

यैरस्त्रैस्तानि रक्षांसि रामो ज्ञेय्यत्यसंशयं ॥ १९ ॥

अनुग्रहार्थं रामस्य प्रजानामपि चात्मनः ।

न रामगमनं राजन् निवारयितुमर्हसि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे वशिष्ठवाक्यं

चतुर्विंशः सर्गः ॥

XXV.

एवमुक्तो वशिष्ठेन राजा दशरथः सुतं ।
 संप्रहृष्टमना राममाञ्जुहाव सलक्ष्मणं ॥ १ ॥
 आदौ कृतस्वस्त्ययनं मातृभिः कृतमङ्गलं ।
 स्वयं चैव वशिष्ठेन कृतस्वस्त्ययनक्रियं ॥ २ ॥
 स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय राजा दशरथः सुतं ।
 ददौ कुशिकपुत्राय लक्ष्मणानुचरं तदा ॥ ३ ॥
 ततो वायुरवात् पुण्यो नीरजस्कः शुभः शुचिः ।
 विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनं ॥ ४ ॥
 पपात पुष्पवृष्टिः खाद्रीतनादश्च शुश्रुवे ।
 गङ्गद्वन्दुभिर्निर्घोषः प्रयाते रघुनन्दने ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रो यथावग्रे तं रामः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥
 विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
 प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दशग्रीववधैपिणः ॥ ७ ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
 तदानुगम्यतुर्वीरौ यथेन्द्रं देवमश्विनौ ॥ ८ ॥
 वद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गतूणाधनुर्धरौ ।
 तदानुगम्यतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी ॥ ९ ॥

अर्धं योजनं गत्वा सरय्या दक्षिणे तटे ।
 रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥
 वत्स राम जलं तावद्विधिवत् स्प्रष्टुमर्हसि ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयो मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥
 गृहाण द्वे श्वे विद्ये वलामतिवलां तथा ।
 न ते श्रमो जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतं ॥ १२ ॥
 न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ।
 न च ते सदृशो राम वीर्येणान्यो भविष्यति ॥ १३ ॥
 सदेवनरनागेषु लोकेष्विह पुमांस्त्रिषु ।
 न सौभाग्ये न दक्षिणे न बुद्धिभूतिपौरुषे ॥ १४ ॥
 नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये तत्तुल्यो वा भविष्यति ।
 एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ १५ ॥
 वलामतिवलां चैव ज्ञानविज्ञानमातरौ ।
 क्षुत्पिपासे च ते राम नात्यर्थं पीडयिष्यतः ॥ १६ ॥
 जयश्च दुर्गकालारप्रदेशेघटवीषु च ।
 सारतां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ॥ १७ ॥
 पितामहसुते ह्येते विद्ये चायुर्वलावहे ।
 पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ विद्ययोर्ग्रहणेऽनयोः ॥ १८ ॥
 स्वभावज्ञैर्गुणैर्दिव्यैः कामज्ञैर्वहुलैर्वृतः ।
 भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ १९ ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

प्रतिजग्राह ते विद्ये विश्वामित्रात् तपोधनात् ॥ २० ॥

गृहीतविद्योऽनुज्ञातस्ततो रामो महायशाः ।

तत्रोवाप्त निशामेतां सर्व्वां सहलक्ष्मणाः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विद्याप्रदानं नाम

पञ्चविंशः सर्गः ॥

XXVI.

प्रभातायां तु शर्वयीं विश्वामित्रो महामुनिः ।
 अभ्यभाषत काकुत्स्थं शयानं पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
 कौशल्यामातरुत्तिष्ठ पूर्वा संध्या उपास्यतां ।
 पौर्वाह्निकं विधिं कर्तुं तात कालोऽयमागतः ॥ २ ॥
 तस्यर्पेः परमोदारं वचः श्रुत्वा तु राघवौ ।
 स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुर्जाप्यमाह्निकं ॥ ३ ॥
 कृताह्निकक्रियौ चापि विश्वामित्रं तपोनिधिं ।
 अभिवादयितुं तत्र सहितावुपतस्थतुः ॥ ४ ॥
 ततः प्रययतुश्चापि दिव्यां त्रिपथगां नदीं ।
 गङ्गां देवनदीं द्रुष्टुं सरज्वा अविदूरतः ॥ ५ ॥
 तस्यास्तीराश्रमपदमृषीणां पुण्यकर्मणां ।
 रम्यं ददृशतुः पुण्यं तप्यतामुत्तमं तपः ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा तदाश्रमपदं जातकौतूहलौ मुनिं ।
 पप्रच्छतुस्तदा तत्र तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 कस्यायमाश्रमो ब्रह्मन् कश्चास्मिन् कुशलो मुनिः ।
 भगवन् श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहसन् मुनिर्ब्रवीत् ।
 उभाभ्यां श्रूयतां राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ९ ॥

कन्दर्पो मूर्तिमानासीत् काम इत्यभिविश्रुतः ।

स्थाणुं स इह तप्यन्तं पुरा किल महत् तपः ॥ १० ॥

आवेष्टुमभ्यधात् तूर्णं कृतोद्वाहमुमापतिं ।

बुद्ध्वा स तत्र रुद्रेण शप्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥

अथ शप्तस्य रुद्रेण तस्यैव रघुनन्दन ।

रोपणापाग्निनिर्दग्धं तच्छरीरं व्यणीर्यत ॥ १२ ॥

तस्याङ्गान्यपतन् राम सद्यः सर्वाण्यजेपतः ।

अशरीरः कृतः काम एवं कोपान्महात्मना ॥ १३ ॥

अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृतिराधव ।

अनङ्ग इति देशोऽयं ख्यातः कामाङ्गनाशनात् ॥ १४ ॥

तस्यायमाश्रमः पुण्यः कामस्य रघुनन्दन ।

तस्यायतनमत्रेदं तस्यैव परमर्षयः ॥ १५ ॥

तपोदमरताः सर्वे पुराणा ब्रह्मवादिनः ।

निवसन्त्यत्र निरतास्तपोनिर्धूतकल्मषाः ॥ १६ ॥

इहाद्य रजनीमिकां वसामः शुभदर्शन ।

पुण्ययोः सरितोर्मध्ये तरिष्यामः परेऽहनि ॥ १७ ॥

अभिगच्छाम च स्नात्वा शुचयः पुण्यमाश्रमं ।

इह कामाश्रमे राम सुखं वत्स्यामहे निशां ॥ १८ ॥

तेषां संवदतामिवं तपोदीर्घिणं चक्षुषा ।

विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १९ ॥

तेऽर्घ्यं पाद्यं च विधिवत् प्रयुज्य कुशिकात्मजे ।

रामलक्ष्मणयोरेवमकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ २० ॥

सत्कारं परमं प्राप्य कथाभिरभिरम्य च ।

न्यवसंस्ते महात्मानः कामाश्रमपदे सुखं ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे कामाश्रमनिवासो नाम
पट्विंशः सर्गः ॥

XXVII.

ततः प्रभाते विमले कृत्वाङ्गिकमरिन्दमौ ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपेतुः ॥ १ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो मुनयः सूर्यवर्चसः ।
 उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमयाब्रुवन् ॥ २ ॥
 आरोह्य भवान् नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा ते कालात्ययो क्लृभूत् ॥ ३ ॥
 विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च ।
 ततार सरितं पुण्यां सरयूं विमलोदकां ॥ ४ ॥
 तत्र रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवं ।
 वारिणो भिद्यत इव किंन्वयं वलवान् स्वनः ॥ ५ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितं ।
 कथयामास भगवांस्तस्य शब्दस्य विस्तरं ॥ ६ ॥
 कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः ।
 ब्रह्मणा प्राणिदं यस्मात् तद्भूम्नानसं सरः ॥ ७ ॥
 सरसो मानसात् तस्मादयोध्यामनुशोभना ।
 नदी प्रसूता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ८ ॥
 जाल्म्वीमभिवर्तिन्यास्तस्याः शब्दोऽग्रमीदृशः ।
 वारिसंघर्षजो राम प्रणामं प्रयतः कुरु ॥ ९ ॥

चक्रतुस्तौ नमस्ताभ्यां नदीभ्यामथ राघवौ ।
 तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ १० ॥
 अथानुपदमेवान्यद्वनं घोरमरिन्दमौ ।
 दृष्ट्वा पप्रच्छतुर्भूयो मुनिं दशरथात्मजौ ॥ ११ ॥
 कस्येदं मेघसंकाशं वनं घोरं प्रकाशते ।
 दुर्गं पक्षिगणाकीर्णं किष्कििकागणनादितं ॥ १२ ॥
 नानामृगगणैर्घोरैर्वीक्ष्यमानैर्विनादितं ।
 सिंरुव्याघ्रवराहर्क्षखड्गिकुञ्जरसेवितं ॥ १३ ॥
 धवाश्चकर्णकुटजपाटलावित्त्वतिन्दुकैः ।
 दुमैः कण्टकिभिश्चैव कीर्णं किमिदमुच्यते ॥ १४ ॥
 तावुवाच तयोर्वाक्यं श्रुत्वेदं भगवानृषिः ।
 श्रूयतामित्युपामन्य आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥
 अयं जनपदः श्रीमान् पूर्वमासीन्महर्द्धिमान् ।
 मलजाश्च कटूपाश्च देवनिर्माणनिर्मिताः ॥ १६ ॥
 सखायं नमुचिं हृत्वा मलेन समभिप्लुतः ।
 क्रोधाच्चैव सहस्राक्तो मित्रधुग्भगवान् किल ॥ १७ ॥
 तमिह स्नापयामासुर्देवाः सर्पिगणाः पुरा ।
 कलसैः पुण्यसलिलैः पूर्णैर्मलविशोधनैः ॥ १८ ॥
 सोऽस्मिन् देशे मलं त्यक्त्वा देवः कालुष्यमेव च ।
 मित्राभिद्रोहसंयुक्तं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ १९ ॥

निर्मलो निष्कटपश्च शुचिरिन्द्रो यदा त्वभूत् ।
 तदा देशस्य सुप्रीतो ददौ वरमरिंदमः ॥ २० ॥
 इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ।
 मलजाश्च कट्टपाश्चेत्यङ्गजेन ममाङ्कितौ ॥ २१ ॥
 एवमस्त्विति तं देवाः पाकणासनमब्रुवन् ।
 देशस्य नामनिर्वृत्तिं श्रुत्वा तां वासवेरितां ॥ २२ ॥
 एवमेतौ जनपदौ पूर्वमेव विगच्छितौ ।
 मलजाश्च कट्टपाश्च मुदिता ऋद्विसंपदा ॥ २३ ॥
 अथ कालस्य महतो यक्षिणी कामद्विपिणी ।
 वलं नागसहस्रस्य धारयती महावला ॥ २४ ॥
 ताडका नाम सुन्दस्य भार्या दैत्यपतेरभूत् ।
 मारीचो राज्ञसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २५ ॥
 सेयं जनपदं राम समुत्साह्य सुदारुणा ।
 अद्यापि साधिवसति ताडका दुष्टयक्षिणी ॥ २६ ॥
 एतं पन्न्यानामाक्रम्य साध्यर्धायोजनादितः ।
 अत एव च गन्तव्यं ताडकाभवनं प्रति ॥ २७ ॥
 स्वबाहुवलमाश्रित्य जहि तां दुष्टचारिणीं ।
 मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्ठकं पुनः ॥ २८ ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशं ।
 यक्षिण्या धोरद्विपण्या उत्सादितमनार्यया ॥ २९ ॥

इति ते सत्यमाख्यातं यथेदं दारुणं वनं ।

प्रक्षिण्योत्सादितं पूर्वमद्याप्युत्साद्यते तथा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ताडकावनप्रवेशो नाम
सप्तविंशः सर्गः ॥

XXVIII.

इति तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमद्भुतं ।
 श्रुत्वा रामस्ततो भूयः परिप्रच्छ संशयं ॥ १ ॥
 अल्पवीर्या यदा यज्ञाः श्रूयन्ते मुनिपुंगव ।
 कथं नागसहस्रस्य धारयत्यवला वलं ॥ २ ॥
 विश्वामित्रस्ततो रामं श्रुत्वेति पुनरब्रवीत् ।
 शृणु राम यथा चैषा धारयत्यवला वलं ॥ ३ ॥
 पूर्वमासीन्महायज्ञः सुकेतुरिति विश्रुतः ।
 अनपत्यः प्रजाकामः स तेषु सुमहत् तपः ॥ ४ ॥
 तस्मै साक्षात् स्वयं ब्रह्मा तपसा परितोषितः ।
 कन्यारत्नं ददौ राम ताडकां नाम नामतः ॥ ५ ॥
 वलं नागसहस्रस्य ददौ चास्याः पितामहः ।
 काङ्क्षतोऽप्यस्य पुत्रं हि न यज्ञाय ददौ प्रभुः ॥ ६ ॥
 वर्धमानां च तां दृष्ट्वा वृषयौवनशालिनीं ।
 धुन्धुपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यामनिन्दितां ॥ ७ ॥
 कस्यचित् त्वय कालस्य यज्ञी, पुत्रं व्यजायत ।
 मारीचं नाम विख्यातं शापाद्वाजसतां गतं ॥ ८ ॥
 सुन्दे तु निहते तस्मिन्नगस्त्यमृपिसत्तमं ।
 ताडका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमुद्यता ॥ ९ ॥

राज्ञसस्त्वं भवेत्येवं मारीचं व्याजहार सः ।
 अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताडकां चेदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 पुरुषादी धोरद्वपा यक्षि त्वं विकृतानना ।
 इदं त्वपं परित्यज्य विकृता त्वं भविष्यसि ॥ ११ ॥
 सैषा शापसमाविष्टा ताडका दुष्टयक्षिणी ।
 देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याध्युषितं पुरा ॥ १२ ॥
 एवं तां राम उर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणां ।
 गोब्राह्मणक्षितार्थाय जहि घोरपराक्रमां ॥ १३ ॥
 न हि वीर्यमदोन्मत्तामेतां परमदारुणां ।
 निरुद्धि त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १४ ॥
 न च ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या कथञ्चन ।
 प्रज्ञानां हि क्षितं नित्यं कर्तव्यं राजसूनुभिः ॥ १५ ॥
 नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणाकारणात् ।
 पावनं वा सदोषं वा कार्तव्यं नात्र संशयः ॥ १६ ॥
 राजवंशेऽभिजातानामेव धर्मः सनातनः ।
 अधर्मं जहि काकुत्स्थ कुरु धर्मं प्रजाक्षितं ॥ १७ ॥
 श्रूयते हि पुराण्येवं विरोचनसुता किल ।
 राज्ञसी दीर्घजिह्वेति विख्याता कामद्वपिणी ॥ १८ ॥
 विकृतं सुमरुद्वह्मं कृत्वा कालानलोपमं ।
 यसन्ती पृथिवीं कृत्स्नां शक्रेण विनिपातिता ॥ १९ ॥

विष्णुना च पुरा राम शक्रतुल्यपराक्रमा ।

अपीन्द्रलोकमिच्छती काव्यमाता निपूदिता ॥ २० ॥

एवमन्यैरपि पुरा राजभिर्धर्मचारिभिः ।

अधर्मानिरता नार्यो हंताः पुरुषसत्तम ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ताडकोत्पत्तिर्नाम

अष्टाविंशः सर्गः ॥

XXIX.

मुनेर्वचनमल्लीवं श्रुत्वा नृपंवेरात्मजः ।
 राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच शुभव्रतं ॥ १ ॥
 अहं पित्रा समादिष्टो मात्रा चैव महामुने ।
 विश्वामित्रस्य वचनं त्वया कार्यमिति प्रभो ॥ २ ॥
 सोऽहं पितृनियोगेन तव चानुपमद्युते ।
 करिष्ये दुष्टचारिण्यास्ताडकाया बधं मुने ॥ ३ ॥
 गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च सुखावहं ।
 तदेतदप्रतीपिन कर्तव्यं वचनं मुने ॥ ४ ॥
 एवमुक्त्वा धनुः सज्यं कृत्वोग्रम्य च राघवः ।
 ज्याशब्दमकरोत् तीव्रं दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ता मृगास्तद्धनचारिणः
 ताडका चापि संभ्रान्ता ज्यास्त्वनप्रतिबोधिता ॥ ६ ॥
 नर्दमाना भृशं क्रुद्धा विकृता विकृतानना ।
 श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दोऽभिनिःसृतः ॥ ७ ॥
 तां दृष्ट्वा घोरवपुषं विव्रुषां विकृताननां ।
 अतिप्रमाणामायान्तो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 पश्य लक्ष्मण राज्ञस्या विकृतं दारुणं मुखं ।
 अतिप्रमाणं क्रुद्धाया रूपं चातिभयावहं ॥ ९ ॥

एतां पश्य महाबाहो मद्वाणेन हृदि जतां ।
 निहतां पतितां भूमौ रुधिरेण परिलुतां ॥ १० ॥
 इयं हि राक्षसी घोरा महाडुष्कृतकारिणी ।
 मच्छराग्निविनिर्दग्धा धुतपापा भविष्यति ॥ ११ ॥
 एवं तस्य व्रुवाणस्य ताडका क्रोधमूर्क्षिता
 उद्यम्य बाहू गर्जन्ती वेगेनाभ्यासमाययौ ॥ १२ ॥
 तामापतन्ती वेगेन विमुक्तामशनीमिव ।
 ताडकां विकृताकारां जिघांसन्ती सुदारुणां ॥ १३ ॥
 महाभ्रचयसंकाशां समुच्छ्रितभुजद्वयां ।
 विव्याधोरसि वाणेन चन्द्रार्थीकारवर्चसा ॥ १४ ॥
 सा तेन वज्रद्वयेण वाणेन भृशविजता ।
 ववाम रुधिर भूरि पपात च ममार च ॥ १५ ॥
 ता हतां पतितां भूमौ दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ।
 साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ १६ ॥
 उवाच च भृशं प्रीतः सहस्राक्षोऽश्वरे स्थितः ।
 सह सर्वामरगणैर्विश्चामित्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 मुने कोशिक पश्यास्मान् देवान् सेन्द्रानुपस्थितान् ।
 तोपितान् कर्मणानेन रामस्यामिततेजसः ॥ १८ ॥
 अस्मन्नियोगाद्भद्रं ते स्नेहं दर्शय राघवे ।
 तपोयोगव्रत्तेनैनमाप्याययितुमर्हसि ॥ १९ ॥

प्रजापतिसुताश्चैव कृशाश्चाद्राजसत्तमात् ।
 धान्यवासानि तेऽस्त्राणि तान्यस्मै प्रतिपादय ॥ २० ॥
 पात्रभूतो हि ते शिष्यो रामो दशरथात्मजः ।
 कर्तव्यं च मरुत् कार्यमस्माकं राजसूनुना ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वा सुरगणा विश्वामित्रं पुनर्ययुः ।
 यथागतेनैव पथा ततः संध्याभ्यवर्तत ॥ २२ ॥
 विश्वामित्रोऽपि भगवांस्ताडकावधतोपितः ।
 मूर्ध्नि राममुपाघ्राय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 इहाय्य रजनी राम वसामः शुभदर्शनि ।
 श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ताडकावधो नाम
 एकोनत्रिंशः सर्गः ॥

XXX.

अथ तां रजनीं व्युष्टां विश्वामित्रो महामुनिः ।
 प्रहसन् राममाभाष्य मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 तुष्टोऽस्मि राम भद्रं ते कर्मणा ब्रह्मतेन वै ।
 प्रीतिदार्यं च दास्यामि सर्वाण्यस्त्राण्यजेपतः ॥ २ ॥
 पान्यहं वेद्मि काकुत्स्थ पात्रं ह्येषां मतोऽसि मे ।
 ब्रह्मास्त्रं प्रयत्नं राम दिव्यमेतद्दामि ते ॥ ३ ॥
 त्रयाणामपि लोकानां पिण्डितानां भयावहं ।
 तथैव दण्डमस्त्रं ते प्रजासंहारकारकं ॥ ४ ॥
 ददामि राम शत्रूणां येनाधृष्यो भविष्यति ।
 धर्मास्त्रं च महाबाहो कालकल्पं ददामि ते ॥ ५ ॥
 कालास्त्रमपि चासक्त्यं ददामि दयितं विभी ।
 विष्णुचक्रं च ते दिव्यमिन्द्रचक्रं च दारुणं ॥ ६ ॥
 वज्रमस्त्रं च दुर्धर्पं शैवं शूलवरं तथा ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चोग्रमैशिकं च ददामि ते ॥ ७ ॥
 शङ्करास्त्रं च दीप्तास्यं गृह्णाणेदं मयोग्यतं ।
 गदाद्वयं चाप्रतिमं गृह्णाणारिभयावहं ॥ ८ ॥
 कौमोदकीं चाप्रतिमां तथेमां लोहितामुखीं ।
 धर्मपाशं तथैवास्त्रं कालपाशं च दुर्जयं ॥ ९ ॥

वारुणं चापि ते पाशं ददामि परमाद्भुतं ।

शुष्कार्द्रं चाशनी राम गृहाणेमे मयोद्यते ॥ १० ॥

पैनाकमपि चैवास्त्रमस्त्रं नारायणं तथा ।

आग्नेयमपि चासक्त्यं वायव्यं च ददामि ते ॥ ११ ॥

प्रमर्दनं प्रमथनं तथैवारिविदारणं ।

अस्त्रं ह्यशिरश्चैव कूटास्त्रं चापराजितं ॥ १२ ॥

शक्ती च द्वे गृहाणेमे अमोघां विजयां तथा ।

तथैव कालमुपलं कङ्कालमथ किङ्किणी ॥ १३ ॥

प्रस्वापनं प्रशमनं स्तम्भनं च ददामि ते ।

वर्षणं शोषणं चैव तथैवारिनिकृत्तनं ॥ १४ ॥

भदनोन्मादने चैव कन्दर्पदयिते विभो ।

गान्धर्वीस्त्रं तथैवेदं मोहनं च ददामि ते ॥ १५ ॥

तेजोद्युतिहरं सौरं शत्रुपक्षप्रतापनं ।

रक्तामिषादं पैशाचं कौवेरं च ददामि ते ॥ १६ ॥

राक्षसं चापि शत्रूणां श्रीधृतिप्राणनाशनं ।

मूर्हनं ताडनं चास्त्रं कम्पनं चारिकर्पणं ॥ १७ ॥

संवर्तनमपि चावर्तं भीषलं च ददामि ते ।

सत्यं चैवानृतं चास्त्रं महामायास्त्रमेव च ॥ १८ ॥

अमोघं तैजसं चैव परतेजोऽप्यकर्पणं ।

सोमास्त्रं णिगिरं नाम त्वाष्ट्रं चारिव्यथाकरं ॥ १९ ॥

मानवं चास्त्रमजितं दैत्यं दानवमेव च ।
 एवमादीनि चास्त्राणि ददामि दयितोऽसि मे ॥ २० ॥
 गृहाणैतानि मत्तस्त्वमस्त्राणि च नृपात्मज ।
 अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ २१ ॥
 ददौ रामाय सुप्रीतो ह्यस्त्रग्राममनुत्तमं ।
 जपतोऽथ मुनेस्तस्य मन्त्रग्राममणेपतः ॥ २२ ॥
 उपतस्थुर्महास्त्राणि मूर्तिमन्ति नृपात्मजं ।
 ऊचुश्चैनं ततोऽभ्येत्य तान्यस्त्राणि समन्ततः ॥ २३ ॥
 प्राञ्जलीनि महाबाहो गाध्यस्मानिति राघवं ।
 तान्यवेक्ष्य ततो रामः समालभ्य च पाणिना ॥ २४ ॥
 मां भजध्वं स्मृतानीति सर्वाण्येवाभ्यभाषत ।
 तान्यवाप्य ततो रामो विश्वामित्रं महामुनिं ।
 प्राणिपत्य यथान्यायं गमनाय मनो दधे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अस्त्रग्रामप्रदानं नाम
 त्रिंशः सर्गः ॥

XXXI.

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि दिव्यानि प्रीतमानसः ।
 गच्छन्नेव ततो रामो विश्वामित्रमुवाच ह ॥ १ ॥
 गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्नजेयस्त्रिदशैरपि ।
 अस्त्राणां तु ममैतेषां संहारं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
 इत्युक्तवति रामेऽथ विश्वामित्रो महामुनिः ।
 आचख्यौ परमास्त्राणां सरहस्यनिवर्तनं ॥ ३ ॥
 उक्त्वा संहारमस्त्राणां रामायामिततेजसे ।
 ददौ मन्त्रं जम्भकानां वशीकरणमुत्तमं ॥ ४ ॥
 सत्यवाक् सत्यकीर्तिश्च धृष्टो रभस एव च ।
 प्रणिपातरसो नाम अवाङ्मुखपराङ्मुखौ ॥ ५ ॥
 वृषाण्यो वृषकर्मा च रेणुकः पुरुषादकः ।
 दशाक्षो दशवह्नश्च शतशीर्षः शतोदरः ॥ ६ ॥
 पद्मनाभो महानाभः सुनाभो डुन्दुभिस्वनः ।
 ज्योतिर्भानुः क्रथः कुम्भो मकरः क्रकरोऽङ्गदी ॥ ७ ॥
 युगंधरस्तथानिद्रो भेत्ता प्रमथनः स्थिरः ।
 धरो धन्यः कुम्भधरो रतिभूरतिरेव च ॥ ८ ॥
 कामदूषी कामगमः कामहृत् काममर्दनः ।
 जम्भकः स्वर्णलाभश्च स्यन्दनो धावनस्तथा ॥ ९ ॥

कृशाश्वतनया द्येते जम्भकाः कामद्वपिणः ।

भास्वरा रिपुसैन्यानां तेजोद्युतिहरास्तथा ॥ १० ॥

विनायका विघ्नकराः प्रयोक्तुर्विजयावहाः ।

एतानपि गृहाण त्वं सप्रयोगनिवर्तनान् ॥ ११ ॥

इत्युक्तो वाढमित्युक्त्वा विश्वामित्रात् तपोधनात् ।

जग्राह तानपि तथा स्तम्भकान् रिपुजम्भकान् ॥ १२ ॥

दिव्यमूर्तिधरास्ते हि दिव्याभरणभूषिताः ।

ऊचुः प्राञ्जलयो रामं तदा मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥

इमे स्म वशगा राम ग्राधि नस्त्वमिह स्थितान् ।

गम्यतां स्वागतं वोऽस्तु कृत्यकाल उषेज्य ॥ १४ ॥

स्मृता मामुपतिष्ठधमिति रामोऽभ्युवाच तान् ।

इत्युक्त्वा राममामल्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ १५ ॥

एवमस्त्विति चैवोक्त्वा प्रतिजग्मुर्व्यागतं ।

तान् विसृज्य ततो रामो विश्वामित्रं महामुनिं ॥ १६ ॥

गच्छन्नेव पुनर्वाक्यं मधुराक्षरमब्रवीत् ।

किमेतन्मेघमंकाणं पर्वतस्याविद्वृतः ॥ १७ ॥

वनमाभाति सुमहत् कस्यैतदमरगुते ।

आभाति रमणीयं हि वनमेतन्मनोहरं ॥ १८ ॥

विनादितं वल्गुवाग्भिर्नानामृगगणान्वितं ।

निःमृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराहोमहर्षणात् ॥ १९ ॥

XXXII.

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ।
 विश्वामित्रो महातेजा आख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ।
 सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो यत्र महायणाः ॥ २ ॥
 विष्णुर्वामनद्वयेण तप्यमानो महत् तपः ।
 त्रैलोक्यराज्येऽपहृते बलिनेन्द्रस्य राघव ॥ ३ ॥
 अभिभूय हि देवेन्द्रं पुरा वैरोचनिर्वलिः ।
 त्रैलोक्यराज्यं वुभुजे बलीत्सेकमदान्वितः ॥ ४ ॥
 ततो बलौ तदा यज्ञं यजमाने भयार्दिताः ।
 इन्द्रादयः सुरगणा विष्णुमूचुरिद्धाश्रमे ॥ ५ ॥
 बलिर्वैरोचनिर्विलो यजतेऽसौ महाबलः ।
 कामदः सर्वभूतानां महर्द्धिरसुराधिपः ॥ ६ ॥
 तं त्वं वामनद्वयेण गत्वा भिक्षितुमर्हसि ।
 विक्रमांस्त्रीन् महाबाहो दाता हि नियतं स ते ॥ ७ ॥
 भिक्षितो विक्रमानेतांस्त्रीन् वीर्यबलदर्पितः ।
 परिभूय जगन्नाथं तुभ्यं वामनद्वयिणे ॥ ८ ॥
 ये ह्येनमभियाचन्ते लिप्समानाः स्वमीप्सितं ।
 तान् कामैरीप्सितैः सर्वान् योजयत्यसुरेश्वरः ॥ ९ ॥

स त्वं त्रैलोक्यराज्यं नो कृतं भूयो जगत्पते ।
 दातुमर्हसि निर्जित्य विक्रमैर्भूरिभिस्त्रिभिः ॥ १० ॥
 अयं सिद्धाश्रमो नाम सिद्धकर्मा भविष्यति ।
 तस्मिन् कर्माणि संसिद्धे तव सत्यपराक्रम ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुरैर्विजुर्वीमनं वृषमास्थितः ।
 वैरोचनिमुपागम्य त्रीनयाचत विक्रमान् ॥ १२ ॥
 लब्ध्वा च त्रीन् क्रमान् विजुः कृत्वा वृषमयाहुतं ।
 त्रिभिः क्रमैस्तदा लोकानाञ्जहार त्रिविक्रमः ॥ १३ ॥
 ऐकन हि पदं कृत्स्नां पृथिवी सोऽध्यतिष्ठत ।
 द्वितीयेनाव्ययं व्योम द्यां तृतीयेन राधव ॥ १४ ॥
 तं चासुरं वलिं कृत्वा पातालतलवासिनं ।
 त्रैलोक्यराज्यमिन्द्राय ददामुद्धृत्य कण्ठकं ॥ १५ ॥
 तेनैव पूर्वाध्युषित आश्रमः पुण्यकर्मणा ।
 मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्य निषेव्यते ॥ १६ ॥
 अत्र तौ राक्षसौ वीरं यशविग्रहरौ मम ।
 कृत्तव्यौ स्वेन वीर्येण त्वया नरवरात्मज ॥ १७ ॥
 एतदेवाभिगच्छामः सिद्धाश्रमपदं वयं ।
 स्वमाश्रमपदं राम तवाप्येतद्यथा मम ॥ १८ ॥
 तान् दृष्ट्वाभ्यागतान् दूरात् सिद्धाश्रमनिवासिनः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं विश्वामित्रमपूजयन् ॥ १९ ॥

प्रविष्टाय ददुश्चास्मै पाद्वार्ध्यासनसत्क्रियां ।
 रामलक्ष्मणयोश्चापि सत्क्रियां प्रददुर्द्विजाः ॥ २० ॥
 मुद्गूर्तमथ विश्वात्तौ ततस्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 तमूचतुर्मुनिवरं विश्वामित्रं कृताञ्जली ॥ २१ ॥
 अथैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ।
 सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धोऽस्तु संसिद्धे तव कर्मणि ॥ २२ ॥
 तयोरेतद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
 आदिदेण तथेत्युक्त्वा दीक्षां तदहरेव तु ॥ २३ ॥
 रामोऽपि तां तत्र निशामुषित्वा सकलक्ष्मणः ।
 प्रभातकाले चोत्थाय विश्वामित्रमवन्दत ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे सिद्धाश्रमनिवासो नाम
 द्वात्रिंशः सर्गः ॥

अथार्यकालदेशज्ञो रामः सत्यपराक्रमः ।
 कालयुक्तमिदं वाक्यं विश्वामित्रमुवाच ह ॥ १ ॥
 भगवन् श्रोतुमिच्छामि कस्मिन् काले निशाचरौ ।
 मया तौ प्रतिषेद्धव्यौ यज्ञविघ्नकरौ तव ॥ २ ॥
 रामस्य तद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रादयस्तथा ।
 सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुरथाब्रुवन् ॥ ३ ॥
 अद्यप्रभृति राम त्वं षड्रात्रं रक्ष तत्परः ।
 दीक्षां गतो क्षेप मुनिर्मौनं संकल्पयिष्यति ॥ ४ ॥
 तेषामेतद्वचः श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां ।
 उद्यम्य कार्मुकं तस्थौ रामस्तत्र सलक्ष्मणः ॥ ५ ॥
 अनिद्र एव षड्रात्रं स संरक्षन् मुनेः क्रतुं ।
 राक्षसागमनाकाङ्क्षी निश्चलः स्थाणुवत् स्थितः ॥ ६ ॥
 कालेऽथाभ्यागते तस्मिन् पठेऽह्नि महात्मनः ।
 स्थापयां चक्रिरे वेदीं मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
 मन्त्राज्यवांश्च विधिवत् स यज्ञः समवर्तत ।
 प्रज्ञज्वाल च सा वेदी सोपाध्यायसमाहिता ॥ ८ ॥
 अथाकाशे समभवत् सहस्रैव महास्वनः ।
 नीलाम्बुदस्य गगणे प्रावृषीवाभिगर्जतः ॥ ९ ॥

तथा मायां प्रकुर्वाणौ राज्ञसावभ्यधावतां ।
 मारीचश्च सुवाङ्मथ तयोश्चानुचरास्तथा ॥ १० ॥
 स तानापततो दृष्ट्वा रुधिरौघप्रवर्षिणः ।
 उवाच लक्ष्मणं वाक्यं रामो राज्ञीवलोचनः ॥ ११ ॥
 पश्य लक्ष्मण मारीचं महाशनिसमस्वनं ।
 सपदानुगमायातं सुवाङ्मं च निशाचरं ॥ १२ ॥
 एतावद्य मया पश्य नीलाश्वनचयोपमौ ।
 अस्मिन् क्षणे समाधूतावनिलेनाम्बुदाविव ॥ १३ ॥
 मानवास्त्रं ततो रामः प्रगृह्णास्त्रविशारदः ।
 मारीचोरसि चिक्षेप नातिकोपसमन्वितः ॥ १४ ॥
 स तेन शरवेगेन नीतः सागरमूर्धनि ।
 पपाताचलसंकाशो भीविषयुसमन्वितः ॥ १५ ॥
 विचेतनं धूर्णमानं मानवास्त्रवलेरितं ।
 मारिचं पतितं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 पश्य लक्ष्मण मारीचं मानवेन समाकृतं ।
 मोहयित्वा नयदूरं न च प्राणैर्व्ययोजयत् ॥ १७ ॥
 इमांस्त्रन्यान् कृनिष्यामि सुवाङ्मप्रभृतीन् रुपा ।
 यज्ञघ्नान् राज्ञसान् घोरान् रुधिरामिपभोजनान् ॥ १८ ॥
 प्रगृह्णास्त्रमथो दिव्यमाग्नेयं रघुनन्दनः ।
 सुवाङ्मरसि चिक्षेप स विद्धो न्यपतद्भुवि ॥ १९ ॥

अन्यान्यपि च वायव्यमस्त्रमादाय राघवः ।
 निजधानं स रक्षांसि मुनीनां वर्धयन् मुदं ॥ २० ॥
 एवं कृत्वा स रक्षांसि तत्र रामो महायशः ।
 समेत्य मुनिभिः सर्वैर्विश्वामित्रादिभिस्तदा ॥ २१ ॥
 पूजितोऽभिष्टुतश्चैव जयेन च सभाजितः ।
 विस्मिताश्चाभवन् सर्वे मुनयो रामकर्मणा ॥ २२ ॥
 तस्मिन् यज्ञे समाप्तेऽथ विश्वामित्रो महायशः ।
 दृष्ट्वाश्रमं कृतक्षेमं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ।
 सिद्धाश्रमपदं चेदं भूयः सिद्धतरं कृतं ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विश्वामित्रयज्ञो नाम
 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXIV.

अथ तौ रजनी तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ।
 ऊपतुर्मुदितौ वीरौ मुनिभिः प्रतिपूजितौ ॥ १ ॥
 प्रभातायां च शर्वर्यां कृतपौर्वीह्निकक्रियौ ।
 विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् राघवावभ्यवन्दतां ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनीन् सर्वास्तांश्च तावमरघुती ।
 ऊचतुर्मधुरोदारभाषिणौ रघुनन्दनौ ॥ ३ ॥
 इमौ द्वौ मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ ।
 आज्ञापय यथेष्टं नौ पुनः किं करवाव हे ॥ ४ ॥
 एवमुक्तास्ततस्ताभ्यामृपयस्ते तपोधनाः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य रघुश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ।
 यज्ञः परमधर्मिष्ठो यास्यामस्तत्र वै वयं ॥ ६ ॥
 त्वं चापि नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ।
 रत्नं महाद्भुतं तत्र धनुस्तद्रुमर्हसि ॥ ७ ॥
 प्राग्दत्तं किल तत् तस्य न्यासभूतं महद्भुजः ।
 देवासुरे तदा युद्धे वृत्ते देवैः सवासवैः ॥ ८ ॥
 तत्र देवा न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
 समापूरयितुं शक्ताः कुत एवेतरे जनाः ॥ ९ ॥

धनुषः सारतां तस्य जिज्ञासतो नराधिपाः ।
 न शेकुरातोल्घितुमपि पूरयितुं कुतः ॥ १० ॥
 तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ।
 यज्ञे द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ सहास्माभिरितो गतः ॥ ११ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततो रामः प्रयातुमुपचक्रमे ।
 विश्वामित्रपुरोगैस्तैर्महर्षिभिरुदासीः ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रोऽथ भगवानामल्य वनदेवताः ।
 उवाचेदं ततो वाक्यं यियासुर्निधिलां प्रति ॥ १३ ॥
 स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादितः ।
 उत्तरं जालवीतीरं हिमवतं शिलोच्चयं ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य ततः सिद्धाश्रमं मुनिः ।
 उत्तरां दिशमास्थाय पन्थानमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 युक्तं ब्रह्मरथानां तु शतमात्रं ततः क्षणात् ।
 ययुर्मुनीनां भाण्डानि समारोप्यानुयायिनां ॥ १६ ॥
 मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ।
 प्रयात्तमनुजग्मुस्तं विश्वामित्रं महामुनिं ॥ १७ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ।
 वासे चक्रुर्मुनिगणाः शोणतीरमुपाश्रिताः ॥ १८ ॥
 गते त्वस्तं दिनकरे स्नाता कुतकुताशनाः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेडुरमितौजसः ॥ १९ ॥

रामोऽपि सहसौमित्रिरभिवाद्य तपोधनं ।
 निपसादाभितस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २० ॥
 अथ रामोऽञ्जलिं कृत्वा विश्वामित्रमृषिं तदा ।
 पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २१ ॥
 भगवन् को न्वयं देशः समृद्धजनसेवितः ।
 श्रोतुमिच्छामि तद्वेन तत्त एव मद्दामुने ॥ २२ ॥
 चोदितो रामवाक्येन तस्य देशस्य विस्तरं ।
 विश्वामित्रो मद्भातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शोणातीरनिवासो नाम
 चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXV.

ब्रह्मयोनिर्महानांसीत् कुशो नाम नराधिपः ।
 स सुतान् जनयामास चतुरः ख्यातविक्रमान् ॥ १ ॥
 कुशाश्च कुशनाभं च अमूर्तरजसं वसुं ।
 महात्मनो दीप्तिमतः क्षत्रधर्मपरायणान् ॥ २ ॥
 तानुवाच कुशः पुत्रान् विनीतान् श्रुतपारगान् ।
 प्रजानां पालनं पुत्राः क्रियतामिति राघव ॥ ३ ॥
 पितुस्ते वचनं श्रुत्वा लोकपालोपमाः सुताः ।
 पुराण्यावासयामासुः पृथक् चत्वारि राघव ॥ ४ ॥
 तेषां कुशाश्च कौशाश्चीं पुरीमावासयच्छुभां ।
 कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयं ॥ ५ ॥
 तथामूर्तरजा वीरश्चक्रे प्राग्ज्योतिषं पुरं ।
 धर्मारण्यसमीपस्थं वसुश्चक्रे गिरिव्रजं ॥ ६ ॥
 देशोज्यं वसु नामासीद्वसोरमिततेजसः ।
 एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते महोच्छ्रयाः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी चात्र मगधा विश्रुता यथा ।
 पद्मानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 एषा सा मागधी नाम वसो राम महात्मनः ।
 पूर्वमध्यासिता तेन सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥

कुशनाभोऽयं राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमं ।
 जनयामास दुर्धर्षी धृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 द्रुपयौवनशालिन्यस्ताः कदाचित् स्वलंकृताः ।
 उद्यानभूमिमागम्य चिक्रीडुर्विद्युतो यथा ॥ ११ ॥
 गायत्यो नृत्यमानाश्च वादयत्यश्च राघव ।
 आमोदं परमं जग्मुर्गन्धमाल्यैरलंकृताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गी द्रुपेणाप्रतिमा भुवि ।
 दृष्ट्वा तु सर्वगो वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या भवत मेऽवत्ताः ।
 त्यक्त्वा मानुष्यकं भावममरत्वमवाप्स्यथ ॥ १४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोः परममङ्गनाः ।
 मुक्त्वा ह्लासं ततः सर्वा वायुं वचनमब्रुवन् ॥ १५ ॥
 अन्तश्चरन्ति भूतानां सर्वेषां किल मारुत ।
 प्रभावज्ञाः स्म ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १६ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः क्षमं ते न हि मारुत ।
 स्थानादंशयितुं देव रक्षामः स्वकुलं वयं ॥ १७ ॥
 मा भूत् स कालो यदायो पितरं सत्यवादिनं ।
 कामतः समतिक्रम्य वरयेम स्वयंवरं ॥ १८ ॥
 पितास्माकं प्रभवति दैवतं नः परं पिता ।
 अस्मान् दास्यत्यसौ यस्मै स नो भर्ता भविष्यति ॥ १९ ॥

तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः कोपसमन्वितः ।
 वभञ्ज कन्या मध्ये ताः स प्रविश्यात्मतेजसा ॥ २० ॥
 ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्भवनें पितुः ।
 प्रापतन् भुवि संध्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः ॥ २१ ॥
 स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ।
 दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा संध्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ।
 कुल्लाः केन कृता यूयं समाविश्य दुरात्मना ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ।
 शिरोभिश्चरणौ गत्वा कन्याशतमभाषत ॥ २४ ॥
 वायुरस्मानुपागम्य बलवान् काममोहितः ।
 उत्क्रम्य धर्ममर्यादां प्रधर्पयितुमुद्यतः ॥ २५ ॥
 सोऽस्माभिरुक्तः सर्वाभिर्वायुः कामवशं गतः ।
 पितृमत्यः स्म भगवन् न स्वच्छन्दचरा वयं ॥ २६ ॥
 पितरं नोऽभिधाच त्वं न्यायतो यदि मन्यसे ।
 न वयं स्वैरचारिण्यः प्रसीद भगवन्निति ॥ २७ ॥
 इत्युक्तः कुपितो वायुः प्रविश्याद्गानि नः प्रभो ।
 वभञ्ज बलवांस्तेन सर्वाः कुल्लीकृता वयं ॥ २८ ॥
 इति तासां वचः श्रुत्वा कुशनाभो नराधिपः ।
 प्रत्युवाच ततो राम कन्याशतमिदं वचः ॥ २९ ॥

यत् क्षान्तोऽतिक्रमो वायोः कृतं तन्मे महत् प्रियं ।
 पुत्र्यो मे यच्च युष्माभिः कुलच्छायाभिरक्षिता ॥ ३० ॥
 अलंकारो हि नारीणां क्षमा पुत्र्यो विशेषतः ।
 देवानां च विशेषेण क्षत्तव्यमिति मे मतिः ॥ ३१ ॥
 सुकृतं च कृतं मन्ये यद्वायोः क्षान्तमीदृशं ।
 व्यभिचारकृतं यस्मात् प्रीतोऽहं तेन सुव्रताः ॥ ३२ ॥
 प्रदानसमयं चैव मन्येऽहं वोऽद्य सर्वशः ।
 गम्यतामिदृतः पुत्र्यश्चित्तयिष्यामि वो हितं ॥ ३३ ॥
 विसृज्य चैव ताः कन्यास्ततः स नृपसत्तमः ।
 तासां प्रदानं धर्मज्ञो मल्लयामास मल्लिभिः ॥ ३४ ॥
 यद्वायुना च ताः कन्यास्तत्र कुञ्जीकृताः पुरा ।
 कन्यकुञ्जमिति ख्यातं ततः प्रभृति तत् पुरं ॥ ३५ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु हली नाम महानृपिः ।
 ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचर्यं चचार किल दुश्चरं ॥ ३६ ॥
 तं ब्रह्मचारिणं राम तप्यमानं महत् तपः ।
 सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णाघुडक्षिता तदा ॥ ३७ ॥
 नियमं परमास्थाय सम्यक् परिचचार ह ।
 पुत्रार्थिनी ततो राम महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ३८ ॥
 साभवत् प्रयता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।
 स तां कालस्य महतः प्रोवाच परितोषितः ॥ ३९ ॥

परितुष्टोऽस्म्यहं भद्रे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुराक्षरं ॥ ४० ॥
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतमहितं तदा ।
 दीप्यसे परया लक्ष्म्या ब्राह्म्या त्वमनया यथा ॥ ४१ ॥
 तयाहं पुत्रमिच्छामि त्वत्तो ब्राह्म्या श्रियावृतं ।
 स्वयं च वर्ये त्वाहं भर्तारमपरिग्रहा ॥ ४२ ॥
 अनन्यपूर्वा भज मां याचमानां दृढव्रत ।
 तस्यै प्रसन्नो विप्रर्षिर्ददौ पुत्रं यथेप्सितं ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मदत्त इति ख्यातः सोऽभवद्वलिनः सुतः ।
 ब्रह्मदत्तः स राजर्षिः पुरीमध्यावसत् तदा ॥ ४४ ॥
 काम्पित्यां नाम काकुत्स्थ देवराजसमग्युतिः ।
 तं श्रुत्वा परया लक्ष्म्या कुशनाभोऽन्वितं नृपं ॥ ४५ ॥
 ब्रह्मदत्ताय ताः कन्याः प्रदातुमुपचक्रमे ।
 स तमाहूय धर्मज्ञो ब्रह्मदत्तं महीपतिं ॥ ४६ ॥
 ददौ कन्याशतं तस्मै सुप्रीतिनान्तरात्मना ।
 यथाक्रमं स सर्वासां तासामनुपमग्युतिः ॥ ४७ ॥
 जग्राह विधिवत् पाणीन् ब्रह्मदत्तो नराधिपः ।
 तेन च स्पृष्टमात्रेण ताः पाणिषु गतव्यथाः ॥ ४८ ॥
 बभूवुः सर्वशः कन्या द्वयौदार्यगुणान्विताः ।
 ता दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ ४९ ॥

विस्मयं परमं चक्रे मुमुदेऽभिननन्द च ।

कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं रघूत्तम ॥ ५० ॥

सदारं प्रेषयामास स्वपुरं परमार्चितं ।

तं तदा सदृशैर्दरैरन्वितं पुत्रमागतं ।

मुमुदे सोमदा प्रीता दृष्ट्वा साभिननन्द च ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ब्रह्मदत्तविवाहो नाम
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥

XXXVI.

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते नराधिपे ।
 अपुत्रः कुशनाभोऽथ पुत्रीयामिष्टिमाहरत् ॥ १ ॥
 तस्यां च वर्तमानायां कुशनाभमुपागतः ।
 कुशो ब्रह्मसुतः पुत्रमुवाच स तदा नृपं ॥ २ ॥
 पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविता न चिरादिव ।
 गाधिः प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोकेषु शाश्वतीं ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिं ।
 जगामाकाशमाविश्य पुनरेव यथागतं ॥ ४ ॥
 कस्यचित् त्वय कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ।
 अजायत सुतो राम गाधिर्नाम महायशः ॥ ५ ॥
 स पिता मम धर्मात्मा गाधिः सत्यपराक्रमः ।
 कुशवंशेऽभवद्वाजा गाधिजोऽहं रघूत्तम ॥ ६ ॥
 अनुजा भगिनी चापि मम जज्ञे शुभव्रता ।
 नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 भर्तृव्रतत्वाद्वैव सह गत्वा सुरालयं ।
 कौशिकी परमोदरा सा प्रवृत्ता महानदी ॥ ८ ॥

स्वर्ग्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 इयं पावयितुं लोकान् प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ १ ॥
 अतोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखी ।
 भगिन्याः स्नेहतो राम कौणिक्या नियतव्रतः ॥ १० ॥
 सैषा सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ।
 पतिव्रता महाभागा कौणिकी सरितां वरा ॥ ११ ॥
 अहं च नियमं कश्चिदास्यातुं रघुनन्दन ।
 सिद्धाश्रममनुप्राप्तः सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ।
 देशस्य चास्य निर्वृत्तिर्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 म्वितोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथां कथयतो मम ।
 निद्रां भजस्व भद्रं ते विघ्ननाशोऽधनोऽस्तु नः ॥ १४ ॥
 निष्यन्दास्तरवः सर्वे संत्लीना मृगपक्षिणः ।
 नैजेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 मूर्द्ध्मेणाञ्जनचूर्णेन नभः कृत्स्नमिवाञ्जितं ।
 ग्रहणक्षत्रताराभिः काञ्चनीभिरिवावृतं ॥ १६ ॥
 उदेति चासौ गीतांशुर्लोककात्तो निशाकरः ।
 अंशुभिः स्वैर्जगत् स्वच्छैर्धर्मार्तं ह्लादयन्निव ॥ १७ ॥
 निशाचराणि सत्त्वानि धृष्टं परिचरन्ति च ।
 यत्नरत्नोगणाश्चैव ये चान्ये पिणितामनाः ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा तु कौशिक्यो विरराम महामुनिः ।
 साधु साधिति तं सर्वे मुनयः प्रशशंसिरे ॥ ११ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विश्वामित्रवंशवर्णनं नाम
 षट्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXVII.

ते रात्रिशेषं सुपुपुः शोणतीरे मरुर्षयः ।
 प्रभातायां च शर्वरीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 कौशल्यामातरुतिष्ठ सुप्रभाता हि ते निशा ।
 पूर्वां संध्यामुपास्यैनां गमनायाभिर्लोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वोत्थाय रामोऽपि कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियां ।
 गमनं रोचयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुचिर्जलोऽगाधः पुलिनमण्डितः ।
 कतमेन यथा ब्रह्मंस्तरिष्याम इमं वयं ॥ ४ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ विश्वामित्र इदं वचः ।
 रामं कमलपत्राक्षं तदा संदर्षयन्निव ॥ ५ ॥
 गाध एष महाबाहो तरिष्यामो यथा सुखं ।
 एष पन्था मयोद्दिष्टो येन याति मरुर्षयः ॥ ६ ॥
 ते गत्वा दूरमधानं गते च दिवसे तदा ।
 ज्ञाङ्गवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुः परमर्षयः ॥ ७ ॥
 तां ते शुचिर्जलां दृष्ट्वा हंससारससेवितां ।
 वभूवुर्मुदिताः सर्वे मुनयः सहस्राधवाः ॥ ८ ॥
 तस्यास्तीरि तदा चक्रुस्तत्रावासपरिरुहं ।
 ततः स्नात्वा यथाकालं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ९ ॥

कृत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्विः ।
 विविशुर्जाह्नवीतीरे श्रुचौ मुदितमानसाः ॥ १० ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
 अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमभाषत ॥ ११ ॥
 भगवन् श्रोतुमिच्छामि यथेयं सरितां वरा ।
 त्रैलोक्यपावनी गङ्गा गता नदनद्वीपतिं ॥ १२ ॥
 चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
 जन्मप्रभृति गङ्गायाः प्रोवाच प्रभवागमं ॥ १३ ॥
 शैलेन्द्रो हिमवान् राम रत्नाकरसमन्वितः ।
 तस्य कन्याद्वयं जज्ञे वृषेणाप्रतिमं भुवि ॥ १४ ॥
 मेरोस्तु दुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ।
 मेना मनोरमा देवी पत्नी हिमवतोऽभवन् ॥ १५ ॥
 तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
 उमा नाम द्वितीयाभूत् कन्या तस्यैव राघव ॥ १६ ॥
 अथ ज्येष्ठां हिमवतः सुतां गङ्गामनिन्दितां ।
 वर्यां चक्रिरे देवा आत्मकार्यचिकीर्षवः ॥ १७ ॥
 ददौ चापि स धर्मेण तेभ्यस्त्रैलोक्यपावनी ।
 स्वच्छन्दपथगां देवी सुतां गङ्गां महानदी ॥ १८ ॥
 प्रतिगृह्य च गङ्गां ते त्रैलोक्यपथचारिणी ।
 यथागतं ययुर्देवास्ततः पूर्णमनोरथाः ॥ १९ ॥

या तु गैलेन्द्रुडहिता द्वितीया रघुनन्दन ।
 सोऽग्रं व्रतमुपाश्रित्य तपस्तेषु तपोधना ॥ २० ॥
 तामप्युग्रतपःसिद्धां ददौ गैलवरः सुतां ।
 रुद्राय वाचमानाय उमां लोकानमस्कृतां ॥ २१ ॥
 इत्येते गैलराजस्य सुते राम वभूवतुः ।
 गङ्गा च सरितां ज्येष्ठा देवीनां चाप्युमा वरा ॥ २२ ॥
 तत्र पावयितुं लोकानिमांस्त्रीन् स्वैन तेजसा ।
 गङ्गा प्रवर्तते राम सर्वभूतहिते रता ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे गङ्गोत्पत्तिर्नाम
 सप्तत्रिंशः सर्गः ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् रामः पप्रच्छ तं पुनः ।
 विश्वामित्रं सुखासीनं महात्मानं कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 कथेयं कथिता ब्रह्मन् पुण्यश्रवणकीर्तना ।
 या त्वया तां पुनः श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मविस्तरां ॥ २ ॥
 उमा केनाभवद्देवी कौमारव्रतचारिणी ।
 अवाप देवप्रवरं पतिं भूतमहेश्वरं ॥ ३ ॥
 हेतुना केन चैवेयं गङ्गा त्रिपयगाभवत् ।
 कथं देवनदी चेयं मानुषान् समुपागता ॥ ४ ॥
 त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञैश्च धर्मैरधिष्ठिता ।
 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ॥ ५ ॥
 विस्तरेण कथामेतां व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
 पुरा राम कृतोद्बुधः शितिकण्ठो महातपाः ॥ ६ ॥
 उमा च स्पर्धया देवी मैथुनायोपज्ञग्मतुः ।
 शितिकण्ठस्य देव्याश्च दिव्यं वर्षशतं गतं ॥ ७ ॥
 न चैवैकतरस्यासीत् ततो राम पराजयः ।
 ततो देवा ययुश्चिन्तां पितामहपुरोगमाः ॥ ८ ॥
 यदत्रोत्पत्स्यते भूतं सोढा कोऽस्य भविष्यति ।
 तेऽभिगम्य सुराः सर्वे प्राणिपत्य वृषध्वजं ॥ ९ ॥

शितिकण्ठं महात्मानमिदं वचनमब्रुवन् ।

देवदेव महाभाग सर्वभूतहिते रत ॥ १० ॥

सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

न तेऽपत्यं धारयितुं शक्त्यं पृथिवी विभो ॥ ११ ॥

न लोकाः सर्वशश्चेमे सोढुं ते वीर्यमभवं ।

आत्मनैवात्मनस्तेजस्त्रं धारयितुमर्हसि ॥ १२ ॥

सहानयैव देव्या त्वं ब्रह्मचारी भवेश्वर ।

अस्माकं च धरायाश्च लोकानां चानुकम्पया ॥ १३ ॥

धारयात्मभवं तेजः स्वयमेवोमया सह ।

मिश्रतां हि गतं तेजस्तवोमायाश्च शङ्कर ॥ १४ ॥

सादयेदपि लोकांस्त्रीन् सदेवर्षिनरोरगान् ।

तस्मात् त्वं धारयात्मानं त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १५ ॥

रक्ष लोकानिमान् देव न लोकान् हन्तुमर्हसि ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा देवानां भगवान् शिवः ॥ १६ ॥

शिवेन मनसा युक्तो देवान् वचनमब्रवीत् ।

धारयिष्याम्यहं तेजः समुद्धृतं सहोमया ॥ १७ ॥

निर्वृता भवतेत्येवं पुनश्चेदनुवाच ह ।

यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमं ॥ १८ ॥

धारयिष्यति कस्तन्मे प्रीच्यतां सुरसत्तमाः ।

एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभधनं ॥ १९ ॥

यत् तव क्षुभितं तेजस्तद्वरा धारयिष्यति ।
 एवमुक्तः सुरश्रेष्ठः प्रमुमोच महीतले ॥ २० ॥
 तेजस्तत् पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ।
 ततो देवाः पुनरिदमूचुः सर्वे ऊताशनं ॥ २१ ॥
 प्रविश त्वं महेतेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ।
 तदग्निना पुनर्व्याप्तं तज्जातः श्वेतपर्वतः ॥ २२ ॥
 दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसंनिभं ।
 यत्र जातो महेतेजाः कार्तिकियोऽग्निसंभवः ॥ २३ ॥
 ततो देवो शिवं चैव देवाः सर्वेऽभ्यपूजयन् ।
 प्रह्ला नतशिरःकायाः साधु साधिति चाब्रुवन् ॥ २४ ॥
 अथ शैलमुता राम त्रिदशानभिवीक्ष्य तान् ।
 समन्युरणपत् सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २५ ॥
 यस्मादपत्यं सदृशममरा मम नेच्छ्य ।
 अपत्यं स्वेषु दारेषु यूयं नोत्पादयिष्यथ ॥ २६ ॥
 उक्त्वा चैवं सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ।
 त्वमप्युपरसंकीर्णा भविष्यसि वसुंधरे ॥ २७ ॥
 न चापत्यकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
 प्राप्स्यसि त्वमपीच्छन्ती न चापत्यमभोप्सितं ॥ २८ ॥
 तां दृष्ट्वा व्यथितां देवीमुमां देवो महेश्वरः ।
 गन्तुं समुपचक्राम दिशं वरुणपालितां ॥ २९ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठदुत्तमं संशितव्रतः ।

हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ ३० ॥

एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ।

गङ्गायाः शृणु कात्स्न्येन प्रभावं सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे उमामाहात्म्यं नाम

• अष्टात्रिंशः सर्गः ॥

तपस्तप्यति देवेशे अम्बके विबुधास्ततः ।
 सेनापतिमभीप्सतः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
 अब्रुवंश्च सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहं ।
 प्रणिपत्याञ्जलिं बद्धा सेन्द्रा वक्रिपुरोगमाः ॥ २ ॥
 यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा न
 स ब्रह्मचर्यमास्थाय तपस्तेपे सहोमया ॥ ३ ॥
 यदत्रानन्तरं कार्यं सर्वलोकपितामह ।
 तत् कुरुष्व भृशार्तानां त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा सर्वलोकनमस्कृतः ।
 ब्रह्मा मधुरया वाचा त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 यथा हि यूयमुमया शप्ताः सासूयया पुरा ।
 तथा तद्वचनं देवा न शक्यं कर्तुमन्यथा ॥ ६ ॥
 इयं त्वाकाशगा मङ्गा गैलराजसुता परा ।
 उमाया भगिनी ज्येष्ठा ततोऽपत्यं कुताशनः ॥ ७ ॥
 जनयित्वात्मवीर्येण तेजसानुपमश्रुतिः ।
 भविष्यति स वः श्रीमान् सेनापतिरभीप्सितः ॥ ८ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो देवाः प्रणिपत्य पितामहं ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे कृतार्थाः पुनराययुः ॥ ९ ॥

ततः कैलासशिखरमागत्य सहिताः सुराः ।
 अग्निं विज्ञापयामासुर्गङ्गां च रघुनन्दन ॥ १० ॥
 हितार्थमग्ने लोकानामपत्योत्पदनं कुरु ।
 आकाशपथचारिण्या संभूय सह गङ्गया ॥ ११ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय वचस्तेषां हुताशनः ।
 उवाच गङ्गां मत्तेजो धार्यतामिति राघव ॥ १२ ॥
 तमुवाच ततो गङ्गा हुताशनमिदं वचः ।
 अशक्ताहं धारयितुं त्वत्तेजो भगवन्निति ॥ १३ ॥
 तामुवाच ततो गङ्गां हुतभुग्भगवान् पुनः ।
 प्रगृह्य गङ्गे मत्तेजः शैलेऽस्मिंस्त्वं विसर्जय ॥ १४ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततो गङ्गा तत्तेजः प्रत्यपव्यत ।
 प्रतिगृह्य च सद्योऽभूद्विकृता मूर्ध्नि च सा ॥ १५ ॥
 असकृन्ती ततो गर्भं तं धारयितुमोजसा ।
 कैलासशिखरे राम साग्निरेतः सुपाव तत् ॥ १६ ॥
 अजातसारं प्रस्कन्नं सहसा भूरितेजसं ।
 रम्ये शरवणोद्देशे समुत्सृज्य ततो ययौ ॥ १७ ॥
 तदिदं निर्गतं तस्यास्तप्तजाम्बूनदप्रभं ।
 काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यं चाभवत् तदा ॥ १८ ॥
 ताम्रं कृष्णायसं चापि तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ।
 मलं चाप्यभवत् तस्य त्रपु सीसकमेव च ॥ १९ ॥

निःक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजसास्यानुरञ्जितं ।

सर्वं पर्वतसंबन्धं सौवर्णमभवत् तदा ॥ २० ॥

ज्ञातद्वयमिति ख्यातं ततः प्रभृति राघव ।

सुवर्णं प्रादुरभवद्वह्नितेजोभवं शुचि ॥ २१ ॥

कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः ।

वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥ २२ ॥

तं कुमारं ततो ज्ञातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।

तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥ २३ ॥

ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।

स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ॥ २४ ॥

ततस्ता देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।

पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥

देवानां तद्वचः श्रुत्वा पूर्वं गर्भपरिश्रवे ।

कृत्तिकाः स्कन्दयामासुस्तमादित्यसमद्युतिं ॥ २६ ॥

स्कन्द इत्येव तं दृष्ट्वा प्रोचुरप्रतिमौजसं ।

कार्तिकेयं महाद्युतिं काकुत्स्थ इव लनोपमं ॥ २७ ॥

प्रसूतानां ततः क्षीरं पक्षां तासां पडाननः ।

भूत्वा स बालो क्षपिवत् कृत्तिकानां परिश्रुतं ॥ २८ ॥

तत् पीत्वा क्षीरमेकाङ्गा स कुमारोऽभ्यवर्धत ।

अज्ञयत् स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान् बहून् ॥ २९ ॥

सुरसेनागणपतिं ततस्तममरच्युतिं ।

अभ्यषिञ्चन् सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥

इति ते कथितो राम गङ्गोमासंभवो मया ।

देवस्य च कुमारस्य संभवः पुण्यकीर्तनः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे कुमारोत्पत्तिर्नाम

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥

XL.

तां तथा कौशिको रामे, निवेद्य मधुरां कथां ।
 पुनरेव कथामेतां कथयामास कौशिकः ॥ १ ॥
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीन्नराधिपः ।
 सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥
 विदर्भराजदुहिता केशिनी नाम नापतः ।
 ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
 अरिष्टनेमिदुहिता त्र्येणाप्रतिमा भुवि ।
 द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी ॥ ४ ॥
 ताभ्यां सह महेश्वरः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ।
 अपत्यकामः काकुत्स्थ भृगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥
 तस्मै वर्षसहस्रान्ते तपसाराधितो मुनिः ।
 सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥
 अपत्यलाभः सुमहांस्तव राजन् भविष्यति ।
 कीर्तिं चाप्रतिमां लोके संतानोत्थामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
 एका जनयिता पुत्रं तव वंशविवर्धनं ।
 पट्टिं पुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति ॥ ८ ॥
 मुनिमेवं भाषमाणं सत्यधर्मतपोनिधिं ।
 ते पत्न्यौ सगरम्येदं कृत्वाञ्जलिमभापतां ॥ ९ ॥

एकं का तनयं ब्रह्मन् का ब्रह्मन् जनयिष्यति ।

भगवन् श्रोतुमिच्छावः सत्यः सोऽस्तु वरो हि नौ ॥ १० ॥

तयोरेतद्वचः श्रुत्वा स मुनिप्रवरस्ताद ।

उवाच मधुरं वाक्यं स्वच्छन्देन ददामि वां ॥ ११ ॥

एका वंशधरं पुत्रमेका चावंशकान् ब्रह्मन् ।

यथेष्टं मां वरयतां यस्या यदभिकाङ्क्षितं ॥ १२ ॥

मुनेरेतद्वचः श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ।

पुत्रं वंशधरं राम जग्राद्वैकमनिन्दिता ॥ १३ ॥

पट्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा ।

जग्राद् कीर्तियुक्तानि सुमतिर्वरमीप्सितं ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा भृगुं धर्मभृतां वरं ।

जगाम स्वपुरे राजा सभायी रघुनन्दन ॥ १५ ॥

अथ कालेन मरुता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत ।

असमञ्जा इति ख्यातं काकुत्स्थ सगरात्मजं ॥ १६ ॥

सुमर्त्यपि रघुश्रेष्ठ गर्भं तुम्बुं व्यसूयत ।

पट्टिः पुत्रसहस्राणि भिन्ने तुम्बे विनिर्गयुः ॥ १७ ॥

घृतपूर्णेपु कुम्भेषु धात्र्यस्तानभ्यवर्धयन् ।

ते च कालेन मरुता यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥

समानवयसः सर्वे तुल्यवीर्यपराक्रमाः ।

पट्टिः पुत्रसहस्राणां सगरस्य बभूव ह ॥ १९ ॥

स च ज्येष्ठोऽभवत् तेषामसमञ्जाः परंतपः ।
 पौराणामहिते रक्तः पित्रा निर्वसितः पुरात् ॥ २० ॥
 तस्य पुत्रोऽश्रुमान् नाम बभूव ह्यसमञ्जसः ।
 संमतः सर्वलोकस्य सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥
 अथ कालेन मरुता मतिरेवमजायत ।
 सगरस्याश्वमेधेन यजेयमिति राघव ॥ २२ ॥
 स कृत्वा निश्चितां बुद्धिं सोपाध्यायगणो नृपः ।
 सगरो यदुमारिभे कृत्वा द्रव्यपरिग्रहं ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे सगरपुत्रजन्म नाम
 चत्वारिंशः सर्गः ॥

XLI.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ।
 उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलं ॥ १ ॥
 श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण कथामिमां ।
 पूर्वको मे यथा यज्ञं सगरः समवाप्तवान् ॥ २ ॥
 विश्वामित्रस्ततो राममुवाच प्रहसन्निव ।
 श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य कथां प्रति ॥ ३ ॥
 शङ्करश्चशुरः श्रीमान् हिमवानचलोत्तमः ।
 विन्ध्यश्च स्पर्धयान्योन्यं यत्र देजे निरीक्षितः ॥ ४ ॥
 तस्मिन् देजे स यज्ञोऽभूत् सगरस्य महात्मनः ।
 स हि देशो महान् पुण्यः ख्यातः पुण्यजनाश्रितः ॥ ५ ॥
 तस्य चानुचरो राम दृढधन्वा महारथः ।
 अंशुमानभवद्वीरः सगरस्य तदाज्ञया ॥ ६ ॥
 यज्ञतस्तस्य तं यज्ञमुत्थाय धरणीतलात् ।
 तमश्च यज्ञियं नागो जह्मरानतद्वपवान् ॥ ७ ॥
 कृतेऽश्चे यज्ञिये तस्मिन् सर्वे ते रघुनन्दन ।
 याज्ञकाः समुपागम्य यज्ञमान तदाब्रुवन् ॥ ८ ॥

केनापि नागद्वयेण कृतस्तेऽश्वः स यशियः ।
 कृत्वा तमश्चकृतीरं तमेवाश्वं त्वमानय ॥ १ ॥
 यज्ञच्छिद्रं मरुद्येतत् सर्वेपामशिवाय नः ।
 तत् तथा क्रियतां राजन् यथाच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥
 उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्ष्विवः ।
 पटिं पुत्रसहस्राणि समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 अनागतिं राक्षसानां पश्यामीह मरुक्रतौ ।
 नागानां चापि यज्ञोऽयं रक्ष्यते हि मरुर्पिभिः ॥ १२ ॥
 केनापि तु स देवेन कृतोऽश्वो नागद्वयेणा ।
 अमर्षताच्छिद्रमेतद्वृद्धा दीक्षामुपागतं ॥ १३ ॥
 योऽसौ रसातलगतो यदिवात्तर्जले स्थितः ।
 तं कृत्वा नयताश्वं मे पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १४ ॥
 समुद्रमालिनी कृत्स्नां पृथिवीमनुमार्गत ।
 प्रोत्खनन्तः प्रयत्नेन यावत् तुरगदर्शनं ॥ १५ ॥
 एकैकं योजनं भूमेर्निर्भिन्दतोऽनुगच्छत ।
 अस्माकमश्चकृतीरं मार्गमाणा ममाश्रया ॥ १६ ॥
 दीक्षितः पोत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्रहं ।
 इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत् तुरगदर्शनं ॥ १७ ॥
 असमाप्तक्रतुस्तावद्विज्यामीह पुत्रकाः ।
 युष्माभिर्यावदश्वो मे न प्रत्याश्रियते पुनः ॥ १८ ॥

इत्युक्ता हृष्टमनसः पित्राय सगरेण ते ।

विभिडुर्वसुधां राम पितुर्वचनकारिणः ॥ १९ ॥

योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलं ।

विभिडुः पुरुषव्याघ्रा वज्रसारभुजैर्बलात् ॥ २० ॥

कुक्षालैः परिधैः शूलैर्मुपलैः शक्तिभिस्तथा ।

भिद्यमाना वसुमती तैरर्तेव ननाद सा ॥ २१ ॥

नागानां वध्यमानानां सर्पाणां च महौजसां ।

रक्षसामसुराणां च वभूवार्तस्वनो महान् ॥ २२ ॥

पटिं हि योजनानां ते सहस्राणि महौजसः ।

धरणीं विभिडुः क्रुद्धाः सर्वे यावद्रसातलं ॥ २३ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मज ।

खनन्तस्ते नृपसुताः सर्वतः परिवध्रमुः ॥ २४ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वी महोरगगणास्तथा ।

संध्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥

तेऽभिवाद्य मह्यात्मानं संध्रान्तमनसः सुराः ।

अब्रुवन् परमत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २६ ॥

भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ।

खनद्विश्चैव तैर्व्रक्षन् मह्यसत्त्ववधः कृतः ॥ २७ ॥

अयं स यज्ञहास्माकमनेनाश्वोऽपहारितः ।

इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २८ ॥

एतच्छ्रुत्वा महावीर्यं समाधिं कर्तुमर्हसि ।

यावत् त्वत्प्राणिनः सर्वानहिंसत्यश्चसारिणः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे पृथिवीविदारणं नाम
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLII.

इति तेषां वचः श्रुत्वा देवानां प्रपितामहः ।
 प्रत्युवाच भयोद्विग्नान् सर्वदेवानिदं वचः ॥ १ ॥
 विभर्ति यो जगत् कृत्स्नं यस्योत्पत्तिर्न विद्यते ।
 तेनाश्वो वासुदेवेन कपिलेनापवाहितः ॥ २ ॥
 पृथिव्याश्चैव भेदोऽयं दृष्टस्तेनेति मे मतिः ।
 सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽमिततेजसां ॥ ३ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा ततस्ते त्रिदिवालयः ।
 देवर्षिपितृगन्धर्वाः प्रतिजग्मुर्यथागतं ॥ ४ ॥
 सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महौजसां ।
 खनतां पृथिवीं शब्दो वज्राशनिसमस्त्रनः ॥ ५ ॥
 ते भित्त्वा पृथिवीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।
 उपेत्य सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ६ ॥
 परिक्रान्ता मही सर्वा महद्विशसनं कृतं ।
 यादोगणमद्याहृदैत्यदानवरक्षसां ॥ ७ ॥
 न चापश्याम तं राजन् यज्ञविघ्नकरं तव ।
 किं कुर्महे पुनस्तात विनिश्चित्य प्रजाधि नः ॥ ८ ॥
 तेषामेतद्वचः श्रुत्वा पुत्राणां सगरस्तदा ।
 निश्चित्योवाच सर्वास्तान् पुनः पुत्रानिदं वचः ॥ ९ ॥

भूयो मृगयताश्च मे विभिद्येदं रसातलं ।
 अश्वरुर्त्तरमासाद्य कृतार्थाः संनिवर्तत ॥ १० ॥
 पितुरेतद्वचः श्रुत्वा सगरस्यात्मर्त्तम्भवाः ।
 सर्वतः पष्टिसाहस्रा रसातलमुपाद्रवन् ॥ ११ ॥
 पुनः खनतस्ते तत्र ददृशुः पर्वतोपमं ।
 दिशो गजं विद्वपाक्षं धारयन्तमिमां मही ॥ १२ ॥
 शिरसा नरशार्दूलं सशैलवनकाननां ।
 नानाजनपदाकीर्णी नानापत्तनशोभितां ॥ १३ ॥
 यदा च पर्वणि गजः खेदाच्चालयते शिरः ।
 सपर्वतवना राम तदेयं चलति क्षमा ॥ १४ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशो गजमरिंदम ।
 मन्यमाना दिशां पालं दक्षिणां विभिदुर्दिशं ॥ १५ ॥
 दक्षिणस्यामपि पुनर्ददृशुस्ते गजोत्तमं ।
 महापद्मं महात्मानं तिष्ठत्तं मन्दरोपमं ॥ १६ ॥
 तं दृष्ट्वा तु महाकायं विस्मयं परमं ययुः ।
 कृत्वा तमपि नागेन्द्रं प्रदक्षिणमरिंदम ॥ १७ ॥
 सगरस्यात्मजा राम पश्चिमां विभिदुर्दिशं ।
 पश्चिमायामपि दिशि कैलासशिखरोपमं ॥ १८ ॥
 आणागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलं ।
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चानामयं ततः ॥ १९ ॥

प्रोत्खनन्तो ययुर्वीरि दिशं ह्रिमवतीमपि ।
 उत्तरस्यामपि तु ते ददृशुर्हिमपाण्डुरं ॥ २० ॥
 भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तनिमां महो ।
 तमप्यालभ्य ते सर्वे कृत्रा चाभिप्रदक्षिणं ॥ २१ ॥
 संहिताः पुनरेवेदं विभिदुर्धरणीतलं ।
 प्रागुत्तरां दिशं गत्वा ततस्ते सगरात्मजाः ॥ २२ ॥
 अमर्षवज्रमापन्नाश्चाद्भुरेव धरामिमां ।
 तत्राय प्रोत्खनन्तस्ते क्षोणीमपि समन्ततः ॥ २३ ॥
 ददृशुः कपिलं नाम देवं नारायणं प्रभुं ।
 ह्यं च तस्य देवस्य विचरन्तमदूरतः ॥ २४ ॥
 तं ते ह्यहुरं मत्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ।
 अभ्यधावन् सुसंकुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २५ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेन तेऽपध्माता महात्मना ।
 भस्मराशीकृताः सर्वे समेताः सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे कपिलदर्शनं नाम
 द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥

पुत्रांश्चिरगतान् मत्वा सगरो रघुनन्दन ।
 नत्तारमन्नवीक्षाक्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
 पितॄन् गच्छ त्वमन्वेष्टुं येन चाश्वोऽपवाहितः ।
 अन्नभूमिनिवासीनि सन्ति सत्त्वान्यनेकशः ॥ २ ॥
 तेषां प्रतिविधानार्थं गृहीत्वा व्रज कार्मुकं ।
 तानासाद्य पितॄंस्तात हत्वा विघ्नकरं च मे ॥ ३ ॥
 कृतार्यः संनिवर्तेथा यज्ञादुत्तारयस्व मां ।
 शूरोऽसि कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्यपराक्रमः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तोऽश्रुमान् राम सगरेण मरुतात्मना ।
 धनुरादाय खड्गं च ययौ त्वरितविक्रमः ॥ ५ ॥
 तमेव पितृभिर्यातं पन्न्यानमनुसंचरन् ।
 ययौ वेगेन मरुता पितॄन्वेष्टुमञ्जसा ॥ ६ ॥
 वीक्षमाणो विशसनं तैः कृतं यत्नरक्षसां ।
 सोऽवैक्षत विवृषाक्षमाणागजमवस्थितं ॥ ७ ॥
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चानामयं ततः ।
 पितॄंस्तान् परिपप्रच्छ ह्यहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
 आशागजोऽपि तच्छ्रुत्वा पृच्छतोऽश्रुमतो वचः ।
 तमुवाच कृतार्यस्त्वमेज्यसीत्यभितः स्थितं ॥ ९ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वानिव ह्नि दिग्गजान् ।

यथाक्रमं यथान्यायं प्रदुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥

एतदेव च तैरुक्तो गजैराशुपराक्रमः ।

पूजितः सह्यश्चैव गन्तासीत्यंशुमानप्रि ॥ ११ ॥

तेषां तु तद्वचः श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ।

भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥

स दुःखवशमापन्नः सुतोऽथ ह्यसमजसः ।

चुक्रोशात्स्वरं दृष्ट्वा भस्मराशीकृतान् पितॄन् ॥ १३ ॥

अपश्यत् तुरगं तं च चरत्तमविद्वरतः ।

तदा पर्वणि नागेन हृतं वेलावने स्थितं ॥ १४ ॥

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियां ।

सलिलायीं महातेजा नापश्यत् सलिलं द्वाचित् ॥ १५ ॥

पातयंश्चाभितो दृष्टिं ततस्तत्र ददर्श ह ।

पितॄणां मातुलं राम सुपर्णं पतगोत्तमं ॥ १६ ॥

स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ।

मा श्रुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥

कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा ह्येते महाबलाः ।

नार्हसे सलिलं वीर दातुमेभ्यस्त्वनन्यतः ॥ १८ ॥

गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता सरिता वरा ।

भस्मराशीकृतानेतान् प्रावयेल्लोकप्रावर्ती ॥ १९ ॥

यावत् क्षिन्नमिदं भस्म गङ्गाया लोककालया ।
 यदैषां भविता तात स्वर्गमिष्यन्ति वै तदा ॥ २० ॥
 गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलं ।
 क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गाया अवतारणं ॥ २१ ॥
 गच्छाश्चमेतमादाय पुनरेव यथागतं ।
 यज्ञं पैतामहं वीर निवर्तीयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णविचनं श्रुत्वा वीर्यवानंशुमानय ।
 त्वरितो ह्यमादाय यज्ञमायान्महायशाः ॥ २३ ॥
 स राजानं समासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ।
 तस्मै निवेद्यामास सुपर्णविचनं तदा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा व्यथितो राजा घोरमंशुमतो वचः ।
 यज्ञं समापयामास नातिहृष्टमना इव ॥ २५ ॥
 स्वपुरं च ययौ धीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ।
 गङ्गायाश्चागमे राजा नाध्यगच्छत् स निश्चयं ॥ २६ ॥
 अगत्वा निश्चयं चापि युयुजे कालधर्माणा ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि पालयित्वा महीमिमां ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे सगरयज्ञसमाप्तिर्नाम
 त्रिचत्वारिंश सर्गः ॥

स तपो महादातस्ये गोकर्णेऽनुपमद्युतिः ।
 ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा ग्रीष्मे भूया यतव्रतः ॥ १० ॥
 जलशायी च हेमन्ते वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
 शीर्णपिर्णकृताहारो यतात्मा यतमैथुनः ॥ ११ ॥
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तपसोग्रेण तोषितः ।
 आज्ञगामाश्रमं ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १२ ॥
 वृतः सुरगणैः श्रीमान् विमानवरमास्थितः ।
 स एनमाभाष्य तदा तप्यमानं तपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥
 भगीरथ महाभाग प्रीतिस्तेऽहं नरेश्वर ।
 गृह्णाण त्वं वरं मत्तः काङ्क्षितं पृथिवीपते ॥ १४ ॥
 तमुवाच ततो दृष्ट्वा ब्रह्माणं स्वयमागतं ।
 भगीरथो महातेजाः कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ १५ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसो बलं ।
 ततः सगरपुत्रास्ते मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १६ ॥
 गङ्गाजलप्लुते तस्मिन् देहभस्मनि पाविताः ।
 गच्छेयुरमलाः स्वर्गं सर्वे नः प्रपितामहाः ॥ १७ ॥
 इयं च संततिर्देव नावसादं कथञ्चन ।
 इच्छाकूणां कुले गच्छेदेष मे प्रवरो वरः ॥ १८ ॥
 इत्युक्त्वावाक्यं राजानं सर्वलोकपितामहः ।
 प्रन्युवाच श्रुभां वाणीं मधुराक्षरभूषितां ॥ १९ ॥

तपोधन महाभाग भगीरथ महारथ ।
 एवं भवत्वविच्छिन्नमिच्छाकुकुलमव्ययं ॥ २० ॥
 इयं तु गङ्गा सरितां प्रवरा स्वर्गतश्च्युता ।
 दारयेत् पृथिवीं कृत्स्नां निपतन्ती महौघिनी ॥ २१ ॥
 तदस्या धारणे राजन् शिवो देवः प्रसाद्यतां ।
 गङ्गायाः पतनं व्यक्तं भूमिः सोढुं न शक्यति ॥ २२ ॥
 तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शङ्करात् ।
 वेगं सुहुःसहं लोके तस्मात् तं त्वं प्रसादय ॥ २३ ॥
 तमेवमुक्त्वा राजानं भगवान् प्रपितामहः ।
 आभाष्य च महो नेतुं गङ्गां स त्रिदिवं ययौ ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे भगीरथवरप्रदानं नाम
 चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥

प्रजापतौ गते तस्मिन्गुठायनिपीडितं ।
 कृत्वा महीतलं राजा संवत्सरमुपावसत् ॥ १ ॥
 ऊर्ध्ववालुर्निरालम्बो वायुभक्तो निराश्रयः ।
 अचलः स्थाणुवत् स्थित्वा रात्रिं दिवमतन्द्रितः ॥ २ ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णो सर्वदेवनमस्कृतः ।
 उमापतिः पशुपतिर्भगीरथमभाषत ॥ ३ ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि प्रियं महत् ।
 पतन्ती धारयिष्यामि दिवस्त्रिपथगां नदी ॥ ४ ॥
 ततो हिमवतः शृङ्गमधिरुद्धं महेश्वरः ।
 निपतेत्यब्रवीद्गङ्गामाभाष्याकाशगां नदी ॥ ५ ॥
 जटाकलापं विपुलं विनिकीर्य समन्ततः ।
 बहुयोजनविस्तीर्णं शैलकन्दरसंनिभं ॥ ६ ॥
 तस्मिन् पपात गगणाद्गङ्गा देवनदी च्युता ।
 वेगेन महता राम शिरस्यमिततेजसः ॥ ७ ॥
 तत्र संवत्सरं पूर्णं बभ्राम परिमोहिता ।
 गङ्गा शिरसि देवस्य विसृता वेगवाहिनी ॥ ८ ॥
 ततः प्रसादयामास पुनरेव भगीरथः ।
 गङ्गायाः परिमोक्षार्थं महादेवमुमापतिं ॥ ९ ॥

तस्याथ वचनाद्गङ्गामुत्ससर्ज तदा कुरः ।
 जटामेकां समाल्लिप्य श्रोतः संजनयन् स्वयं ॥ १० ॥
 श्रोतसा तेन सुस्त्राव गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
 पावयन्ती जगद्राम पुण्या देवनदी शुभा ॥ ११ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तथा ।
 विमानैर्विविधै रम कृतैर्गजवरैस्तथा ॥ १२ ॥
 परिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विठिताः ।
 स्वयं चानुजगामिनां ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ १३ ॥
 तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमं ।
 दिदृक्षवो देवगणाः समीपुरमितौजसः ॥ १४ ॥
 संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणज्वलं ।
 गतादित्यमिवासीत् तु गगणं गततोयदं ॥ १५ ॥
 द्वाचिद्रुततरं प्रायात् कुटिलं द्वाचिदायतं ।
 विततं द्वाचिदुद्धूतं जनैरपि पुनः द्वाचित् ॥ १६ ॥
 सलिलेनैव सलिलं द्वाचिदभ्यावधीत्पुनः ।
 जिशुमारोरगणैर्मनिरपि च चञ्चलैः ॥ १७ ॥
 विद्युद्विरिव विजितैराकाशमभवद्धृतं ।
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणां सहस्रधा ॥ १८ ॥
 शरच्छुभ्रमिवाभाति गगणं ह्रमसंप्रवैः ।
 मुहुर्बद्धमथो गत्रा प्रपात धरणीतले ॥ १९ ॥

तच्छृङ्गशिरोध्रष्टं गतं भूमितलं पयः ।

ग्रहाः सगणगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २० ॥

नागाश्च शोधयामासुर्मार्गमस्य महौजसः ।

भवाङ्गसंगतिं तोये पवित्रे तत्र पूजिते ॥ २१ ॥

कृत्वाभिषेकं ते सर्वे बभूवुर्गतकल्मषाः ।

शापात् प्रपतिता ये च गगणाद्वसुधातलं ॥ २२ ॥

पूतात्मानः पुनस्तेन सलिलेन दिवं गताः ।

जेपुर्देवर्षयो जप्यं सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ २३ ॥

जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।

मुनिसंधा मुमुदिरे प्रह्लादं जगदाप्तवान् ॥ २४ ॥

त्रयोऽपि लोका मुदिता गङ्गावतरणे तदा ।

भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ २५ ॥

प्रायादग्रे महतेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वयात् ।

महातरङ्गौघवती प्रनृत्यन्तीव राघव ॥ २६ ॥

स्ववेगोद्गामितजला फेनमालावतंसिका ।

महाजलावर्तवती महावेगप्रवाहिनी ॥ २७ ॥

प्रययौ त्रिलसन्तीव भगीरथपयानुगा ।

देवाः सर्पिर्गणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ २८ ॥

गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ।

सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरयानुगाः ॥ २९ ॥

गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ।
 यतो भगीरथो गच्छेत् ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ ३० ॥
 जगाम नरशार्दूल सर्वलोकनमस्कृता ।
 स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ॥ ३१ ॥
 प्रविवेश तलं भूमेः खातं यत् सगरात्मजैः ।
 उपानीय ततो गङ्गां रसातलतलं प्रभुः ॥ ३२ ॥
 तर्पयामास तान् सर्वान् भस्मभूतान् पितामहान् ।
 अथ गङ्गाम्भसा तेन प्लाविताः सगरात्मजाः ॥ ३३ ॥
 दिव्यमूर्तिधरा भूत्वा जग्मुः स्वर्गं मुदान्विताः ।
 तान् दृष्ट्वा प्लावितान् सर्वान् पितृस्तेन महात्मना ॥ ३४ ॥
 भगीरथमुवाचेदं ब्रह्मा सुरगणैः सह ।
 तारिता नरशार्दूल त्वया पूर्वपितामहाः ॥ ३५ ॥
 पट्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ।
 अक्षयः सगरस्यायं नाम्ना ख्यातो महोदधिः ॥ ३६ ॥
 व्यक्तं सागर इत्येव ख्यातिं लोके गमिष्यति ।
 यावच्च सागरो लोके स्थितोऽयमिह शाश्वतः ॥ ३७ ॥
 सगरः सहितः पुत्रैस्तावत् स्वर्गं निवत्स्यति ।
 इयं च डुहिता राजंस्तव गङ्गा भविष्यति ॥ ३८ ॥
 भागीरथीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 गङ्गेति गमनाद्भूमेः ख्याता भागीरथीति च ॥ ३९ ॥

भविष्यति सरिच्छ्रेष्ठा लोके त्रिपथगेति च ।
 त्रिपथेति च नामास्यास्त्रिमार्गगमनादिदं ॥ ४० ॥
 त्रीँल्लोकान् प्रावयन्त्या वै सुरर्षिभिरुदाहृतं ।
 द्वितीयं चापि गङ्गेति गां गताया विशां पते ॥ ४१ ॥
 भागीरथीति चाप्येतत् तृतीयं नाम सुव्रत ।
 त्वत्प्रीत्या च भविष्यति सुतेयं ते विचक्षणा ॥ ४२ ॥
 यावच्च भुवि गङ्गेयं भविष्यति महानदी ।
 तावत् तवाक्षया कीर्तिलोकेषु विचरिष्यति ॥ ४३ ॥
 पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।
 कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ४४ ॥
 पूर्वज्ञेनापि ते राजंस्तेनातियशसा सता ।
 धर्मिणां प्रवरेणापि नैव प्राप्तो मनोरथः ॥ ४५ ॥
 तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ।
 गङ्गां प्रार्थयमानेन न प्राप्तः काम एष हि ॥ ४६ ॥
 राजर्षीणां पुराणानां महर्षिसमतेजसां ।
 अतुल्यतपसा चापि क्षत्रधर्म्मिन्थितेन च ॥ ४७ ॥
 दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ।
 पुनर्न शकितं तेन गङ्गां प्रार्थयतानघ ॥ ४८ ॥
 सा त्वया समनुप्राप्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ।
 प्राप्तोऽसि परमं लोके यशस्त्रिदशसंमतं ॥ ४९ ॥

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ।
 अनेन सुमहत् प्राप्तं धर्मस्थानं त्वयानघ ॥ ५० ॥
 पावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ।
 सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥ ५१ ॥
 पितामहानां सलिलं कुरुष्व च यथासुखं ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वर्लोकं नरपुंगव ॥ ५२ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा भगीरथमरिंदमं ।
 जगाम संहितो देवैर्ब्रह्मलोकमनामयं ॥ ५३ ॥
 भगीरथोऽपि राजर्षिः कृत्वा तेषां जलक्रियां ।
 पितामहानां सर्वेषामयोध्यां पुनरागमत् ॥ ५४ ॥
 समृद्धार्थी नरश्रेष्ठो राज्यं चानुजशास ह ।
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ ५५ ॥
 इति ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकाल उपस्थितः ॥ ५६ ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पावनमेव च ।
 इदमाख्यानमाख्यातं गङ्गावतरणं मया ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे गङ्गावतरणं नाम
 पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ।
 विस्मयं परमं गत्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमुपाख्यानं त्रयाख्यातं महामुने ।
 गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्य च पूरणं ॥ २ ॥
 इयं नो रजनी पुण्या क्षणभूता भविष्यति ।
 इमां चिन्तयतामेव कथां पापभयापह्नां ॥ ३ ॥
 ततः सा रजनी पुण्या सह सौमित्रिणा तदा ।
 गता चिन्तयतस्तस्य विश्वामित्रस्य तां कथां ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिं ।
 उवाच रामः सत्कृत्य कृताङ्गिकमिदं वचः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतं ।
 संतरामः सरिच्छ्रेढां पुण्यां त्रिपथगां नदीं ॥ ६ ॥
 दृढेयं नौः सुविस्तीर्णा संतारयितुमापगां ।
 भवन्तमिह संप्राप्तं दृष्ट्वैवेति मतिर्मम ॥ ७ ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा रामस्याल्लिप्तकर्मणः ।
 संतारं कारयामास विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य ततः स मुनिपुंगवः ।
 अग्रगण्यत् तत्र निस्तांस्तापसान् नियतव्रतान् ॥ ९ ॥

स तान् संपूज्य विधिवज्जगाम सहस्राधवः ।
 विशालस्य पुरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गपुरीमिव ॥ १० ॥
 तत्र रामो महाबुद्धिर्विश्वामित्रमिदं तदा ।
 पप्रच्छ प्राज्ञलिर्भूत्वा वैशालीं प्राप्य तां पुरीं ॥ ११ ॥
 कतमो राजवंशोऽयं विशालस्य महात्मनः ।
 श्रोतुमिच्छामि भगवन् कौतूहलसमन्वितः ॥ १२ ॥
 तस्येदं वचनं श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ।
 आख्यातुमुपचक्राम विश्वामित्रो महातपाः ॥ १३ ॥
 श्रुता मयेयं शक्रस्य पुरा कथयतः कथा ।
 यथा दिविपदां मध्ये शृणु तां मम राघव ॥ १४ ॥
 आसन् कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ।
 अदितेश्च महावीर्याः स्ववीर्यबलदर्पिताः ॥ १५ ॥
 भ्रातरः स्पर्धिनः पुत्राः कश्यपस्य महात्मनः ।
 मातृघसेषाः सापत्न्याः परस्परजिगीषवः ॥ १६ ॥
 तेषां किल समेतानां बुद्धिरासीन्महौजसां ।
 अजराश्चामराश्चैव कथं स्यामेति राघव ॥ १७ ॥
 तेषां चित्तयतामेव बुद्धिरासीद्विनिश्चिता ।
 क्षीरोदं सागरं सर्वे मय्नीमः सहिता वयं ॥ १८ ॥
 नानौपधीः समाकृत्य प्रक्षिप्य च ततस्ततः ।
 यत् तत्रोत्पत्स्यते सारं तत् पास्यामस्ततो वयं ॥ १९ ॥

तेनाजरामरा लोके भविष्यामो गतञ्जराः ।
 तेजोवीर्यबलोपिताः कालियुतिसमन्विताः ॥ २० ॥
 इति ते निश्चयं कृत्वा ममन्युर्वरुणालयं ।
 मन्यानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिं ॥ २१ ॥
 अप्सु निर्मथ्यमानासु रसात् तस्माद्वरस्त्रियः ।
 उत्पेतुर्मभसो यस्मात् तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ २२ ॥
 पट्टिः कोट्योऽभवन् राम तासामप्सरसां तदा ।
 दिव्यानां दिव्यरूपाणां दिव्याभरणाससां ॥ २३ ॥
 द्वयौवनमाधुर्यगुणाद्यानां सुवर्चसां ।
 असंख्येया बभूवुश्च यास्तासां परिचारिकाः ॥ २४ ॥
 न त्वेता जगृहुर्देवास्तत्र दैत्याश्च राघव ।
 अप्रतिग्रहणात् ताश्च सर्वाः साधारणीकृताः ॥ २५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ।
 उत्पपात रसात् तस्मान्मार्गमाणा परिग्रहं ॥ २६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजां ।
 अदितेस्तु सुताः प्रीतास्तामगृह्णन्त वै तदा ॥ २७ ॥
 सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविद्युताः ।
 अप्रतिग्रहणात् तस्या दैतेयाश्चासुराः स्मृताः ॥ २८ ॥
 उच्चैश्च वाश्च तत्राद्यो नणिरन्नं च कोस्तुभं ।
 तस्मादेव समुद्धृतममृतं चाप्यनन्तरं ॥ २९ ॥

अमृतान्तरं चापि धन्वत्तरिज्ञायत ।
 वैद्यराजोऽमृतस्यैव विभ्रत् पूर्णं कमण्डलुं ॥ ३० ॥
 धन्वत्तरेरनूद्भूतं विषं लोकविपादकृत् ।
 तन्नागा जगृहुः सर्वे ज्वलनादित्यसंनिभं ॥ ३१ ॥
 तदामृतार्थे देवानामसुराणां च विग्रहः ।
 आसीद्वलवतां राम लोकक्षयकरो महान् ॥ ३२ ॥
 तस्मिन् विमर्दे महति तेषाममिततेजसां ।
 अदितेरात्मजा राम निजघ्नस्तान् दितेः सुतान् ॥ ३३ ॥
 निहत्य च दितेः पुत्रान् राज्यं प्राप्य पुरंदरः ।
 मुमोदद्वि परां प्राप्य सर्वदेवाभिपूजितः ॥ ३४ ॥
 विज्वरो निहतामित्रो मुमुदे विबुधैः सह ।
 तदा च मुदिता लोकाः सर्पिसंधाः सचारणाः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अमृतोत्पत्तिर्नाम
 पट्टत्वारिंशः सर्गः ॥

XLVII.

कृतपुत्रा ततो देवैर्दितिः परमदुःखिता ।
 मारीचं कश्यपं देवी भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 कृतपुत्रास्मि भगवन् पुत्रैः शक्रादिभिस्तव ।
 शक्रकृतारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितं ॥ २ ॥
 साहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ।
 तत्र मे शक्रकृतारं पुत्रं त्वं जनयिष्यसि ॥ ३ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥ ४ ॥
 एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ।
 जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रकृतारमीप्सितं ॥ ५ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रं त्वं शुचिर्द्यदि भविष्यसि ।
 एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्ज तां ॥ ६ ॥
 संस्पृश्य चोक्त्वा स्वस्तीति जगाम तपसे मुनिः ।
 गते तस्मिन् रघुश्रेष्ठ दितिः परमदुर्षिता ॥ ७ ॥
 उदकप्रवणे देगे तप आतिष्ठदुत्तमं ।
 चरत्यास्तु तपस्तस्याः परां संनतिमास्यतः ॥ ८ ॥
 परिचर्यां स्वयं शक्रश्चकारोत्पत्य तत्परः ।
 समित्कुशं मूलफलं पुष्पमग्निं तथा जलं ॥ ९ ॥

मा रोधीरिति तं शक्रः प्ररुदन्तमभापत ।
 विभेदं चैनं वज्रेण रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
 न कृतव्यो न कृतव्य इति तं दितिरब्रवीत् ।
 निर्ययौ च ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
 प्राञ्जलिश्चाब्रवीदिनां विनिःसृत्याग्रतः स्थितः ।
 अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 लब्धा तदन्तरं चारुं मद्विनाशार्थमाहितं ।
 गर्भं ते कृतवान् देवि तन्मे त्वं क्षतुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे गर्भभेदो नाम
 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLVIII.

एकोनपञ्चाशद्वा तु भिन्ने गर्भे ततो दितिः ।
 सहस्रान्नं दुराधर्षमुवाच भृशदुःखिता ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भं वद्धुधा विदलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेश तवात्रात्मद्वितौपिणः ॥ २ ॥
 एवं गतेऽपि शक्र त्वं प्रियं मे कर्तुमर्हसि ।
 श्मे ते सप्तकाः सप्त मरुतो नाम विश्रुताः ॥ ३ ॥
 चरत्वाज्ञाकराः सप्तवातस्कन्धेषु सप्तसु ।
 सहैभिर्मम पुत्रैस्त्वं मरुद्भिर्गहि शात्रवान् ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोके चरत्वेक इन्द्रलोके तथापरे ।
 दिक्षु चैतासु सर्वासु विचरन्तु तवाज्ञया ॥ ५ ॥
 दिव्यमूर्तिधरा भूया मरुतोऽमृतभोजनाः ।
 तवैवाज्ञाकराः शक्र कुरुधैतद्वचो मम ॥ ६ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा शक्रः शक्तिमतां वरः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाचमेवमस्त्विति राघव ॥ ७ ॥
 तत्कृतेनैव नाम्ना हि भविष्यन्ति तवात्मजाः ।
 ख्याता मरुत इत्येते दिव्यरूपा ममाज्ञया ॥ ८ ॥
 सर्वमेतद्ययाकामं करिष्येऽहमणेपतः ।
 अमृतप्राशिनः पुत्रा श्मे ते सहिता मया ॥ ९ ॥

५

विचरिष्यन्ति लोकांस्त्रीन् निर्भया विगतज्वराः ।
 निर्वृता म्रव भद्रं ते करिष्ये वचनं तव ॥ १० ॥
 सर्वमेतद्योक्तं ते भविष्यति न संशयः ।
 एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ परस्परं ॥ ११ ॥
 जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतं ।
 एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युपितः पुरा ॥ १२ ॥
 दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ।
 इक्ष्वाकोरत्र राजर्षेः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १३ ॥
 अलन्वुपायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ।
 तेनेयं निर्मिता राम वैशाली नगरी श्रुभा ॥ १४ ॥
 विशालस्य सुतो राम हैमचन्द्रोऽभवन्नृपः ।
 सुचन्द्र इति विख्यातो हैमचन्द्रिर्महायजाः ॥ १५ ॥
 सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्च इति विश्रुतः ।
 धूम्राश्चतनयश्चापि सृञ्जयः समजायत ॥ १६ ॥
 सृञ्जयस्य सुतस्त्रासीत् स्वर्णष्ठीवीति विश्रुतः ।
 स्वर्णष्ठीविसुतश्चापि कुशाश्च इति विश्रुतः ॥ १७ ॥
 कुशाश्चस्य महतीजाः सोमदत्तः सुतोऽभवत् ।
 सोमदत्तस्य काकुत्स्थ सुतोऽभूज्जानमेजायः ॥ १८ ॥
 तस्य पुत्रोऽथ काकुत्स्थ पात्येतां साम्प्रतं पुरीं ।
 धर्मात्मा नरशार्दूल प्रमतिर्नाम वीर्यवान् ॥ १९ ॥

इच्छाकवः सर्व एव ख्याता वैशालिका नृपाः ।

दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ २० ॥

इच्छाग्न रजनी राम सुखं वत्स्यामहे वयं ।

श्वः प्रभाते तु जनकं ध्रुवं द्रक्ष्याम राघव ॥ २१ ॥

प्रमतिस्तं ततः श्रुत्वा विश्वामित्रमुपागतं ।

प्रत्युद्गम्य महात्मानं पूजयामास पार्थिवः ॥ २२ ॥

पाद्धार्यासनदानेन सोपाध्यायगणस्तदा ।

प्राञ्जलिः कुण्डलं चैनं पृष्ठेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥

प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतश्च यस्य मे विषयं मुने ।

संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २४ ॥

अग्न मे सफलं जन्म संवृत्तश्च मनोरथः ।

यत् त्वां कुशलिनं ब्रह्मन् पश्यामि समुपागतं ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे प्रमतिसमागमो नाम

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं प्रश्नं परस्परमशेषतः ।
 कथान्ते प्रमतिस्तत्र विश्वामित्रमभाषत ॥ १ ॥
 इमौ कुमारौ भगवन् कुतः कस्य च शंस मे ।
 किमर्थं च त्वया सार्धं भ्रमेते देवद्विपिणौ ॥ २ ॥
 सिंहर्षभगती वीरौ शार्दूलवृषभाविष ।
 पद्मपत्रविशालाक्षौ वरायुधधरावुभौ ॥ ३ ॥
 अश्विनाविव दूषेण समुपस्थितयौवनौ ।
 यदृच्छ्या नितिं प्राप्तौ देवलोकादिश्वामरौ ॥ ४ ॥
 कथं पद्मामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ।
 भूपयत्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरं ॥ ५ ॥
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणस्थितिचेष्टितैः ।
 वराम्बरधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
 तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
 सिद्धाश्रमकथां चैव राक्षसानां वधं च सः ॥ ७ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा प्रमतिर्भृशविस्मितः ।
 अतिथी पूजयामास पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ ८ ॥
 ततः परमसत्कारं प्रमतेः प्राप्य राघवौ ।
 उपित्वा च निशां तत्र जग्मतुर्मियिलां प्रति ॥ ९ ॥

तां दृष्ट्वा दूरतः मर्वे व्रनकस्य पुरो शुभां ।
 मुनयो दृष्टमनमः शशंसुः माधु माधिति ॥ १० ॥
 मिथिलोपवने तस्मिन्नाश्रमं प्रेक्ष्य राघवः ।
 पप्रच्छ मुनिशार्दूलं किमिदं निर्जनं वनं ॥ ११ ॥
 श्रीमानविरलच्छायो मुनिमंधविचर्जितः ।
 श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यामीदृशमाश्रमः ॥ १२ ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
 रामं कमलपत्राक्षमाभाष्य मधुरं वचः ॥ १३ ॥
 कृतं ते कथयिष्यामि शृणु यस्यायमाश्रमः ।
 यथा शून्योऽभवच्छायं, शतः कोपान्महात्मना ॥ १४ ॥
 गीतमस्याश्रमः पुण्यो ह्ययमासीन्महात्मनः ।
 नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभितः ॥ १५ ॥
 स चेद् तप आर्तिष्ठदकृत्यासङ्कितो मुनिः ।
 संवत्सरसंहराणि बहूनि रघुनन्दन ॥ १६ ॥
 तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तीतिदिवेश्वरः ।
 मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽकृत्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 ऋतुकालः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्षे सुमन्धमे ।
 संगमं शीघ्रमिच्छामि पृथुश्रोणि सह त्वया ॥ १८ ॥
 मुनिवेशधरं शक्रं सा ज्ञात्वापि परतप ।
 मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥

अत्रवीच्च सुरश्रेष्ठं कृतार्थं सा वचस्तदा ।
 कृतार्थोऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमलक्षितः ॥ २० ॥
 आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष मानद ।
 तामिन्द्रः प्रहसन् वाक्यमकृत्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि क्षमस्व मे ।
 एवमुक्त्वा ततोऽकृत्यां निष्क्रामन्नुदजान्मुनेः ॥ २२ ॥
 संध्रमात् वरितो राम शङ्कितो गौतमं प्रति ।
 ददर्श सहसायान्तं गौतमं दीप्ततेजसं ॥ २३ ॥
 देवैरपि सुदुर्धर्षं तपोवीर्यवत्ताश्रयात् ।
 पुण्यतीर्थोदकल्लिन्नमाज्यल्लिन्नमिवानलं ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा च तं तदा शक्रो विषादमगमत् परं ।
 सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं मुनिवेशधरं मुनिः ॥ २५ ॥
 दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ।
 मम त्वयं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ २६ ॥
 अकर्तव्यमिदं यस्मात् तस्मात् त्वं विफल्तो भव ।
 गौतमेनैवमुक्तस्य सरोपेण महात्मना ॥ २७ ॥
 पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ।
 व्यथितः स तदा चासीद्वतोऽज्ञा विफल्लीकृतः ॥ २८ ॥
 धर्पितस्तपसोग्रेण कश्मलं चापि सोऽविणत् ।
 तं जह्रैव मुनिवरो भार्यां तामपि शतवान् ॥ २९ ॥

वर्षपूगानसंख्येयांस्त्वं पापे दुष्टचारिणि ।
 तप्यमाना निरालम्बा सततं भस्मशायिनी ॥ ३० ॥
 अदृश्या सर्वभूतानां वनेऽस्मिंस्त्वं निवत्स्यसि ।
 यदा त्विदं वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ॥ ३१ ॥
 आगमिष्यति तं दृष्ट्वा धूतपापा भविष्यसि ।
 तस्यातिथ्यं सुदुर्मेधे कृत्वा लोभविवर्जिता ॥ ३२ ॥
 मत्समीपं मुदोपेता समुपैष्यस्यसंशयं ।
 एवमुक्त्वा मरुतेजा गौतमो दुष्टचारिणिं ॥ ३३ ॥
 पुण्यदेशं समासाद्य सिद्धचारुणसेवितं ।
 हिमवच्छिखरं गत्वा तपस्तेपे सुदुश्चरं ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शक्राकृत्याज्ञाप्यो नाम
 एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥

L.

विफलस्तु कृतः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
 अत्रवीत् त्रस्तमानसः सहसिद्धर्षिचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विघ्नं प्राप्तेयं विक्रिया मया ।
 गौतमात् क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यचिकीर्षुणां ॥ २ ॥
 अफलोऽहं कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता ।
 शापमोज्ञेण तेनास्य तपोविघ्नः कृतो मया ॥ ३ ॥
 तन्मां सुरगणाः सर्वे सर्पिसंधाः सचारणाः ।
 सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्ह्य ॥ ४ ॥
 शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः ।
 ऊचुः पितृगणान् वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ ५ ॥
 एष मेघः सवृषणः शक्रश्चावृषणीकृतः ।
 अस्येमौ वृषणौ हिवा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥ ६ ॥
 अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिमुपैष्यति ।
 भवतामुपयोगेन तच्चास्य सुमहत् फलं ॥ ७ ॥
 तस्मान्मेघस्य वृषणो हिमेमौ दातुमर्ह्य ।
 इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वावाग्निपुरोगानां देवानां पितरो वचः ।
 उत्कृत्य मेघवृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ९ ॥

ततःप्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजिनः ।
 अफलं भुञ्जते मेपं सफलं तु न भुञ्जते ॥ १० ॥
 इन्द्रश्च मेपवृषणस्ततःप्रभृति राघव ।
 गौतमस्य प्रभावेन बभूवामिततेजसः ॥ ११ ॥
 तस्मात् प्रविज रामाशु गौतमस्याश्रमं विभो ।
 तारयेमां महाभागामहल्यां शायविजितां ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः मौमित्रिणा सह ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य प्रविवेकाश्रमं ततः ॥ १३ ॥
 स दर्शनं महाभागां तपसा व्योतितप्रभां ।
 सेन्द्रैरपि मुरैः सान्नादनालक्ष्यां समागतैः ॥ १४ ॥
 प्रयत्नानिर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ।
 धूमेनाभिपरीताङ्गो दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५ ॥
 तुषारिणावृतां साध्नां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
 मध्येऽम्भसो दुराधर्षा दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १६ ॥
 मा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
 त्रयाणामपि लोकानां यावद्भानस्य दर्शनं ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वैव राघवो तस्याः पादौ जगृहृतुस्तदा ।
 सा च तौ पूजयानास स्मृत्वा गौतमभाषितं ॥ १८ ॥
 पाद्वार्ध्यासनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा ।
 प्रतिज्ञग्राह रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा ॥ १९ ॥

सस्वनुर्देववाद्यानि पुष्पवृष्टिः पपात खात् ।
 गन्धर्वाप्सरसां चैव मृदानासीत् समागमः ॥ २० ॥
 साधु साधिति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
 विश्रुद्धां तपसोऽग्रेण तदा रामसमागमे ॥ २१ ॥
 गौतमोऽथ मृदातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 स्वमाश्रमपदं राममागतं प्रत्यपूजयत् ॥ २२ ॥
 समेत्य भार्यया चैव पूतयाहल्यया तदा ।
 तथैव सहितो भूयस्तपस्तेपे मृदायशाः ॥ २३ ॥
 रामोऽपि परमां पूजां गौतमादपिसत्तमात् ।
 अवाप्य विधिवत् तस्माज्जगाम मिथिलां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अहल्यादर्शनं नाम
 पञ्चाशः सर्गः ॥

.L.I.

ततः प्रागुत्तरां गत्वा दिशं रामः सलक्ष्मणः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटं ददर्श ह ॥ १ ॥
 तं रामो मुनिगार्हूलं दृष्ट्वा यज्ञमभाषत ।
 अहो समृद्धिर्यज्ञस्य जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 वङ्गनीह सक्षत्राणि नानादिशनिवासिनां ।
 समागतानां विप्राणां देशभाषाधिकारिणां ॥ ३ ॥
 दृश्यन्ते ब्राह्मणानां च वासा ब्रह्मरथाः कृताः ।
 देशः परीक्ष्यतां कृत्यो वत्स्यामो यत्र वै वयं ॥ ४ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामनाः ।
 निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलप्लुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमृषिं प्राप्तं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः ।
 गतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमकल्मषं ॥ ६ ॥
 ऋत्विग्भिः सहितश्चान्यैरादायार्घ्यं त्रसान्वितः ।
 विश्वामित्राय सत्कृत्य ददौ मन्त्रपुरस्कृतं ॥ ७ ॥
 प्रतिगृह्य स तां पूजां जनकान्मुनिसत्तमः ।
 पप्रच्छानामयं चैव यज्ञसामृद्धमेव च ॥ ८ ॥
 तांश्चैवान्यान् मुनीन् सर्वानागतान् सपुरोहितान् ।
 यथान्यायं यथायोगं पर्यपृच्छदनामयं ॥ ९ ॥

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिर्भाषत ।

आसने भगवन् क्लृप्ते उपवेष्टुमिहार्हसि ॥ १० ॥

जनकेनैवमुक्तोऽथ विश्वामित्रो महामुनिः ।

निषसाद् ततश्चैनं स राजा मन्त्रिभिः सह ॥ ११ ॥

उपविष्टमुपेत्येदं कृताञ्जलिर्भाषत ।

अमृतस्येव संप्राप्तिरय मे भगवन् मुने ॥ १२ ॥

अथ यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ।

अथ यज्ञफलावाप्तिर्ममाभ्यागमनात् तव ॥ १३ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महामुने ।

यज्ञस्यावभृथं पुण्यं द्रष्टासि सपदानुगः ॥ १४ ॥

द्वादशाहं च शेषं मे यज्ञस्याहुर्द्विजातयः ।

ततो भागार्थिनो देवानिह द्रक्ष्यस्युपागतान् ॥ १५ ॥

उष्यतामिह मत्प्रीत्या सहैभिर्ब्रह्मवादिभिः ।

एतान्यहानि सुसुखं ततो यास्यथ सत्कृताः ॥ १६ ॥

एतौ च मुनिशार्दूल कुमारविव पावकी ।

काकपक्षधरौ कस्य किमर्थं चाभ्युपागतौ ॥ १७ ॥

व्यूहोरस्कौ दीर्घभुजौ खड्गतूणधनुर्धरौ ।

अश्विनोः सदृशौ द्वेपे कस्यातिप्रियदर्शनौ ॥ १८ ॥

किमर्थं सुकुमाराङ्गावधानं संश्रिताबुधौ ।

देवात्रिवानवगाद्गौ श्रोतुं कीतूकृतं मम ॥ १९ ॥

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
 न्यवेद्यन्महात्मानौ सुतौ दण्डस्य तौ ॥ २० ॥
 तच्चागमनमव्यग्रं राक्षसानां च तं वर्यं ।
 सिद्धाश्रमनिवासं च विनालस्य च दर्शनं ॥ २१ ॥
 गौतमस्य च जापान्तमहल्यायाश्च दर्शनं ।
 रामस्य धनुषश्चैव त्रिज्ञासार्धमुपगमं ॥ २२ ॥
 इति सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
 निवेद्य विरामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जनकसमागमो नाम
 एकपञ्चाशः सर्गः ॥

LII.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 वृष्टरोमा भृशं भूत्वा शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।
 रामसंदर्शनं प्राप्य विस्मयं परमं ययौ ॥ २ ॥
 संनिपष्ठावुभौ दृष्ट्वा सदृशौ रामलक्ष्मणौ ।
 शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमभाषत ॥ ३ ॥
 अपि त्वया मुनिश्रेष्ठ मम माता यशस्विनी ।
 दर्शिता राजपुत्रस्य रामस्यास्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 अपि रामाय मे माता पूजार्हाय महात्मने ।
 पूजां कृतवती सम्यगकृत्या भृशदुःखिता ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनं ।
 मम मातुर्महाबुद्धे देवेन यदनुष्ठितं ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक माता मे संगता गुरुणा पुनः ।
 शापाग्निदग्धा पित्रा मे रामदर्शननिर्मला ॥ ७ ॥
 अपि प्रीतेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ।
 पूतां दीर्घेण तपसा मातरं मेऽभ्यनन्दत ॥ ८ ॥
 अपि मे गुरुणा ब्रह्मन् पूजितोऽसि यथार्हतः ।
 इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महायशाः ।
 प्रत्युवाच गतानन्दं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तमिदं ब्रह्मन् यत्कार्यं तत्कृतं मया ।
 संगता गुरुणा पत्नी भार्गवेणैव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 गतानन्दस्ततो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ दिव्या प्राप्नोऽसि मे प्रभो ।
 विश्वामित्रेण सहित इमं यज्ञं महात्मनः ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यो ह्येष धर्मात्मा राजर्षिरमितद्युतिः ।
 विश्वामित्रो महातेजा यश्च ते परमो गुरुः ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वदन्यो भुवि कश्चन ।
 यस्य ते हितकामोऽयं विश्वामित्रस्तपोनिधिः ॥ १५ ॥
 श्रूयतां च पुरावृत्तं कौशिकस्य महात्मनः ।
 यद्वर्षिं यत्प्रभावोऽयं यद्योगश्च महायशाः ॥ १६ ॥
 राजाभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः ।
 धर्मज्ञश्च क्रियावाञ्छ प्रज्ञानां पालने रतः ॥ १७ ॥
 पितामहसुतस्त्वासीत् कुशो नाम महीपतिः ।
 कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्वाधिर्नाम महामतिः ।
 तस्य पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा पालयन् मेदिनीमिमं ।
 वर्षायुतान्यनेकानि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
 कदाचित् स महातेजा योजयित्वा पटङ्गिनीं ।
 अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीं ॥ २१ ॥
 सरितः पर्वताश्चैव वनानि नगराणि च ।
 विचरन् क्रमशो राजा आजगाम महायशाः ॥ २२ ॥
 वशिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पफलद्रुमं ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं ॥ २३ ॥
 तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ।
 सततं संकुलं श्रीमद्वल्कल्पैर्महाव्रतैः ॥ २४ ॥
 अब्रह्मैर्वायुभक्षैश्च गीर्णपिणीशनैस्तथा ।
 फलमूलाणिभिर्दानैर्जितक्रोधैर्जितेन्द्रियैः ॥ २५ ॥
 प्रक्षालनैरश्मकुटैर्दत्तोलूखलिभिस्तथा ।
 अपिभिर्बालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २६ ॥
 वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमं ।
 अग्न्यज्जायतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्यं नाम
 द्विपञ्चाशः सर्गः ॥

LIII.

स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ।
 प्रणतो विनयाद्धीरो वशिष्ठं जपतां वरं ॥ १ ॥
 स्वागतं च तवेत्युक्त्वा वशिष्ठेन महात्मना ।
 आसनं तस्य विधिवत् प्रदिष्टं जगतीपतेः ॥ २ ॥
 उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ।
 वृष्यामग्रां मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां वशिष्ठाद्वाजसत्तमः ।
 तमग्निहोत्रे जिष्ण्वेपु पप्रच्छ कुशलं ततः ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणैस्तथा ।
 सर्वत्र कुशलं चोक्त्वा वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
 सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।
 अपृच्छज्जयतां श्रेष्ठं गाधिजं ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
 कश्चित् ते कुशलं राजान् कश्चिद्धर्मेण रज्जयन् ।
 प्रजाः पालयसे नित्यं राजवृत्तेन धार्मिकः ॥ ७ ॥
 कश्चित् ते सुभृता भृत्याः कश्चित् तिष्ठन्ति शासने ।
 कश्चित् ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
 कश्चिद्वलेपु कोपेषु मित्रेषु च परंतप ।
 कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रेषु चानघ ॥ ९ ॥

सर्वत्र कुशलं राजा वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
 विश्वामित्रो मरुतेजास्तमतो विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वा तु सुचिरं कालं धर्मिष्ठां तां कथां तदा ।
 मुदा परमया युक्तावभिनन्द्य परस्परं ॥ ११ ॥
 ततो वशिष्ठो भगवान् कथाले मुनिसत्तमः ।
 विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य मरुतवत् ।
 तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं प्रतिगृह्यतां ॥ १३ ॥
 सत्क्रियां प्रतिगृह्णतु भवानिह मयोद्यतां ।
 राजंस्त्वमतिथिग्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वशिष्ठेन विश्वामित्रो महीपतिः ।
 कृतमित्यत्रवीद्राजा पूजा चानेन मे कृता ॥ १५ ॥
 फलमूलेन भगवंस्तव यद्विद्यते प्रभो ।
 पाद्येनाचमनयिनेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथैव मरुतेजः पूजार्हेणास्मि पूजितः ।
 गमिष्यामि नमस्तेऽस्तु मैत्रेणोक्तस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं वशिष्ठः पुनरेव तु ।
 न्यमन्त्रयद्मेयात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 वाढमित्येव गार्धियो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
 यथा प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव ॥ १९ ॥

एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ।
 आनुहाव ततः प्रीतः कामदां धूतकल्मषां ॥ २० ॥
 एक्षोहि श्वले क्षिप्रं शृणु चैव वचो मम ।
 सवलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितो ह्यहं ॥ २१ ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ।
 यस्य यस्य यथा कामः पट्टसेषाभिवाञ्छितः ॥ २२ ॥
 तत् सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्षेद् मत्कृते ।
 रसैरन्नेन पानेन चोष्यलेक्ष्येन सत्वरं ।
 कुरु राजोऽस्य श्वले परमातिथ्यसत्क्रियां ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये
 विश्वामित्रनिमन्त्रणं नाम
 त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥

एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ।
 विदधे कामधुक् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितान् ॥ १ ॥
 रक्षून् मधूनि लाजाश्च मैत्रेयं च वरासवं ।
 पानानि च मृहार्हाणि भक्ष्यांश्च विविधांस्तथा ॥ २ ॥
 चोष्याद्यमोदनस्यापि राशीन् पर्वतसंनिभान् ।
 मिष्टान्नानि तथा पूषान् दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
 नानास्वादुरसानां च पङ्क्तानामितस्ततः ।
 भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
 सर्वमासीत् सुसंतुष्ट कृष्टपुष्टजनाकुलं ।
 विश्वामित्रवलं राम वशिष्ठेनाभितर्पितं ॥ ५ ॥
 यस्य यस्य यथा कामस्तस्य तस्य तथा तथा ।
 अभिवर्षति कामैर्धैः शबला शत्रुसूदन ॥ ६ ॥
 एवमस्य बलं सर्वं सर्वकामाभिपूजितं ।
 विश्वामित्रस्य राजर्षेर्कृष्टपुष्टं तदाभवत् ॥ ७ ॥
 सात्तपुरजनो राजा सत्राक्षणापुरोगमः ।
 सामात्यमल्लिसद्वितः सभृत्यवलवाहनः ॥ ८ ॥
 युक्ताः परेण ह्येरेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ।
 पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजनार्हेण कामद ॥ ९ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ।
 गवां गतसहस्रेण दीयतां श्वत्सा मम ॥ १० ॥
 रत्नं हि भगवन्नेतद्गन्धभागी च पार्थिवः ।
 तस्मान्मे श्वत्सां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ ११ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ।
 विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महोपतिं ॥ १२ ॥
 नाहं गतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवां ।
 राजन् दास्यामि श्वत्सां राशिभी रजतस्य वा ॥ १३ ॥
 न परित्यागमर्ह्यं मत्सकाशादरिंदम ।
 गाश्चती श्वत्सेयं मे कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १४ ॥
 अत्र कृत्यं च कृत्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
 आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १५ ॥
 स्वाहाकारवपट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ।
 आयत्ता ह्यत्र राजर्षे सर्व एते न संशयः ॥ १६ ॥
 सर्वमेतद्धि सत्यं ते मम पुष्टिकरं सदा ।
 कार्णैर्वद्धुमी राजन् न दास्ये नन्दिनीं तव ॥ १७ ॥
 वशिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीद्वचः ।
 संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १८ ॥
 सुवर्णकद्धान् ग्रैवेयान् सुवर्णाङ्गुशभूषणान् ।
 ददामि कुजरांस्तेऽहं सहस्राणि चतुर्दश ॥ १९ ॥

ह्यैरण्यानां रथानां च श्वेतानां वै चतुर्युजां ।
 ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीशतघोषिणां ॥ २० ॥
 कृथानां देशजातानां कुलजानां महौजसां ।
 सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २१ ॥
 नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ।
 ददाम्येकां गवां कोटिं दीयतां शवल्ता मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्ताः स भगवान् विश्वामित्रेण धीमता ।
 नैव दास्यामि शवल्तामिति राजानमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनं ।
 एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितं ॥ २४ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ।
 एतदेव हि मे राजन् क्रियाश्च विविधास्तथा ॥ २५ ॥
 एतन्मूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन् न संशयः ।
 वहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीं ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दोपाख्याने
 वशिष्ठविश्वामित्रसंवादो नाम
 चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥

LV.

कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यद् मुनिः ।
 ततोऽस्य शवलां राज्ञा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥ १ ॥
 नीयमाना तु शवला राम राज्ञा महात्मना ।
 ध्यायन्ती चिन्तयामास रुदन्ती शोकविकृता ॥ २ ॥
 परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ।
 याहं राजभट्टैर्निा ह्रिये परमदुःखिता ॥ ३ ॥
 किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 यन्मामनागसं स्विष्टां भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
 इति संचिन्तयित्रा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ।
 प्रययौ साय वेगेन वशिष्ठं प्रति राघव ॥ ५ ॥
 निर्धूय तान् राजभृत्यान् गतशोऽय सद्गुणः ।
 जगामानिलवेगा सा पादमूलं महानुनेः ॥ ६ ॥
 गत्वा च रुदन्ती शोकादिदं वचनमब्रवीत् ।
 वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा हम्भारवविराविणी ॥ ७ ॥
 भगवन् किं परित्यक्ता त्रयाहं ब्रह्मणाः सुत ।
 यन्मां राजभृता एते नयन्ति तत्सकाशतः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मर्षिरेवमुक्तस्तु तामिदं वाक्यमब्रवीत् ।
 शोकसंतप्तहृदयां स्वमारुमिव दुःखितां ॥ ९ ॥

न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ।
 एष त्वां नयते राजा बलान्मम महाबलः ॥ १० ॥
 न हि तुल्यं बलं मन्ये राज्ञो विप्रैर्विशिष्यतः ।
 बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
 इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला ।
 पत्तिध्वजनरौधैश्च ध्वजैश्च बलवत्तरः ॥ १२ ॥
 एवमुक्त्वा वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।
 वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिममितप्रभं ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याङ्गुर्ब्राह्मणस्य बलाधिकं ।
 ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरं ॥ १४ ॥
 अप्रमेयं बलं तेऽस्ति नायं बलवत्तरः ।
 विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदं ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्त्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्मन् बलसंभृतां ।
 बलं दर्पं च यावद्धि नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तास्तु तथा राम वशिष्ठः सुमहातपाः ।
 सृज त्वमिति ह्युवाच बलं परबलार्दनं ॥ १७ ॥
 तस्या रुम्भारवोत्सृष्टाः पल्लवाः शतशो नृप ।
 अनाशयन् बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८ ॥
 स राजा परमायस्तः क्रोधविस्फुरितेक्षणः ।
 पल्लवान् नाशयामास शस्त्रैरुद्यवचैस्तदा ॥ १९ ॥

विद्यामित्रादितान् दृष्ट्वा पल्लवान् शतशस्तथा ।

भूय एवासृजद्गोरान् शकान् यवनमिश्रितान् ॥ २० ॥

तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ।

प्रधावद्भिर्महावीर्यैः पद्माकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ २१ ॥

दीर्घासिपादिशङ्खैर्हैमवर्मायुधावृतैः ।

निर्दग्धं तद्वलं सर्वं प्रदत्तैरिव पावकैः ॥ २२ ॥

दक्ष्यमानं वलं दृष्ट्वा संभ्रान्तश्चलितेन्द्रियः ।

ततोऽस्त्राणि महातेजा विद्यामित्रोऽभ्यवासृजत् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे धेनुहर्णे वशिष्ठवाक्यं नाम

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥

LVI.

ततस्तान् व्याकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।

वशिष्ठश्चोदयामास स्वां धेनुं सृज योधिनः ॥ १ ॥

तस्या रुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसंनिभाः ।

उरसस्त्वभिसंजाताः पल्लवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥

योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।

रोमकूपेषु स्नेच्छास्तु तुषाराः सकिरातकाः ॥ ३ ॥

यैस्तन्निपूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्तज्जणात् ।

सपदातिरथं साश्वं सगजं रघुनन्दन ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना ।

विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधं ॥ ५ ॥

अभ्यधावत् सुसंकुटं वशिष्ठं जपतां वरं ।

ऊङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महामुनिः ॥ ६ ॥

ते साश्वरथपदाता वशिष्ठेन महात्मना ।

भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा विनाशितान् पुत्रान् वलं च सुमहाबलः ।

सत्रीऽश्विन्तयामास विश्वामित्रस्तदानघ ॥ ८ ॥

समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।

उपरत्ता इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥

कृतपुत्रब्रह्मो दीनो लूनपन्न इव द्विजः ।
 कृतदयी कृतोत्साहो निर्वेदं समप्रव्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय नियुज्य परिपालने ।
 पृथिव्या क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यप्रव्यत ॥ ११ ॥
 स गवा हिमवत्पार्श्वं किन्नरैरुपगोभितं ।
 महादेवप्रसादार्थं तपस्तेषु सुदुश्चरं ॥ १२ ॥
 केनचित् तत्र कालेन महादेवो वृषध्वजः ।
 आगत्य वरदो वीरं विद्यामित्रमभाषत ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राज्ञंस्तपो ब्रूहि विवर्जितं ।
 वरदोऽस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोऽभिधीयतां ॥ १४ ॥
 एवमुक्तास्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ।
 प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टोऽसि मे देव धनुर्वेदो महेश्वर ।
 साङ्गोपाङ्गः सोपनिषत् सरहस्यः प्रदीयतां ॥ १६ ॥
 यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु तवर्षिषु ।
 गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु च तानि मे ॥ १७ ॥
 तव प्रसादाद्भगवन् देवदेव ममेप्सितं ।
 एवमस्त्विति देवेणो वाक्यमुक्त्वा दिवं ययौ ॥ १८ ॥
 प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महायशः ।
 कुर्येण महता युक्तो दर्पपूर्णस्तिदाभवत् ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्रं इव पर्वणि ।

जितमेव तदा मेने वशिष्ठं मुनिसत्तमं ॥ २० ॥

आगत्य चाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि तस्य सः ।

यैस्तु तपोवनं सर्वं निर्दग्धमभवत् तदा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विद्यामित्रस्य धीमतः ।

दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता ऋषयोऽथ सकृन्नशः ॥ २२ ॥

वशिष्ठस्य च ये शिष्यास्तथैव भृगपक्षिणः ।

व्यद्रवन्त भयाद्भीता दिशः सर्वाः सकृन्नशः ॥ २३ ॥

वशिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।

मुहूर्तीदिव निःशब्दमासीदीरिणसंनिभं ॥ २४ ॥

अवदच्च वशिष्ठस्तान् मा भैष्टेति मुहुर्मुहुः ।

नाशयाम्येव गाधेयं नीहार्मिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा वशिष्ठो वदतां वरः ।

विद्यामित्रं तदा वाक्यं सरोपनिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ।

उराचारोऽसि संमूढ तस्मात् त्वं प्रविनङ्क्ष्यसे ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डं जग्राह सत्वरः ।

सधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरं ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये

वशिष्ठाश्रमदाहो नाम पट्यञ्चाजः सर्गः ॥

LVII.

एवमुक्तो वशिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।
 आग्नेयास्त्रं समुत्तिष्ठति तिष्ठतिष्ठेत्यथाव्रवीत् ॥ १ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्यभाषत ।
 स्थितोऽस्म्येष क्षत्रवन्धो यद्वलं तद्विदर्शय ॥ २ ॥
 नाजयाम्येष ते दर्पेण स्त्रस्याप्यद्य गाधिज ।
 द्वा च क्षात्रं वलं मूढ द्वा च ब्राह्मं महद्वलं ॥ ३ ॥
 पश्य ब्राह्मं वलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ।
 तच्चास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमं ॥ ४ ॥
 ब्रह्मदण्डाकृतं ज्ञातमग्निवेग इवाम्भसा ।
 रौद्रं च वारुणं चैव ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ५ ॥
 ऐजिकं चापि चिक्षेप रूपितो गाधिनन्दनः ।
 मानसं मानवं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ ६ ॥
 भ्रंजनं मोहनं चैव संतापनविलापने ।
 गोपणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयं ॥ ७ ॥
 दण्डास्त्रमय पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ।
 शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुपलं तथा ॥ ८ ॥
 वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमय दारुणं ।
 धर्मचक्रं विष्णुचक्रं कालचक्रं तथैव च ॥ ९ ॥

ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ।
 पैनाकमस्त्रं शुष्काद्रिं दधिते चाणनी तथा ॥ १० ॥
 वायव्यं मयनं चैव अस्त्रं ह्यशिरस्तथा ।
 त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ किङ्किणी ॥ ११ ॥
 एतान्यस्त्राणि सर्वाणि चित्तेषु कुशिकात्मजः ।
 वशिष्ठे सुमहाभागे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥
 तानि दण्डेन सर्वाणि न्यवधीद्वक्ष्यते सुतः ।
 तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं प्राक्षिपद्वाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
 तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 देवर्षयश्च संत्रस्ता गन्धर्वाश्च महोरगाः ॥ १४ ॥
 त्रैलोक्यमासीत् संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ।
 तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ १५ ॥
 वशिष्ठोऽग्रसद्व्यग्रो ब्रह्मदण्डेन राघव ।
 ब्रह्मास्त्रं ग्रसतस्तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
 त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं वृषमासीत् सुदुःसहं ।
 सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्यो वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
 मरीच्य इव निष्येतुः सधूमा ज्वलनार्चिषः ।
 प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वशिष्ठस्य करोत्यतः ॥ १८ ॥
 सधूम इव कालाग्निर्धूमदण्ड इवापरः ।
 ततोऽस्तुवंस्तु मुनयो वशिष्ठं जपतां वरं ॥ १९ ॥

अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ।
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महाबलः ॥ २० ॥
 प्रसीद द्विपदां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्ययाः ।
 एवमुक्तो महातेजाः शममाप महायणाः ॥ २१ ॥
 विश्वामित्रोऽपि निकृतो विनिश्चस्येदमब्रवीत् ।
 धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलं ॥ २२ ॥
 एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि कृतानि मे ।
 तदेतद्वलमालोक्य सर्वेन्द्रियसमाहितः ॥ २३ ॥
 तपोबलं समास्थायै यद्वै ब्रह्मत्वकारणं ।
 एवमुक्त्वा महातेजाः शस्त्रमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥
 ततः स निश्चयं कृत्वा ब्राह्मण्ये धृतमानसः ।
 स जगाम तदा राम तपश्चरणानिश्चितः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये
 विश्वामित्रप्रतिज्ञा नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥

LVIII.

सोऽतप्यत ततो घोरं विश्वामित्रस्तापोनिधिः ।
 विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 दक्षिणां दिग्मास्थाय महिष्या सह कौशिकः ।
 फलमूलाशनस्तत्र चचार सुमहत् तपः ॥ २ ॥
 ब्रह्मर्षिब्रह्मभिप्रेप्सुर्वीजिष्ठस्पर्धया विभुः ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मतपोयोगं वजिष्ठस्यात्मनोऽधिकं ॥ ३ ॥
 तताप परमं राम तपोवनमुपाश्रितः ।
 ब्राह्मणः स्यामिति मतिं समाधाय महात्मनाः ॥ ४ ॥
 तत्रास्य जज्ञिरे पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ।
 हंविस्वन्दमधुस्वन्ददध्नेत्रमहोदराः ॥ ५ ॥
 तदनुशासतो राज्यमष्टौ पुत्रा महावलाः ।
 जज्ञिरे राजर्षाह्नीलादीर्यवन्तो महौजसः ॥ ६ ॥
 वर्षाणां तत्र पूर्णोऽथ सहस्रे तपसां वरः ।
 ब्रह्मालं तपसा धीमान् कौशिकोऽग्निसमप्रभः ॥ ७ ॥
 इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे विश्वामित्रप्रजंसायां
 अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥

LIX.

पूर्णो वर्षसहस्रेऽथ ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 आगम्य गाधिजं राम सोऽब्रवीन्मधुरं वचः ॥ १ ॥
 जितो राजर्षिलोकस्ते सुमहान् कुशिकात्मज ।
 अनेन तपसा युक्तं राजर्षि त्वां समर्थये ॥ २ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ।
 त्रिपिटपाद्रहलोकं लोकानां प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥
 विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिद्वामुखः ।
 दुःखेन महता युक्तः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तपश्च सुमहत् तप्तं राजर्षिरिति चैव मां ।
 अद्यापि भगवानाह नास्ति शङ्के तपःफलं ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा भूय एव महामुनिः ।
 तपश्चचार काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ६ ॥
 एतस्मिन्नेवं काले तु सत्यधर्मपरायणः ।
 त्रिशङ्कुर्नाम राजाभूदिदं वाक्कुलनन्दनः ॥ ७ ॥
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यज्ञेयमिति राधव ।
 गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां गतिं ॥ ८ ॥

वशिष्ठं च समाहूय मतिमेतां न्यवेदयत् ।
 अशक्यमेतदित्युक्तो वशिष्ठेन च धीमता ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशं ।
 वशिष्ठशतपुत्रैस्तु यत्र तैस्तप्यते तपः ॥ १० ॥
 त्रिशङ्कुरथ पुत्राणां वशिष्ठस्य शतं तु तत् ।
 ददर्श दीर्घतपसां तप्यतां तप उत्तमं ॥ ११ ॥
 सोऽभिवाच्याञ्जलिं कृत्वा तानुवाच तपोधनान् ।
 कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा चैताननामयं ॥ १२ ॥
 अब्रवीत् सुमहतीज्ञा गुरुपुत्रान् नराधिपः ।
 प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन ह्रिया किञ्चिद्वाञ्छुषः ॥ १३ ॥
 शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यः शरणप्रदान् ।
 ज्ञातुमर्हथ मां सर्वे प्रपन्नं शरणागतं ॥ १४ ॥
 प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा वशिष्ठेन महात्मना ।
 यदुक्तामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १५ ॥
 गुरुपुत्रानहं सर्वान् पुरस्कृत्य पुरोधसः ।
 शिरसा प्रणतो भूत्वा याचे वस्तपसि स्थितान् ॥ १६ ॥
 ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याज्ञयन्तु समाहिताः ।
 सगरीरो यथा स्वर्गं यज्ञेन समवाप्नुयां ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
 गुरुपुत्रानृते सर्वान् नाहं पश्यामि तद्वतः ॥ १८ ॥

इत्वाकूणां हि सर्वेषां वशिष्ठः प्रवरो गुरुः ।
तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो गुरवो मम ॥ ११ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे
शतानन्दवाक्ये त्रिशङ्खप्रत्याख्यानं नाम
एकोनषष्टितमः सर्गः ॥

LX,

त्रिशङ्कुवचनं श्रुत्वा ततः क्रोधसमन्वितं ।
 ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातोऽसि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ।
 तदतिक्रम्य वचनं कस्मादस्मानुपागतः ॥ २ ॥
 मूलमुत्सृज्य कस्मात् त्वं शाखास्विच्छसि लम्बितुं ।
 नैतत् ते साधु यद्वाजन्नस्मानिच्छसि सेवितुं ॥ ३ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
 अतः क्षमं न ते तस्य वचोऽतिक्रम्य वर्तितुं ॥ ४ ॥
 अशक्यमिति यत् प्राह वशिष्ठो भगवानृषिः ।
 तदस्माभिः कथं शक्यं कर्तुमद्य वत्सादिव ॥ ५ ॥
 वालिशोऽसि सुमन्दात्मन् गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
 याजने भगवानेव शक्तोऽसौ न वयं हि ते ॥ ६ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधव्याकुलिताक्षरं ।
 राजा मन्युसमाविष्टो मुनिपुत्रानुवाच तान् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन भवद्विस्तदन्तरं ।
 अन्यां गतिं गमिष्यामि यद्वं विदितमस्तु वः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा घोरान्तरमिदं वचः ।
 जेषुस्तं नृपतिं क्रुद्धाश्चाण्डालस्यं भविष्यसि ॥ ९ ॥

इति जम्बा तु राजानं विविशुस्ते स्वमाश्रमं ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव सः ॥ १० ॥

चाण्डालदर्शनो राम सद्य एव दुराकृतिः ।

अथो नीलाम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ॥ ११ ॥

संरक्ताताम्रधोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ।

ऋक्षचर्मनिवासी च लौहभरणभूषितः ॥ १२ ॥

तं दृष्ट्वा सचिवास्तस्य सद्यश्चाण्डालतां गतं ।

डुडुवुः स्वपुरं राम पौरा ये चानुयायिनः ॥ १३ ॥

एक एव ततो राजा जगामाकुलचेतनः ।

शापजेन सुदुःखेन दृश्यमानो दिवानिजं ॥ १४ ॥

विश्वामित्रं मद्वात्मानं ततः शरणमाययौ ।

स्पर्धमानं वणिष्ठेन शरणार्थी तपोधनं ॥ १५ ॥

विश्वामित्रोऽपि दृष्ट्वैव राजानं तं तयागतं ।

चाण्डालरूपिणं राम कारुण्यं समुपागमत् ॥ १६ ॥

कारुण्याच्च मद्वातिज्ञा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

अत्रवीक्षतलक्ष्मीकं राजानं धीरदर्शनं ॥ १७ ॥

किमागमनकृत्यं ते इक्ष्वाकुकुलनन्दन ।

अयोध्याधिपते वीर शापाच्चाण्डालतां गतः ॥ १८ ॥

अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चाण्डालदर्शनः ।

अत्रवीत् प्राञ्जलिर्वीक्यं विश्वामित्रं तपोधनं ॥ १९ ॥

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
 इमं विपर्ययं प्राप्तः काममप्राप्य काङ्क्षितं ॥ २० ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य दर्शनं ।
 महायज्ञफलेनेति तच्च नावाप्यते मया ॥ २१ ॥
 अनृतं नोक्तापूर्वं हि विश्वामित्र मया घाचित् ।
 कृच्छ्रेऽपि वर्तमानेन क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २२ ॥
 यज्ञैर्मयेष्टं बद्धभिर्धर्मतः पालिता मही ।
 गुरवश्च मया सर्वे शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २३ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य शुद्धवाग्वुद्धिकर्माणाः ।
 परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुंगव ॥ २४ ॥
 दैवमत्र परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकं ।
 शुभाशुभफलप्राप्तौ नराणामिति मे मतिः ॥ २५ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य दैवोपकृतकर्मणाः ।
 शरणागतस्य भवान् प्रसादं कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥
 नान्यां गतिं प्रपश्यामि नान्यः शरणदोऽस्ति मे ।
 दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये त्रिशङ्कुशायो
 नाम पट्टितमः सर्गः ॥

LXI.

उक्तावाक्यं तु राजानं विश्वामित्रो महामुनिः ।
 अत्रवीन्मधुरं वाक्यं त्रिशङ्कोर्हृषवर्धनं ॥ १ ॥
 इन्द्रवाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकं ।
 शरणं ते भविष्यामि वसेह त्वं ममाश्रमे ॥ २ ॥
 सर्वानामन्त्रयिष्ये ऽहं तत्कृते ऽत्र तपोधनान् ।
 काङ्क्षितस्यास्य ते राजन् सिद्धये यज्ञकर्मणि ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं वृषं यदेतद्धार्यते त्वया ।
 संतिष्ठस्त्वमनेनैव वृषेण स्वर्गमेष्यसि ॥ ४ ॥
 कृस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं ते नृपसत्तम ।
 यस्त्वं मामभ्युपागम्य त्रिदिवं गन्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महतिजाः पुत्रानाहूय सर्वशः ।
 शिष्यांश्च सुहृदश्चान्यानुवाचेदं वचोऽर्थवत् ॥ ६ ॥
 आनयधमिह क्षिप्रं यज्ञद्रव्याण्यशेषतः ।
 मदयिनैव यज्ञोऽयं द्रव्येणास्य भविष्यति ॥ ७ ॥
 शिष्यानुवाच चाहूय सर्वानिव तु तद्वचः ।
 सर्वानृपीनानयधं समुपेत्याज्ञया मम ॥ ८ ॥
 यश्च यद्वचनं ब्रूयान्ममवाक्यप्रचोदितः ।
 तन्मे भवद्विरावेद्यं यथा प्रोक्तमशेषतः ॥ ९ ॥

शिष्यास्ततोऽस्य ते जग्मुर्दिशः सर्वे तदाज्ञया ।
 ग्रामल्य चाभ्युपावृत्ता न चिरेण तपोधनान् ॥ १० ॥
 ऊचुः प्राज्ञल्योऽभ्येत्य विश्वामित्रमिदं वचः ।
 तवोपामन्विताः सर्वे मुनयोऽस्माभिराज्ञया ॥ ११ ॥
 आज्ञा प्रतिगृहीता ते सर्वैरेव तपोधनैः ।
 अस्माभिरुत्तैरभ्येत्य वर्जयित्वा महोदयं ॥ १२ ॥
 वशिष्ठस्य च पुत्राणां शतं क्रोधसमाकुलं ।
 यदुवाच वचो घोरं शृणु जग्मुनिपुंगव ॥ १३ ॥
 क्षत्रियो याज्ञको यत्र चाण्डालस्य पियन्ततः ।
 कथं सदसि भोक्ष्यन्ते हविस्तत्र सुरोत्तमाः ॥ १४ ॥
 ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चाण्डालभोजनं ।
 कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पातिताः ॥ १५ ॥
 निष्ठुरं वचनं प्राकुरेतत् संरक्तालोचनाः ।
 वाशिष्ठा मुनिगार्हूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १६ ॥
 रति तेषां वचः श्रुत्वा शिष्याणां मुनिपुंगवः ।
 क्रोधसंरक्तानयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 यद्वृषयल्यदुष्टं मां वाशिष्ठा मन्दचेतसः ।
 भस्मीभूता दुरात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ १८ ॥
 अग्नौ ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयं ।
 सप्त ज्ञातिशतान्येव मृतयाः सन्तु सर्वजः ॥ १९ ॥

स्वमांसनियताद्वाराः पुष्टिकामाः सनिर्घृणाः ।
 विकृताश्च विट्टपाश्च लोकाननुचरन्त्विति ॥ २० ॥
 महोदयश्च दुर्वुद्धिरुदुष्टं मां प्रदूषयन् ।
 दूषितः सर्वलोकेषु निपादत्वमवाप्स्यति ॥ २१ ॥
 प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ।
 दीर्घकालं मम क्रोधादुर्वृत्त्या वर्तयिष्यति ॥ २२ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महामुनिः ।
 विरराम महातेज्ज्ञास्तास्मिन् मुनिसमागमे ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये
 वाशिष्ठशापो नाम एकपटितमः सर्गः ॥

LXII.

स क्रोधविषमुत्सृज्य गाधिजो रघुनन्दन ।
 तपोवलकृतान् कृत्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ॥ १ ॥
 ऋषिमध्येऽपरं वाक्यं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
 अयमिद्व्याकुलायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ २ ॥
 धार्मिकः सत्यसंधश्च मां चैव शरणं गतः ।
 स्वेनानेन शरीरेण स्वर्गं गन्तुमभीप्सति ॥ ३ ॥
 तदिदं मुनयः सर्वे समनुज्ञातुमर्हथ ।
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा ततस्ते मुनिपुंगवाः ॥ ४ ॥
 मिथः संमन्त्रयामासुर्विश्वामित्रभयार्दिताः ।
 अयं कुशिकलायादस्तपस्वी क्रोधनो भृशं ॥ ५ ॥
 न विग्रहः सहानेन क्षमोऽस्माकं शरीरिणां ।
 अग्निकोपो हि भगवान् शापं दास्यति रोपितः ॥ ६ ॥
 तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञो यथैवोक्तं महर्षिणा ।
 क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवं ॥ ७ ॥
 गच्छेद्व्याकुलापादो विश्वामित्रस्य तेजसा ।
 ततः प्रववृते यज्ञः सर्वसंभारसंभृतः ॥ ८ ॥
 अध्वर्युर्भवत् तत्र विश्वामित्रो महातपाः ।
 ऋत्विजश्चाभवंस्तत्र मुनयः संशितव्रताः ॥ ९ ॥

तस्य यज्ञे तद् तस्मिंस्त्रिजङ्गोर्भूरितेजसः ।

विद्यामित्रोऽथ भगवान् मल्लविन्मल्लपारगः ॥ १० ॥

चकारावाहनं यज्ञे भागार्थं त्रिदिवीकसां ।

नाभ्यगच्छन् यद् कृता भागार्थं तत्र देवताः ॥ ११ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टो विद्यामित्रो मल्लमुनिः ।

श्रुवमुद्यम्य भगवांस्त्रिजङ्गुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

पश्य मे तपसो वीर्यमूर्जितस्य नरेश्वर ।

एष त्वां स्वर्गरिरेण नयामि स्वर्गमोज्ञसा ॥ १३ ॥

त्रिजङ्गो स्वर्गरिरेण दिवं गच्छ नराधिप ।

वाल्यात् प्रभृति यत् किञ्चिन्मया सम्यक् तपश्चितं ॥ १४ ॥

तेजसा तस्य तपसः सर्गरिरो दिवं व्रज ।

उक्तावाक्ये मुनाविवं सर्गरिरो नृपस्तदा ॥ १५ ॥

ययौ स्वर्गं खमाविश्य मुनीनां पश्यतां तदा ।

त्रिदिवं तं गतं दृष्ट्वा त्रिजङ्गुं पाकजामनः ॥ १६ ॥

सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ।

त्रिजङ्गो पत भूमौ त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥

गुरुणापादुपहतो मूढ जीवमवाकिशरः ।

एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिजङ्गुरपतद्विवः ॥ १८ ॥

उपाक्रोशत् स पादोति विद्यामित्रमवाकिशरः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पादोति पततो दिवः ॥ १९ ॥

विश्वामित्रो भृशं क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच तं ।
 ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥
 असृजदक्षिणे मार्गे सप्तर्षीनिपरान्स्ततः ।
 सृष्ट्वा दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनिपरान् प्रभुः ॥ २१ ॥
 नक्षत्रवंशमपरं स्रष्टुं समुपचक्रमे ।
 स्वर्गस्य दक्षिणे मार्गे तपोब्रह्मबलाश्रयात् ॥ २२ ॥
 सृष्ट्वा च नक्षत्रगणं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 इन्द्रादीनिपरान् देवान् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥
 ततः परमसंध्रान्ताः सदेवर्षिगणाः सुराः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २४ ॥
 अयं राजा द्विजश्रेष्ठ गुरुशायपरिहृतः ।
 सशरीरो दिवं गतुं नार्हत्यकृतपावनः ॥ २५ ॥
 प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः ।
 प्रमाणैः स्थापितां संस्थां नातिक्रमितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ।
 अत्रवीत् स्नेहवद्वाक्यमिदमाभाष्य देवताः ॥ २७ ॥
 सशरीरस्य विबुधास्त्रिणङ्गोरस्य धीमतः ।
 आरोक्ष्यं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २८ ॥
 गमनं सशरीरस्य त्रिशङ्कोर्मत्प्रतिग्रहात् ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि ध्रुवाणीमानि सत्तु च ॥ २९ ॥

यावद्वोका धरिष्यन्ति तावत् स्यास्यन्त्यमूनि तु ।
 एतां प्रतिज्ञां सर्वे मे समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ३० ॥
 तमूचुर्विव्रुधा भीता एवमस्त्विति राघव ।
 तिष्ठन्वेतान्ययोगानि वैश्वानरपयाद्वहिः ॥ ३१ ॥
 अवाक्किशरा एव चायं त्रिणङ्कुरिरु तिष्ठतु ।
 दक्षिणस्यामभिरतो दिशि स्वप्रभया ज्वलन् ॥ ३२ ॥
 विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा देवानां वचनं तदा ।
 वागमित्यब्रवीत् तत्र सर्वदेवैरभिद्रुतः ॥ ३३ ॥
 ततो देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ।
 सप्रयश्च मरुतात्मानो यज्ञस्यान्ते तपोधनाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जतानन्दवाक्ये
 त्रिणङ्कुरोत्पत्तिं नाम
 द्विपष्ठितमः सर्गः ॥

मुनीन् प्रतिगतान् दृष्ट्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।
 अत्रवीन्मुनिशार्दूलः सर्वास्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥
 मरुतान् विमर्दः प्रवृत्तो दक्षिणामभितो दिशं ।
 दिशमन्यामतो ग्रामस्तप्स्यामो यत्र वै तपः ॥ २ ॥
 पश्चिमस्यां दिशि सुखं पुष्करारण्यमाश्रिताः ।
 तपस्तत्र चरिष्यामः परं तद्धि तपोवनं ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा मरुतेजाः पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलपालाशनः ॥ ४ ॥
 अथ तत्रापि वसतो विश्वामित्रस्य राघव ।
 अम्बरीषस्य राजर्षेर्वटुं मतिरजायत ॥ ५ ॥
 तस्य वै यज्ञमानस्य नरमेधेन भूपतेः ।
 प्रोक्षितं मल्लवक्षूपात् पशुमिन्द्रो ब्रह्मार् तं ॥ ६ ॥
 नरं लक्ष्मणसंपूर्णं पशुत्रे विनियोजितं ।
 तस्मिन् कृते पणौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 पशुर्यः प्रोक्षितो राजन् केनापि स कृतो बलात् ।
 अरक्षितारं च नृपं ब्रूहि देवा नरेश्वर ॥ ८ ॥
 प्रायश्चित्तं मरुज्येतत् तं त्वं पशुमुपानय ।
 अन्यं वाप्यानय क्रीत्रा यावत् कर्म प्रवर्तते ॥ ९ ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा वरुणस्तदा ।

अन्वेष्टुं पशुमारिभे पुरुषं लज्जणान्वितं ॥ १० ॥

देशान् जनपदांश्चैव नगराणि वनानि च ।

आश्रमांश्च तया पुण्यान् प्राविशद्वै महामनाः ॥ ११ ॥

अन्वेपमाणः सोऽप्यष्टदुर्चीकं नाम राघव ।

वरुपुत्रं दरिद्रं च द्विजं गृहनिवासिनं ॥ १२ ॥

अभिगम्याम्वरीपस्तं विप्रं वचनमब्रवीत् ।

तपःस्वाध्यायनिरतं पृष्ट्वा कुशलमादितः ॥ १३ ॥

गवां शतसहस्रेण सुतमेकं प्रयच्छ मे ।

नरमेधे महायज्ञे पश्वर्ये च द्विजोत्तम ॥ १४ ॥

वरुपुत्रो दरिद्रश्च वृद्धश्चासि द्विजोत्तम ।

यदि ते रोचते ब्रह्मन् सुतमेकं परित्यज ॥ १५ ॥

वरुवोऽनुसृता देशा न लेभे यज्ञियं पशुं ।

दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकं द्विजोत्तम ॥ १६ ॥

पशोर्ये कृतार्यः स्यामहं काश्यप सुव्रत ।

इत्युक्तोऽध्याम्वरीपिण ऋचीको रघुनन्दन ॥ १७ ॥

न विक्रेष्याम्यहं पुत्रं ज्येष्ठमित्यब्रवीद्वचः ।

ऋचीकवचनं श्रुत्वा माता तेषां यशस्विनी ॥ १८ ॥

उवाचर्चीकपुत्राणां तं राजानमिदं वचः ।

अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह काश्यपः ॥ १९ ॥

ममाप्येवं कनीयांसं सुतं दिद्धि परं प्रियं ।
 पितृणां वल्लभा ज्येष्ठाः प्रायेण हि सुता नृप ॥ २० ॥
 मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्द्रव्यौ हि तौ नृप ।
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ २१ ॥
 श्रुनःशेष इदं तत्र मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ।
 ज्येष्ठः पितुरविक्रेयः कनीयान् मातुरेव च ॥ २२ ॥
 विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्नाशु नयस्व मां ।
 गवां शतसहस्रेण श्रुनःशेषं ततो नृपः ॥ २३ ॥
 गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ।
 रथमारोप्य तं राम श्रुनःशेषं त्वरान्वितः । .
 आजगाम ततो यज्ञं समापयितुमात्मनः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये

श्रुनःशेषविक्रयो नाम त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥

LXIV.

शुनःशेषं तमादाय स राजा श्रान्तवाहनः ।
 व्यथ्रमत पुष्करे तीर्थे मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
 तस्य विश्रमतस्तत्र शुनःशेषो महामतिः ।
 पुष्करं श्रेष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥
 स दीर्णहृदयो दीनो विक्रयेण श्रमेण च ।
 जगाम शिरसा पादौ मुनेर्वाक्यमुवाच ह ॥ ३ ॥
 न मेऽस्ति माता न पिता न सुहृन्न च वान्धवाः ।
 त्रातुमर्हसि मां त्यक्तं बन्धुभिः शरणागतं ॥ ४ ॥
 राजा च कृतकार्यः स्याज्जीवियं चाप्यहं यथा ।
 भवतो वीर्यमाश्रित्य तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 नायो मे त्वमनायस्य भव भव्येन चेतसा ।
 पितेव पुत्रं कृपणं त्रातुमर्हसि मां मुने ॥ ६ ॥
 तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।
 गान्त्वयित्वा शुनःशेषं स्वान् पुत्रानिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 यत्कृते पितरः पुत्रानिच्छन्ति गुणवत्तरान् ।
 दुर्गसन्तरणार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ८ ॥
 अयं मुनिसुतो वालो मत्तः शरणमिच्छति ।
 तस्य जीवितदानेन प्रियं मे कर्तुमर्ह्य ॥ ९ ॥

सर्वे सुकृतकल्याणाः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ते यूयं मन्नियोगेन मोक्षयधं मुनेः सुतं ॥ १० ॥
 अधराग्नेः समिद्धस्य गत्वा तृप्तिं प्रयच्छत ।
 मोक्षयधमिमं चैव पशुत्वान्मम शासनात् ॥ ११ ॥
 शरणं मामनुप्राप्तमृचीकस्य मुनेः सुतं ।
 स्यादविघ्नं यथा तस्य राजर्षेः क्रियतां तथा ॥ १२ ॥
 इति पित्रानुशिष्टास्ते मधुस्यन्दादयस्ततः
 साभिमानमिदं वाक्यमूचुः पितरमप्रियं ॥ १३ ॥
 कथमात्मसुतान् ह्रित्वा त्राता परसुतानसि ।
 भगवन् कार्यमेतत् ते स्वमांसस्येव भक्षणं ॥ १४ ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा पुत्राणां मुनिरप्रियं ।
 क्रोधसंरक्तानयनः पुत्रांस्तानशपत् तदा ॥ १५ ॥
 निःसाधसमिदं वाक्यं धर्मादभिहितं वह्निः ।
 यस्मात् स्वमांसमुद्दिष्टं युष्माभिरवमन्य मां ॥ १६ ॥
 स्वमांसवृत्तयस्तस्माद्वाशिष्ठा इव ज्ञातिषु ।
 पतिता वर्षसदृशं कुत्सिता विचरिष्यथ ॥ १७ ॥
 इति शपथशिना दग्धा पुत्रान् स्वान् कुण्डिकात्मजः ।
 श्रुनःशेषमुवाचेदं वचनं परिणाल्वयन् ॥ १८ ॥
 यदा पशुवे पुत्र त्वं प्रोक्षितः स्यास्तदा ज्ञपेः ।
 इमं मन्त्रं मया प्रोक्तमिन्द्राभिष्टवसंयुतं ॥ १९ ॥

जपत्तमेनं मलं त्वां मोक्षयिष्यति वासवः ।
 पशुत्वादस्य चाविघ्नं भविष्यति महीपतेः ॥ २० ॥
 श्रुनःशेफोऽथ तं मलमधीत्य त्वरितस्तदा ।
 उपेत्य कृष्टो राजानमम्बरीषमभापत ॥ २१ ॥
 एहि राजन्नितः शीघ्रं नय मां यज्ञमात्मनः ।
 पशुं मां मल्लतः प्रोक्ष्य दीक्षामेतां समापय ॥ २२ ॥
 तद्वाक्यमृपिपुत्रस्य श्रुत्वा कृपसमन्वितः ।
 जगाम नृपतिः श्रीमान् स्वमेव यजनं तदा ॥ २३ ॥
 सदस्यानुमतं सोऽथ पवित्रं कृतलक्षणं ।
 श्रुनःशेफं पशुं यूपे निववन्थानुमल्लितं ॥ २४ ॥
 स वद्ध ऋग्भिस्तुष्टाव देवेन्द्रं हरिवाङ्मनं ।
 भार्गविनमनुप्राप्तं स्वरेणोच्चैर्विनादयन् ॥ २५ ॥
 तस्मै प्रीतः सहस्राक्षस्तदा प्रादादभीप्सितं ।
 आयुरिटं यशश्चाग्र्यं श्रुनःशेफाय राघव ॥ २६ ॥
 स च राजा क्रतुफलं तदवाप यथेप्सितं ।
 धर्मं यज्ञः अग्र्यं चाग्र्यां सहस्राक्षप्रसादतः ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा चचारोग्रं महत् तपः ।
 पुष्करेधेव वर्षाणां सहस्रं नियतव्रतः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे गतानन्दवाक्ये

अम्बरीषयज्ञो नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिं ।
 अभ्यागच्छन् सुरा राम तपोवल्लसमाहिताः ॥ १ ॥
 तत्रैनमब्रवीद्वृक्षा पुनः सुरुचिरं वचः ।
 ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते निवर्त तपसोऽधुना ॥ २ ॥
 इत्युक्त्वानन्तरं वृक्षा जगानाशु यथागतं ।
 विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा चचारैव पुनस्तपः ॥ ३ ॥
 तत्र चैनं तपस्यन्तं कालस्य महतस्तपः ।
 आजगामाप्सरा राम त प्रलोभयितुं रहः ॥ ४ ॥
 मेनका नाम सुश्रोणी विश्वामित्राश्रमं प्रति ।
 पुष्करे सा सुचार्वङ्गी स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 तां ददर्शाद्भुताकारां मेनकां कुशिकात्मजः ।
 व्रपेणाप्रतिमा राम श्रियं मूर्तिमतीमिव ॥ ६ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गी मेनकां निर्जने वने ।
 जलप्रल्लानवसनां मनोहरतराकृतिं ॥ ७ ॥
 कन्दर्पवशगोऽभ्येत्य मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
 का त्वं कस्य कुतो वेदं वनं भद्रेऽभ्युपागता ॥ ८ ॥
 एहि विश्राम्यतां भीरु ममाश्रमपदे शुभे ।
 मेनका तद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रमभाषत ॥ ९ ॥

अमरा मेनका नाम वत्प्रीत्याहनुयागना ।
 रोचते यदि ते व्रतान् भजनानां भद्रस्य मां ॥ १० ॥
 इति तां रुचिरं वाक्यं भाषणाणामनिन्दितां ।
 पाणौ गृह्णाद्या भगवानाश्रयं प्रविशेज ह ॥ ११ ॥
 तथा च सह वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ।
 विश्वामित्रस्य रमनः जगवद्यनिचक्रमुः ॥ १२ ॥
 ह्यविज्ञानबुद्धिर्हि तथा मुनिरसौ तदा ।
 तानि वर्षाण्यनीतानि बुबोधैकनद्वयम् ॥ १३ ॥
 अथ काले गते तस्मिन् बुद्ध्या बुद्ध्यात्मविक्रियां ।
 जगदितत् तदा वाक्यं विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १४ ॥
 सानर्पस्तच्च मे ज्ञानं तत् तपः स च निश्चयः ।
 नष्टान्येकपदेनेह सर्वथा किमपि स्त्रियः ॥ १५ ॥
 अनया लोभयित्वा मां तयोऽपहृणां कृतं ।
 इन्द्रप्रियं चिकीर्षेत्या तस्मादिनां त्यत्रान्यदहं ॥ १६ ॥
 ततस्तां नधुरैर्वाक्यैर्विभृज्य कुशिकात्मजः ।
 पुष्कराणि परित्यज्य जगानोत्तरपर्वतं ॥ १७ ॥
 नैष्ठिकीं बुद्धिमास्याय जेतुं कामननर्पितः ।
 कौशिकीतीर्नासाद्य तपस्तेप्रे सुदारुणं ॥ १८ ॥
 नह्यनपरं राम वर्षाणामनितबुद्धिः ।
 चचार दुश्चरं तेन देवा भयमनन्विताः ॥ १९ ॥

समेत्य मन्त्रयामासुः सर्षिसंधाः सवासवाः ।

महर्षिशब्दं लभतां साधयं कुशिकात्मजः ॥ २० ॥

मा च नस्तपसोग्रेण तापयत्येवमुद्यतः ।

निवर्ततामयं ब्रह्मस्तपसोऽग्रादिति प्रभो ॥ २१ ॥

देवानां निश्चयं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

अब्रवीदभिगम्यैवं विश्वामित्रं तपोनिधिं ॥ २२ ॥

महर्षे विनिवर्तस्व तपसः कुशिकात्मज ।

महत्त्वमृषिमुख्यानां ददामि तव सुव्रत ॥ २३ ॥

ब्रह्माणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तापोधनः ।

प्राञ्जलिः प्रणतो वाक्यं प्रत्युवाच पितामहं ॥ २४ ॥

ब्रह्मर्षिशब्दं भगवन् दुर्लभं तपसार्जितं ।

लभेयं तत्प्रसादेन यदि मेऽस्ति तपश्चितं ॥ २५ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत् त्वं जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधावनिर्जित्य कथं ब्रह्मत्वमिच्छसि ॥ २६ ॥

जयेन्द्रियाणि तावत् त्वं कामक्रोधो च कौशिक ।

ततः परं त्वं ब्रह्मत्वं समवाप्स्यसि दुर्लभं ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा पुनरेव यथागतं ।

विश्वामित्रोऽपि तत्रैव तेषु घोरतरं तपः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वाङ्गुर्निरालम्ब एकपादाग्रविहितः ।

वायुभक्ष्यः स्थितः स्यान् एकस्मिन् स्याणुवत् स्थिरः ॥ २९ ॥

धर्मे प्रचतपा भूत्वा वर्षास्वध्रावकाशिकः ।

शिशिरे जलशायी च भूत्वा तेषे महत् तपः ॥ ३० ॥

एवं वर्षशतं धोरं साग्रं तप उपासतः ।

समस्ता दिवि काकुत्स्थ देवा भयमुपाविशन् ॥ ३१ ॥

संभ्रमं परमास्थाय ततः शक्रः सुराधिपः ।

चित्तयित्वा तपोविघ्नमुपायं रघुनन्दन ॥ ३२ ॥

आहूयाप्सरसं रम्भां मरुद्गणवृतः प्रभुः ।

उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये

मेनकानिर्वीसो नाम पञ्चपट्टितमः सर्गः ॥

LXVI.

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तुमर्हसि भाविनि ।
 लोभयस्व तपस्यन्तं कौशिकं वृषसंपदा ॥ १ ॥
 एवमुक्त्वा ततो रम्भा सहस्राक्षेण धीमता ।
 प्राञ्जलिः परमोद्विग्ना प्रत्युवाच सुराधिपं ॥ २ ॥
 कोपनश्च तपस्वी च विश्वामित्रः शचीपते ।
 स कोपं नियतं देव मय्युत्स्रक्ष्यति कोपितः ॥ ३ ॥
 तस्मात् त्वं मे सुरपते प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 नास्य सादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥
 तामुवाच ततः शक्रो वेपमानां कृताञ्जलिं ।
 त्वं रम्भे कुरु मा भैषीः प्रियं मे प्रियभाषिणि ॥ ५ ॥
 कोकिलो हृदयग्राही काले कुसुमितद्रुमे ।
 ग्रहं कन्दर्पसहितः स्थास्ये तव समीपतः ॥ ६ ॥
 मनोहरं तु रम्भोरु कृत्वा वृषमथाद्भुतं ।
 तमृषिं रुचिरापाङ्गि गच्छ लोभयितुं वने ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा देवराजेन रम्भा सुरुचिरानना ।
 कृत्वा वृषं मनोहरं विश्वामित्रमलोभयत् ॥ ८ ॥
 इन्द्रोऽपि कोकिलो भूत्वा कन्दर्पसहितस्तदा ।
 वल्गुवागभितस्तस्यास्तस्यौ राम विलोभयन् ॥ ९ ॥

कोकिलस्य वचः श्रुत्वा वल्गु व्याहृतो वने ।
 रम्भागीतस्वरं चैव मधुरं सुमनोहरं ॥ १० ॥
 मारुतं च सुखस्पर्शं दिव्यगन्धाधिवासितं ।
 आयातं समभिप्रेक्ष्य कामिनां मदवर्धनं ॥ ११ ॥
 सहसा कृतचित्तात्मा मदनेन महामुनिः ।
 गीतस्त्रनेनानुसृत्य रम्भां दृष्ट्वा मनोहरां ॥ १२ ॥
 शब्देनापकृतस्तेन रम्भासंदर्शनेन च ।
 स्मृत्वा चात्र तपोभ्रंशं मुनिः शङ्कामुपगमत् ॥ १३ ॥
 सहस्राक्षस्य तत् कर्म दृष्ट्वाय ध्यानचक्षुषा ।
 रम्भां कोपसमाविष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 यस्माद्धोभयसे रम्भे मामात्मगुणसंपदा ।
 तस्माच्छिलामयी भूत्वा स्थास्यसीह तपोवने ॥ १५ ॥
 वर्षाणामयुतं पूर्णं मच्छापकलुषीकृतां ।
 ब्राह्मणस्तु तपःसिद्ध उद्धर्ता ते भविष्यति ॥ १६ ॥
 रम्भां शैलमयीं कृत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
 संतापमगमत् तीव्रं क्रोधस्य वशमागतः ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा तथा कृतां रम्भां सद्यः शैलमयीं रुषा ।
 कन्दर्पसहितं चैव दृष्ट्वा तत्र पुरंदरं ॥ १८ ॥
 तपसोऽपहारं पुनः कृतं दृष्ट्वा तयात्मनः ।
 अजितेन्द्रियोऽस्मीति भृशं जगद्वात्मानमात्मना ॥ १९ ॥

अथ हैमवती पुण्यां दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ।

पूर्वी दिशमुपागम्य तपस्तप्तुं प्रचक्रमे ॥ २० ॥

मौनं वर्षसरुहं तु कृत्वा स कृतनिश्चयः ।

वज्रस्थानमुपाश्रित्य तस्थौ गिरिर्वाचलः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये

रम्भाशायी नाम पट्टपट्टितमः सर्गः ॥

LXVII.

स्याणुभूते स्थिते तस्मिन् मुनौ मौनव्रतान्विते ।
 अविष्टं नान्तरं कामो न क्रोधो ददृशे मुनेः ॥ १ ॥
 अक्रोधनमकामं च तं दृष्ट्वा शान्तचेतसं ।
 तपसोग्रेण संसिद्धिं परां गतमरिंदम ॥ २ ॥
 संभ्रातमनसो भीता ब्रह्माणं तपसां निधिं ।
 ऊचुरभ्येत्य विबुधाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ३ ॥
 उपैवैर्बहुभिर्विप्रो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
 क्रोधितो लोभितश्चैव तपसा च विवर्धितः ॥ ४ ॥
 न चास्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते स्वल्पमप्यथ ।
 न दीयते यदि तस्मै मनसो यदभीप्सितं ॥ ५ ॥
 विनाशयति लोकांस्त्रीस्तेजसा सचराचरान् ।
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च सूर्यः प्रकाशते ॥ ६ ॥
 सागराः क्षुब्धिताः सर्वे विदीर्यन्ते च पर्वताः ।
 कम्पन्ते पृथिवी चैव वायुर्वीति भृशाकुलः ॥ ७ ॥
 बुद्धिं न कुरुते यावदेव प्रतपतां वरः ।
 देवराज्यपरिप्राप्तौ लभतां तावदीप्सितं ॥ ८ ॥
 ततः सर्वे सुरगणाः पितामहपुरःसराः ।
 विश्वामित्रमुपागम्य वाक्यमूचुरिदं तदा ॥ ९ ॥

ब्रह्मर्षे विनिवर्तस्व तपसोऽग्यादतः परं ।
 ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तस्तपसा ह्यसि दुर्लभं ॥ १० ॥
 प्रीतः स्वच्छन्दमरणं ददामि तव चेप्सितं ।
 स्वस्त्याप्नुहि त्वं भद्रं ते तपसोऽग्यादुपास्म ॥ ११ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा तत् तदा मधुराक्षरं ।
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यमुवाच मुनिपुंगवः ॥ १२ ॥
 यदि प्राप्तं मया ब्रह्मन् ब्राह्मण्यं तपसो बलात् ।
 ततो ब्रह्म च वेदाश्च सत्यं च वरयन्तु मां ॥ १३ ॥
 सिद्धिर्धृतिः स्मृतिश्चैव विद्या मेधा शमः क्षमा ।
 तपो दमोद्दमो दया क्षान्तिः सर्वज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ १४ ॥
 असंमोह इति प्राहुर्ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।
 अद्रोहः सर्वभूतानामसंकल्पमसङ्गता ॥ १५ ॥
 तन्मां भजन्तु विश्वेण ब्रह्माव्ययमनुत्तमं ।
 तपसा च यदि प्राप्तं ब्राह्मणत्वं यद्येप्सितं ॥ १६ ॥
 तमेवं वादिनं ब्रह्मा प्रत्युवाच तपोनिधिं ।
 प्रतिभास्यन्ति ते वेदा ब्रह्म चाव्ययमुत्तमं ॥ १७ ॥
 अधिकस्त्रं मतो मेऽग्य सर्ववेदविदां मुने ।
 इत्युक्तैनं ततो ब्रह्मा ययो सुरगणैर्वृतः ॥ १८ ॥
 विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमं ।
 कृतकृत्यश्चचारेमां पृथिवीं सिद्धमानसः ॥ १९ ॥

एष ब्रह्मविदां श्रेष्ठ एष तेजस्विनां वरः ।
 एष विग्रहवान् धर्म एष सिद्धिमतां वरः ॥ २० ॥
 एष सत्ये दमे चैव धर्मेषु च समास्थितः ।
 गतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ २१ ॥
 जनकः प्राञ्जलिर्भूत्वा विश्वामित्रं ततोऽब्रवीत् ।
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महामुने ॥ २२ ॥
 यज्ञं काकुत्स्थसहितो द्रुपदभ्यागतः स्वयं ।
 गुणाः सुबहवः प्राप्तास्त्वत्संदर्शनज्ञा मया ॥ २३ ॥
 सदश्च पावितमिदं त्वद्गुणैस्त्वापोनिधे ।
 विप्रभावश्च ते ब्रह्मन् कीर्त्यमानो महातपः ॥ २४ ॥
 श्रुतो मया महातेजो रामेण च महात्मना ।
 सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्तो बहवो गुणाः ॥ २५ ॥
 अप्रमेयं तव तपो ह्यप्रमेयं च ते बलं ।
 अप्रमेया गुणाश्चापि नित्यं ते पुरुषर्षभ ॥ २६ ॥
 तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ।
 कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलं ॥ २७ ॥
 श्वः प्रभाते भवत्तं च द्रुपदेष्यामि वै पुनः ।
 स्वागतं जयतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य विश्वामित्रं ततो ययौ ॥ २९ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहुरामः सत्तत्त्वज्ञः ।
 स्ववासमुपचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे शतानन्दवाक्ये
 विश्वामित्रब्रह्मत्वप्राप्तिर्नाम
 सप्तपटितमः सर्गः ॥

LXVIII.

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमुपायात् सहस्राधवं ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 राघवौ च महात्मानौ ततो वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि महातपः ।
 भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवतो ह्यहं ॥ ३ ॥
 एवमुक्तास्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।
 प्रत्युवाच पुनर्धरि वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ४ ॥
 पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ।
 द्रष्टुकामौ धनुर्दिव्यं यदेतत् त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामो नृपात्मजौ ।
 दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं तु करिष्यतः ॥ ६ ॥
 इत्युक्तो जनको राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
 श्रूयतां धनुषस्तत्त्वं यदर्थं मयि तिष्ठति ॥ ७ ॥
 देवरात इति ख्यातो निमिः पष्ठो महीपतिः ।
 न्यासभूतमिदं तस्य धनुर्दत्तं महात्मनः ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञत्रये पूर्व धनुषानेन शङ्करः ।
 विधंस्य त्रिदशान् सर्वाणिदं किल तदोक्तवान् ॥ ९ ॥

यस्माद्भगार्थिनो भागं नाकल्पयन् मे सुराः ।
 तस्मादङ्गानि सर्वाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥
 तस्मै देवा भयोद्विग्ना रुद्राय प्राणमंस्तदा ।
 प्रसाद्यां चक्रुरेनं तेषां तुष्टोऽभवद्ववः ॥ ११ ॥
 प्रीतश्चापि ददौ तेषां तान्यङ्गानि महौजसां ।
 धनुषा यानि यान्यासन् शातितानि महात्मना ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनुर्दिव्यं महात्मनः ।
 तिष्ठत्यद्यापि भगवन् कुलेऽस्माकं सुपूजितं ॥ १३ ॥
 वीर्यश्रुत्वा च मे कन्या दिव्यरूपा गुणान्विता ।
 भूतलाडुत्थिता पूर्व नाम्ना सतित्ययोनिजा ॥ १४ ॥
 तां नृपा वरयामासुरागत्यागत्य वै पुरा ।
 वीर्यश्रुत्वा प्रदेयेति तानहं चाब्रुवं नृपान् ॥ १५ ॥
 ततो नृपतयः सर्वे प्रार्थयन्तः सुतां मम ।
 वीर्यं जिज्ञासयिषवः पुरमभ्याययुर्मम ॥ १६ ॥
 वीर्यजिज्ञासया तेषां मया संदर्शितं धनुः ।
 न शेकुश्चापि ते ब्रह्मबुधस्तुमपि तद्धनुः ॥ १७ ॥
 तेषामल्पमहं ज्ञात्वा वीर्यं तत्र महामुने ।
 कृतवान् सर्वतस्तेषां प्रत्याख्यानं सुतां प्रति ॥ १८ ॥
 ततस्ते तेन कोपेन राजानः सहिता मुने ।
 रुरुधुर्मिथिलामेतां पुरीमभ्येत्य सर्वजः ॥ १९ ॥

ते मन्यमाना क्वात्मानमवधूतं पृथङ्मृषाः ।
 रोपेण महताविष्टा मिथिलामभ्यपीडयन् ॥ २० ॥
 संवत्सरं समापूर्णं रुरुधुः कृतनिश्चयाः ।
 अवरोधेन तेनास्मि यदा क्षीणो हि सर्वशः ॥ २१ ॥
 तदा प्रसादयां चक्रे देवदेवमुमापतिं ।
 प्रसादाद्भगवान् प्रीतश्चतुरङ्गवत्सं ददौ ॥ २२ ॥
 ततो भग्नानृपतयो मया तेन वयुर्मुने ।
 अल्पवीर्यमदोत्साह्य अल्पवीर्याभिमानिनः ॥ २३ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल दिव्यं परमभास्वरं ।
 दर्शयाम्यद्य रामाय लक्ष्मणाय च तद्धनुः ॥ २४ ॥
 कुर्यादारोपणं रामो धनुषश्चास्य चेदयं ।
 दद्यामयोनिज्ञामस्मै सीतां दशरथस्तुषां ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जनकवाक्यं नाम
 अष्टपटितमः सर्गः ॥

LXIX.

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
 धनुर्दर्शय रामाय तदिति प्राब्रवीन्नृपं ॥ १ ॥
 सुरोपमस्तु जनकः सोऽमात्यान् व्यादिदेश ह ।
 रामसंदर्शनार्थं तद्धनुरानीयतामिति ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः प्रविश्य सचिवाः पुरीं ।
 धनुरानाययामासुः पुरुषैराप्तकारिभिः सं ३ ॥
 पुरुषाणां शतान्यष्टौ व्यायतानां महौजसां ।
 मञ्जूषामष्टचक्रस्थां गुर्वीमूढः कथञ्चन ॥ ४ ॥
 तामानीय च मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ।
 सुरोपमं तु जनकं तमूचुरिति मन्त्रिणः ॥ ५ ॥
 इदं तद्धनुरानीतमाज्ञाय ते नराधिप ।
 दर्शयैतदृषेस्स्य राघवस्य च भास्वरं ॥ ६ ॥
 तेपामेतद्वचः श्रुत्वा जनकः प्रसृतं वचः ।
 विश्वामित्रमुवाचेदं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 ब्रह्मन् धनुरूपानीतं यत् तु तिष्ठति नो गृहे ।
 राजभिर्यत्र शक्तिमुग्र्यत्तुमपि तद्धनुः ॥ ८ ॥
 नैतत् पूरयितुं शक्ताः सेन्द्राः सुरगणा अपि ।
 न यत्तोरगरक्षांसि देवदेवादृते शिवात् ॥ ९ ॥

अशक्तिर्मानुपाणां तु धनुषोऽस्य प्रपूर्णे ।
 कुत एव हि संधाने शक्तिर्वास्यानुकर्षणे ॥ १० ॥
 इदं मया धनुर्दिव्यं तवानापितमाज्ञया ।
 दर्शयैतन्मुने क्षिप्रमनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा जनकस्य वचस्तदा ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा प्रकृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥
 गृहाणेदं महाबाहो दिव्यं धनुरनुत्तमं ।
 धारणे कर्षणे चास्य यत्नमातिष्ठ राघव ॥ १३ ॥
 मुनेस्तु वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।
 मञ्जूषां तामपावृत्य विश्वामित्रमभाषत ॥ १४ ॥
 इदं धनुरहं दिव्यं तोलयिष्यामि पाणिना ।
 यत्नवांश्च भविष्यामि सज्यस्यास्य विकर्षणे ॥ १५ ॥
 बाधमित्येव तं राजा मुनिश्च समभाषत ।
 सलीलमिव तद्रामस्तोलयित्वैकपाणिना ॥ १६ ॥
 पश्यतामभितस्तत्र सदस्यानां समन्ततः ।
 आनम्य नातियत्नेन सज्यं चक्रे ह्रस्वनिव ॥ १७ ॥
 सज्यं कृत्वा ततश्चैव पूरयामास वीर्यवान् ।
 बभञ्ज पूरयंश्चैव मध्ये रामो बलादिव ॥ १८ ॥
 तस्य शब्दो महानासीद्विरेरिव विशीर्यतः ।
 वज्रस्येव विमुक्तस्य शक्रेण नगमूर्धनि ॥ १९ ॥

निषेतुस्तेन शब्देन सर्वशो मोहिता जनाः ।
 विश्वामित्रं धर्जयित्वा राजानं तौ च राघवौ ॥ २० ॥
 प्रत्याद्यस्ते जने तस्मिन् राजा विस्मयमागतः ।
 उवाच प्राज्ञलिर्वाक्यं विश्वामित्रमिदं तदा ॥ २१ ॥
 भगवन् श्रुतपूर्वो मे रामो दशरथात्मजः ।
 अत्यद्भुतमिदं त्वय्य कर्म चादर्शितं मया ॥ २२ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमादुरिष्यति मे सुता ।
 सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजं ॥ २३ ॥
 वीर्यशुल्कप्रदानेन प्रतिज्ञा संपालीकृता ।
 सीतां दास्यामि रामाय प्राणेभ्योऽपि प्रियामहं ॥ २४ ॥
 भवतोऽनुमते तस्मादितो यावत्तु महामुने ।
 हृता ममाज्ञया शीघ्रमयोध्यां जवनैर्ह्यैः ॥ २५ ॥
 विज्ञाप्य चैव राजानमानयन्तु पुरीं मम ।
 प्रदानं वीर्यशुल्कायाः सीतायाः कथयन्तु च ॥ २६ ॥
 त्वया गुप्तौ च काकुत्स्थौ वेदयन्तु नृपाय ते ।
 एभिः प्रह्लादितं वाक्यैरानयन्त्विरु तं नृपं ॥ २७ ॥
 कौशिकेन तथेत्युक्तो नृपः प्रेष्यानुपस्थितान् ।
 अयोध्यां प्रेषयामास स हि राजा वरान्वितः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे धनुर्भङ्गो नाम
 एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥

जनकेन समादिष्टा दृतास्ते द्रुतवाहनाः ।
 मार्गे त्रिरात्रमुपिता अयोध्यां प्राविशन् पुरीं ॥ १ ॥
 ते राज्ञो विदिता दृता राजवेण्म प्रवेणिताः ।
 ददृशुस्तं महात्मानं तत्राय नृपसत्तमं ॥ २ ॥
 शयत् प्रजाः प्रजासत्तं धर्मज्ञं सचिवैर्वृणं ।
 ऋचिग्भिर्देवसंकाणैर्विणिष्टाद्यैश्च मन्त्रिभिः ॥ ३ ॥
 आजास्यमानं सुप्रतिः शक्रमाङ्गिरमैरिच ।
 तं लोकपालप्रतिनं लोकपाले सुनिश्चितं ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वैव चाभिप्रणता ब्रह्मज्ञलियुगस्ततः ।
 ऊचुर्दण्ड्यं वाक्यमिदं प्रियनिवेदिनः ॥ ५ ॥
 वैदेहो जनको राज्ञा पृच्छति त्वां नराधिप ।
 कुशलानामयं न्निग्नं सामात्यं मपुरोहितं ॥ ६ ॥
 पृष्ट्वा चानामयं पूर्वमव्ययं स नराधिपः ।
 विद्यामित्रसहायस्त्वां विज्ञापयति पार्ष्विवः ॥ ७ ॥
 सुता मे वीर्यश्रुत्वाति प्रख्याता विदिता च ते ।
 राज्ञभिर्हनिर्वार्यैश्च पुरापि प्रार्थिता यथा ॥ ८ ॥
 सेयं मन मुता राज्ञन् विद्यामित्रस्य जामनात् ।
 पुरीमिमां ममागत्य तव पुत्रेण निज्जिता ॥ ९ ॥

ग्रानम्य तद्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
 रामेण बलमाश्रित्य महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
 तस्मै सीता मया देया वीर्यश्रुत्वा सुताय ते ।
 प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सोपाध्यायः सस्वजनः सवलः सपदानुगः ।
 शीघ्रमर्हसि राजर्षे त्वमागन्तुमिह प्रभो ॥ १२ ॥
 प्रीतिं पूर्वप्रवृत्तां मे संवर्धयितुमर्हसि ।
 पुत्रयोर्हभयोरेव बध्नी ते दित्सिते मया ॥ १३ ॥
 इति त्वां जनको राजा विज्ञापयति पार्थिव ।
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १४ ॥
 इति दूतवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
 उवाचेदं वशिष्ठादिन् सर्वानेव पुरोधसः ॥ १५ ॥
 गुप्तः कुणिकपुत्रेण कौशल्यानन्दिवर्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहानगमत् किल ॥ १६ ॥
 दृष्टवीर्यश्च काकुत्स्थे जनकः सुमहायशाः ।
 प्रतिप्रदानं सीताया रामे कर्तुं किलेच्छति ॥ १७ ॥
 यदि ते रोचते ब्रह्मन् जनकः स महोपतिः ।
 संवन्धी तत्र गच्छामस्ततः शीघ्रमितो वयं ॥ १८ ॥
 वाढमित्येव तच्छ्रुत्वा वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
 ऊचुः परमसंकृष्टाः स्वस्तु यास्याम इत्यपि ॥ १९ ॥

ते चापि रजनी तत्र दूताः परमसत्कृताः ।

अपुर्विदेहराजस्य सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जनकदूतवाक्यं नाम
सप्ततितमः सर्गः ॥

तस्यां राज्यां व्यतीतायां सोपाध्यायो नराधिपः ।
 राजा दशरथः श्रीमान् सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अग्न्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलं ।
 निर्यन्त्वग्रे समारोप्य नानारत्नचयान् मम ॥ २ ॥
 चंतुरङ्गं च मे गीघ्रं बलं निर्यातु सर्वशः ।
 ममाज्ञासमकालं च युज्यतां युग्यमुत्तमं ॥ ३ ॥
 वशिष्ठो वामदेवश्च ज्ञावालिः काश्यपो भृगुः ।
 मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मुनिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनैः सहिता मया ।
 यथा कालात्ययो न स्यादृता हि वरयन्ति मां ॥ ५ ॥
 इत्याज्ञया नरेन्द्रस्य सेना सा चतुरङ्गिणी ।
 राजानमृषिभिः सार्धं प्रयातं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ६ ॥
 चतुर्भिस्तानक्षोरैर्विदेहानभ्युपेयिवान् ।
 ददर्श मिथिलां रम्यां जनकेनोपशोभितां ॥ ७ ॥
 प्रत्युद्गम्य च तं राजा प्रियातिथिमुपागतं ।
 उवाच जनकः प्रीतः शतानन्दसमन्वितः ॥ ८ ॥
 स्वागतं ते महाराज दिव्या प्राप्तोऽसि मे गृहं ।
 पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं दिव्या प्राप्स्यसि राघव ॥ ९ ॥

दिद्या प्राप्तो महतीना वणिष्ठो भगवानयं ।

मार्कण्डेयादयश्चैव दिद्या प्राप्ता महर्षयः ॥ १० ॥

दिद्या मे निर्जिता विघ्ना दिद्या मे पूजितं कुलं ।

राघवैः सह संवन्धं कृत्वा प्रथितमङ्गुणैः ॥ ११ ॥

अग्न मे मफलं जन्म प्राप्तं चाग्न क्रियाफलं ।

अग्न पूतोऽस्मि राजर्षे त्वत्संवन्धात् सव्रान्धवः ॥ १२ ॥

एषां चापि महर्षीणामग्न्यागमनाद्दहं ।

सविज्ञेयतरं पूतो राजन्नाप्यायितस्तथा ॥ १३ ॥

अः प्रभाति महाराज निर्वर्तयितुमर्हसि ।

यज्ञस्यावभृथे पुण्यमुद्वाहमृषिभिः सह ॥ १४ ॥

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा राजा दण्डयस्तदा ।

अपिमथ उवाचेदं जनकं मिथिलेश्वरं ॥ १५ ॥

राजन् प्रतिगृहीतारः स्मृता दातृवशाः किल ।

यद्वक्ष्यसि यदा चैव तत्कर्तारिस्तदा वयं ॥ १६ ॥

ज्ञानां चैवानुवृत्तं च वचनं प्रियवादिनः ।

तद्वाज्ञो जनकः श्रुत्वा परं विस्मयमागतः ॥ १७ ॥

ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ।

हृषिमेत्य परं तत्र निशां तामवसंस्तदा ॥ १८ ॥

कथयन्तः कथां कृत्वाः पुण्यश्रवणकीर्तनाः ।

परस्परप्रभावज्ञाः पूजयन्तः परस्परं ॥ १९ ॥

विश्वामित्रं च दृष्ट्वैव राजा दशरथस्तदा ।
 मुनिश्रेष्ठ समागम्य ववन्दे हृष्टमानसः ॥ २० ॥
 भवत्वं नाथमासाद्य पावितोऽस्मीति चाब्रवीत् ।
 विश्वामित्रोऽपि चैवैनं प्रीतिमानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 पूत एवासि राजेन्द्र स्वकृतैः कर्मभिः शुभैः ।
 अनेन चापि पुत्रेण रामेणात्किष्टकर्मणा ॥ २२ ॥
 पूतोऽसि ज्ञाघनीयश्च देवानामपि संमतः ।
 एष ते नृपते पुत्रो रामो निर्यातितो मया ॥ २३ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुण्ठलो रघुनन्दन ।
 इत्युक्तो मुमुदे राजा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २४ ॥
 तौ चापि पुत्रावाघ्राय परिघ्न्य च पीडितं ।
 उवास स निशां तत्र सुसुखी हृष्टमानसः ॥ २५ ॥
 जनकोऽपि तदा राजा क्रिया धर्मेण धर्मवित् ।
 कृत्वा यज्ञोचिताः सर्वास्तां रात्रिमवसत् सुखं ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे दशरथजनकसमागमो नाम
 एकसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXII.

ततः प्रभाते जनकः कृतपौर्वाहिकक्रियः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं शतानन्दं पुरोधसं ॥ १ ॥
 भ्राता ममानुजः श्रीमान् वीर्यवानाज्ञया मम ।
 कुशधञ्ज इति ख्यातो योऽध्यास्ते नगरं शुभं ॥ २ ॥
 चयादालकपर्यन्तं पिवन्निक्षुमतीं नदीं ।
 सांकाश्यं स्वर्गसंकाशं विमानमिव पुष्पकं ॥ ३ ॥
 तमहं द्रुमुच्छामि मानार्हो हि स मे मतः ।
 प्रीयते हि मद्दासत्रयः स मया राजसत्तमः ॥ ४ ॥
 तस्याथ शासनादूतास्तं यात्रा शीघ्रगामिनः ।
 ग्रानयामासुरव्यग्रा विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ५ ॥
 स तस्य शासनाद्वातुराजगाम कुशधञ्जः ।
 ददर्श चोपसृत्याशु जनकं भ्रातृवत्सलं ॥ ६ ॥
 सोऽभिवाद्य शतानन्दं जनकं च महीपतिं ।
 अथतिष्ठदनुज्ञातो राजार्हं वरमासनं ॥ ७ ॥
 सहोपविष्टौ तौ तत्र प्रेषयामासतुस्तदा ।
 मल्लिश्रेष्ठं समाहूय सुदामानं समाहितौ ॥ ८ ॥
 गच्छ मल्लिवराभ्येत्य शीघ्रं दशरथं नृपं ।
 ग्रानयेद्द सहामात्यं सपुत्रं सपुरोधसं ॥ ९ ॥

उपकार्यां स गत्वा तमिद्वत्कुलनन्दनं ।
 ददर्श शिरसा चैनं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 अयोध्याधिपते राजन् वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 त्वां द्रष्टुमिच्छति क्षिप्रं सोपाध्यायं सबान्धवं ॥ ११ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्पिर्गणस्तदा ।
 सवन्धुरागमत् तत्र यत्र राजा स मैथिलः ॥ १२ ॥
 तमासाद्य च संगृह्य राजा दशरथस्ततः ।
 वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 त्विदितं ते यथास्माकमिद्वत्कुलदैवतं ।
 प्रवक्ता धर्मकार्येषु वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सर्वैश्च परमर्षिभिः ।
 एष वक्ष्यति नः पूर्वं यथाधर्मं यथाक्रमं ॥ १५ ॥
 तूष्णींभूते दशरथे वशिष्ठो भगवानृषिः ।
 उवाचेदं वचो धर्म्यं जनकं सपुरोहितं ॥ १६ ॥
 आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यमव्ययः ।
 तस्मान्मरीचिः संज्ञज्ञे मरीचैः कश्यपः सुतः ॥ १७ ॥
 मारीचादङ्गिरास्तस्य प्रचेतास्तनयोऽभवत् ।
 मनुः प्रचेतसः पुत्र इक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ १८ ॥
 स इक्ष्वाकुरयोध्यायां राजाभूत् प्रथमः पुरे ।
 इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् विकुञ्जिरुपपन्नः ॥ १९ ॥

विकुक्षेस्तु महातेजा वाणः पुत्रो व्यजायत ।
 वाणस्य तु महाराज अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २० ॥
 अनरण्यात् पृथुर्जज्ञे त्रिणङ्कुश्च पृथोरपि ।
 त्रिणङ्कोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायजाः ॥ २१ ॥
 धुन्धुमारसुतो राजा युवनाश्वो महाबलः ।
 युवनाश्वसुतश्चासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥
 मान्धातुस्तु महातेजाः सुपन्धिः समपद्यत ।
 सुपन्धेर्ध्रुवसन्धिस्तु द्वितीयस्तु प्रसेनजित् ॥ २३ ॥
 यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम विश्रुतः ।
 भरतात् तु महातेजा असितः समजायत ॥ २४ ॥
 पतिशोकातुरा तत्र पुत्रं देवी व्यजायत ।
 सह तेन गरेणैव ततः स सगरोऽभवत् ॥ २५ ॥
 सगरादसमजास्तु अंशुमांश्चासमञ्जसः ।
 दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २६ ॥
 भगीरथात् ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा ।
 रघोस्तु वंशे तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ २७ ॥
 कल्माषपादो क्षभवच्छृणस्तस्य चात्मजः ।
 सुदर्शनः शृणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ २८ ॥
 शीघ्रगस्त्यग्निवर्णस्य शीघ्रगादभवन्मरुः ।
 मरुः प्रशुश्रुको द्यासीदम्बरोपः प्रशुश्रुकात् ॥ २९ ॥

अम्वरीपस्य पुत्रोऽभून्नरुपः पृथिवीपतिः ।
 नरुपस्य ययातिस्तु नाभागश्च ययातितः ॥ ३० ॥
 अजो नाभागपुत्रस्तु तस्मादशरथोऽभवत् ।
 राज्ञो रशरथस्येमौ तनयौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३१ ॥
 आमनोरिति श्रुद्धानां राज्ञाममिततेजसां ।
 ककुत्स्थेद्वाकुसगररघुप्रवरजन्मनां ॥ ३२ ॥
 उदारचरसत्त्वानां क्षत्रधर्मानुपालिनां ।
 कुले जलनिधिप्रख्ये जातयोर्वृत्तशालिनोः ॥ ३३ ॥
 रामलक्ष्मणयोरर्थे वर्ये तनये तव ।
 सदृशाभ्यां स्वसदृशे सुते त्वं दातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 इत्युक्तो जनको राजा कृताञ्जलिर्भाषत ।
 अस्माकमपि राजर्षे कुलं त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ ३५ ॥
 कन्यादाने हि वक्तव्यं कुलं निर्वशेषतः ।
 नामतो वृत्ततश्चैव कर्मतः शीलतस्तथा ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे कन्यावर्णं नाम
 द्विसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXIII.

ततस्त्वाभाष्य जनको वणिष्ठं वदतां वरं ।
 नृपं दशरथं चेदं प्रोवाच वचनं तदा ॥ १ ॥
 राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ।
 निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ २ ॥
 तस्य पुत्रो मिथिर्नाम बभूवानुपमगुतिः ।
 तस्यापि जनको नाम जनकस्याप्युदावसुः ॥ ३ ॥
 उदावसोरभूत् सूनुः प्रथितो नन्दिवर्धनः ।
 नन्दिवर्धनजश्चासीत् सुकेतुर्नाम पार्थिवः ॥ ४ ॥
 सुकेतोरभवत् पुत्रो देवरातो महाबलः ।
 देवरातस्य तनयो बृहद्रथ इति श्रुतः ॥ ५ ॥
 बृहद्रथस्य च सुतो महावीर्यः प्रतापवान् ।
 महावीर्यस्य धृतिमान् सुधृतिस्तनयोऽभवत् ॥ ६ ॥
 सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुरभूत् सुतः ।
 धृष्टकेतोरभूद्यापि रुर्ग्रथस्तनयो महान् ॥ ७ ॥
 रुर्ग्रथस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रसिद्धकः ।
 प्रसिद्धकस्य धर्मात्मा राजा कृत्तिरथः सुतः ॥ ८ ॥
 पुत्रः कृत्तिरथस्यापि देवमीठ इति स्मृतः ।
 देवमीठस्य विबुधो विबुधस्यापि चान्धकः ॥ ९ ॥

ग्रन्थकस्य सुतश्चासीत् कृतिरात इति श्रुतः ।
 कृतिरातस्य च सुतः कृतिरोमा व्यज्ञायत ॥ १० ॥
 कृतिरोमसुतश्चापि स्वर्णरोमेति विश्रुतः ।
 स्वर्णरोम्णोऽभवच्चापि ह्रस्वरोमा सुतो वल्मी ॥ ११ ॥
 तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
 ज्येष्ठोऽरुमनुजश्चायं भ्राता मम कुशध्वजः ॥ १२ ॥
 मां तु ज्येष्ठं ततो राज्येष्वभिपिच्य पिता मम ।
 कुशध्वजं धौवराज्ये त्यक्त्वा राज्यं वनं गतः ॥ १३ ॥
 वृद्धे पितरि स्वर्याते ततोऽहं रघुनन्दन ।
 भ्रातरं देवसंकाशमपश्यं स्वशरीरवत् ॥ १४ ॥
 कस्यचित् त्वय कालस्य सांकाश्यादागतो नृपः ।
 सुधन्वा वलवीर्यीढो मिथिलामवरोधकः ॥ १५ ॥
 स च मे प्रेषयद्वृतं यदेतत् ते धनुर्गृहे ।
 तिष्ठत्यभ्यर्चितं दिव्यमेतद्देहीति राघव ॥ १६ ॥
 तस्याप्रदाने धनुषः सोऽयुध्यत मया सह ।
 हृतश्च स मया राजा सुधन्वा वलगर्वितः ॥ १७ ॥
 निहृत्य समरे चाहं सुधन्वानं महीपतिं ।
 सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यपिब्रुं कुशध्वजं ॥ १८ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता सत्यसंधः कुशध्वजः ।
 ददामि सहितोऽग्नेन वधौ तेऽहं सुते नृप ॥ १९ ॥

सीतां रामाय तनयामुर्मिलां लक्ष्मणाय च ।
 वीर्यशुल्का मम सुता सीता सुरमुतोपमा ॥ २० ॥
 अयोनिजा समुत्पन्ना वेदीमध्यात् सुमध्यमा ।
 तां रामाय प्रयच्छामि पत्नी वीर्यवलाजितां ॥ २१ ॥
 रामलक्ष्मणयो राजन् कुरु गोदानमङ्गलं ।
 पितृश्राद्धं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २२ ॥
 वर्तन्तेऽद्य मघा राजन् दिवसे तूत्तरे पुनः ।
 फाल्गुण्यः प्रतिपत्स्यते विवाहस्तत्र नोऽस्त्वयं ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जनककुलाख्यानं नाम
 त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXIV.

उक्तवाक्ये तु जनके विश्वामित्रो महामुनिः ।
 उवाच वचनं धीमान् वशिष्ठसहितस्तदा ॥ १ ॥
 उभे महोदधिप्रख्ये उभयोरपि वां कुले ।
 ख्यात इक्ष्वाकुवंशो हि जनकानां तथैव च ॥ २ ॥
 सदृशोऽपत्यसंबन्धो युवयोरिति मे मतिः ।
 सीताया उर्मिलायाश्च रामलक्ष्मणयोस्तथा ॥ ३ ॥
 वक्तव्यमस्ति नः किञ्चिद्भूयोऽपि शृणु तन्नृप ।
 भ्राता ते सदृशो योऽयं शूरो राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥
 अस्यास्ति किल धर्मात्मन् व्रुषेणाप्रतिमं भुवि ।
 कन्याद्वयं राघवार्थे तद्वयं वर्यामहे ॥ ५ ॥
 धर्मतो भरतस्यार्थे शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
 तदिमे संप्रयच्छ त्वं यदि ते रुचिता वयं ॥ ६ ॥
 पुत्रा दशरथस्यास्य चत्वारोऽमिततेजसः ।
 लोकपालोपमा वीराः सर्वे सत्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
 हृष्यामर्थे वषं राजन् भवन्तं वर्यामहे ।
 सदृशोऽसि प्रभावेन राघवाणां महीयते ॥ ८ ॥
 संबन्ध उभयोर्ग्रीत्रोर्युवयोः सदृशस्त्वयं ।
 इक्ष्वाकुभिर्धर्मशीलैर्विख्यातैराप्रज्ञापतेः ॥ ९ ॥

इत्युदारवचः श्रुत्वा विश्वामित्रवशिष्ठयोः ।
 जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ १० ॥
 सदृशः कुलसंवन्धो भवद्व्यामुपवर्णितः ।
 एवं भवद्विमे कन्ये कुशध्वजसुते उभे ॥ ११ ॥
 ददामि भरतायैकां शत्रुघ्नाय तथापरां ।
 इच्छाम्यहमपि प्रीतिं संवन्धं च पुनः पुनः ॥ १२ ॥
 एकाहे राजपुत्रीणां चत्वारो रघुनन्दनाः ।
 गृह्णन्वासां चतसृणां पाणीन् मत्तवदीप्सितान् ॥ १३ ॥
 उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फाल्गुण्यो भगदेवताः ।
 विवाहेषु प्रशंसन्ति नक्षत्रं वै विपश्चितः ॥ १४ ॥
 एवमस्त्विति तं तत्र वशिष्ठः प्रत्यभाषत ।
 तं चापि जनको राजा कृताञ्जलिर्भाषत ॥ १५ ॥
 वर्धमीकृती ब्रह्मन् शिष्योऽस्मि भवतां सदा ।
 सामात्यः सवलश्चैव परवानस्मि चित्यतां ॥ १६ ॥
 प्रभुर्दशरथो राजा ममास्य विषयस्य च ।
 भवन्तश्चापि सर्वे मे सर्वस्वे प्रभविस्तवः ॥ १७ ॥
 विषयस्य च सर्वस्य राज्यस्य च मनेश्वराः ।
 भवन्तः क्रियतां तस्माद्भवद्भिः प्रणयो मम ॥ १८ ॥
 तथा वदति वैदेहे जनके प्रसृतं वचः ।
 राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १९ ॥

प्रियं संवन्धिनं स्निग्धं प्रीतियुक्तमिदं वचः ।

सर्वस्वस्यास्य ते राजन् प्रभुरस्मि यथात्थ मां ॥ २० ॥

अहं तव ममापि त्वं यत् तवास्ति ममैव तत् ।

विश्वामित्रादयश्चापि तवेमे मम चेश्वराः ॥ २१ ॥

सर्वतः प्रणयोऽस्माभिः कृतस्त्वयि महीपते ।

करिष्यामश्च भूयोऽपि नास्ति नः स्वे विचारणा ॥ २२ ॥

युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ।

प्रियसंवन्धिनौ लब्धौ लोकेऽस्मिन् पूजितौ मया ॥ २३ ॥

स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयं ।

गोदानादीनि कर्माणि कर्तुं कार्याण्यनन्तरं ॥ २४ ॥

धर्मार्थवृद्धिकामानां मा नः कालोऽत्यगादयं ।

सर्वेषामेव चास्माकमाज्ञां त्वं दातुमर्हसि ॥ २५ ॥

आपृच्छैवं दशरथो राजानं मिथिलेश्वरं ।

पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन् निर्जगाम मुनीस्ततः ॥ २६ ॥

स गत्वा निलयं राजा कृत्वा आहं मरुत् तदा ।

पुत्राणां प्रियपुत्रः स चक्रे गोदानमुत्तमं ॥ २७ ॥

गवां शतसहस्रं हि ब्राह्मणेभ्यो नरेश्वरः ।

एकैकशो ददौ पुत्रानुद्दिश्य तान् पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥

पयस्मिनीनां हि गवां सवत्सानां मुवर्चसां ।

ददौ शतसहस्राणि चत्वारि रघुनन्दनः ॥ २९ ॥

ततस्तैः कृतगोदनैर्वृतः पुत्रैर्महीपतिः ।

लोकपालैरिव वभौ वृतः साक्षात् प्रजापतिः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे गोदानं नाम

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXV.

यमेव दिवसं राजा चक्रे गोदानं मङ्गलं ।
 तमेवं दिवसं तत्र युधाजित् प्रत्यदृश्यत ॥ १ ॥
 पुत्रः केकयराजस्य शूरो भरतमातुलः ।
 दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजा तं पारिपस्वजे ॥ २ ॥
 युधाजिञ्चापि संपूज्य पर्यपृच्छदनामयं ।
 पृष्ट्वा चानामयं पश्चादिदे वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 केकयाधिपती राजन् स्नेहात् कुशलमब्रवीत् ।
 येषां कुशलकामोऽसि तेषां कुशलमुत्तमं ॥ ४ ॥
 स्वस्त्रीयं द्रष्टुकामोऽहं त्वां च राजन् सवान्धवं ।
 स्वपुरादागतः शीघ्रमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा चारुमयोध्यायामिहस्थं त्वां सवान्धवं ।
 त्वरावानुपयातोऽहं द्रष्टुं ते वृद्धिमीप्सितां ॥ ६ ॥
 तं स राजा दशरथः प्रियातिथिमुपागतं ।
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ ७ ॥
 ततस्तामुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महोपतिः ।
 पुरस्कृत्य वशिष्ठादिन् मुनीन् यज्ञमुपाययौ ॥ ८ ॥
 युक्तो मुहूर्ते वैवाहे महार्हाम्बरभूषणैः ।
 कृतकौतुकमङ्गलैः पुत्रैर्दशरथो वृतः ॥ ९ ॥

वशिष्ठं पुरतः कृत्वा तांश्चैवान्यान् महामुनीन् ।
 यथान्यायमुपागम्य राजा विदेहमत्रवीत् ॥ १० ॥
 प्राप्ताः स्म राजन् भद्रं ते विवाहार्थं सदस्तव ।
 तत् साधु चित्तयित्वास्मान् प्रवेशयितुमर्हसि ॥ ११ ॥
 स्थिता हि ते वशे सर्वे वयमद्य सवान्धवाः ।
 स्ववंशधर्माभ्युचितं कुरु वैवाहिकं क्रमं ॥ १२ ॥
 इत्युक्तः परमोदारं वाक्यं वाक्यविशारदः ।
 प्रत्युवाच ततो राजा मैथिलस्तं नराधिपं ॥ १३ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा प्रतिपाल्यते ।
 स्वगृहे को विचारस्ते विश्रम्भेण प्रविश्यतां ॥ १४ ॥
 यज्ञभूमिमिमां प्राप्ताः कृतकौतुकमङ्गलाः ।
 मम कन्याश्चतनो हि वज्रेर्दीप्ता इवार्चिषः ॥ १५ ॥
 सज्जोऽहं तत्प्रतीक्षश्च वेद्यामस्यां स्थितो नृप ।
 अविघ्नं कुरु राजेन्द्र किमर्थं त्वं विलम्बसे ॥ १६ ॥
 श्रुत्वैतज्जनकेनोक्तं वाक्यं दशरथो नृपः ।
 प्रवेशयामास तदा वशिष्ठादीन् द्विजपमान् ॥ १७ ॥
 ततो राजा विदेहानामुवाच रघुनन्दनं ।
 रामं कमलपत्राक्षं पूर्वं वेदोमुपानय ॥ १८ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
 गृह्णाण प्राणिना पाणिं त्वमस्या रघुनन्दन ॥ १९ ॥

लक्ष्मणागच्छ पुत्रेममुर्मिलाया मयोद्यतं ।
 गृहाणोषेत्य धर्मेण पाणिं राघव पाणिना ॥ २० ॥
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतं केकयीसुतं ।
 चोदयामास धर्मात्मा माण्डव्याः पाणिसंग्रहे ॥ २१ ॥
 शत्रुघ्नमपि चासीनं जनको वाक्यमब्रवीत् ।
 श्रुतकीर्त्या गृहाण त्वं पाणिना पाणिमुद्यतं । ॥ २२ ॥
 सर्वे भवन्तः सदृशैर्दारैर्युक्ता यतव्रताः ।
 कुलोचितं श्रुभं धर्मं कुरुध्वं शिवमस्तु वः ॥ २३ ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणिंस्तान् जगृडस्तदा ।
 चत्वारस्ते चतसृणां शतानन्दानुमन्विताः ॥ २४ ॥
 अग्निं प्रदक्षिणं चक्रुस्ततः सर्वे यथाक्रमं ।
 राज्ञा कृतस्वस्त्ययनास्तैश्च सर्वैर्महर्षिभिः ॥ २५ ॥
 पपात पुष्पवृष्टिश्च त्नाजोन्मिश्रा नभश्च्युता ।
 तेषामुपरि सर्वेषां विवाहे पुण्यकर्मणां ॥ २६ ॥
 देवदुन्दुभयो नेडुर्म्बरे मधुरस्वनाः ।
 शुश्रुवे मधुरश्चैव वीणावेणुस्वनो महान् ॥ २७ ॥
 जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
 ईदृशे वर्तमाने तु काले रतिकरे शुभे ।
 त्रिरग्निं ते परिक्रम्य तत ऊर्ध्वधूः पृथक् ॥ २९ ॥

स्वानि धानानि चारोष्य दरांस्ते प्रययुस्ततः ।
 राज्ञाप्यनुययौ पश्चात् सर्पिसंघः सवान्धवः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे दशरथपुत्राणां
 विवाहो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।
 आमल्य तौ नरव्याघ्रौ जगामोत्तरपर्वतं ॥ १ ॥
 विश्वामित्रे गते तस्मिन् जनकं मिथिलाधिपं ।
 आपृच्छ प्रययौ चापि राजा दशरथः पुरं ॥ २ ॥
 अथ राजा विदेहानां तत्र कन्याधनं ददौ ।
 कम्बलाजिनरत्नानि डुकूलानि मृदूनि च ॥ ३ ॥
 नानारागाणि वासांसि शुभान्याभरणानि च ।
 रत्नानि च महार्हाणि यानानि विविधानि च ॥ ४ ॥
 गवां शतसहस्राणि चत्वारि पृथगेव च ।
 ददौ राजा महार्हाणि कन्याधनमभीप्सितं ॥ ५ ॥
 चतुरङ्गवलं चान्यदनुयात्रं सहददौ ।
 दासीनां निष्ककाण्ठीनां सहस्रमपि चाददात् ॥ ६ ॥
 सुवर्णस्यायुतं पूर्णं क्षिण्यस्य च मैथिलः ।
 ददौ प्रीतेन मनसा कन्याधनमनुत्तमं ॥ ७ ॥
 एवं दत्वा बहुविधं तमनुज्ञाप्य पार्थिवं ।
 प्रविवेश पुरीं रम्यां मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥
 राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
 पुरस्कृत्य वशिष्ठादीन् गुह्यंस्तान् प्रययौ ततः ॥ ९ ॥

तं गच्छन्तं कृतोद्वाहं स्वपुरं सपदानुगं ।
 अपसव्यं ततो जग्मुः पक्षिणी भयवेदिनः ॥ १० ॥
 मृगाश्च शमयन्तस्तान् प्रतिजग्मुः प्रदक्षिणं ।
 तान् दृष्ट्वा व्यथितो राज्ञा वणिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥
 असौम्याः पक्षिणः कस्मान्मृगाश्चेमे प्रदक्षिणाः ।
 अकस्माच्चैव सोत्कम्पं हृदयं केन मे मुने ॥ १२ ॥
 राज्ञो दशरथस्येदं श्रुत्वा वाक्यं तदा मुनिः ।
 वणिष्ठस्तमुवाचेदं श्रूयतामस्य यत् फलं ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं पक्षिणो वेदयन्ति ते ।
 प्रदक्षिणा मृगाः सौम्यास्तदेते शमयन्ति ते ॥ १४ ॥
 तयोः संवदतोरेवं वायुः प्रादुरभून्महान् ।
 प्रचण्डः शर्कराकपी कम्पयन्निव मेदिनीं ॥ १५ ॥
 दिशः सतिमिराश्वासन् न तताप दिवाकरः ।
 रजसा च जगत् कृत्स्नं भस्मनेवावकीर्यते ॥ १६ ॥
 सर्वे चाप्यभवंस्तत्र सैनिका मूढचेतसः ।
 वर्जयित्वा वणिष्ठादीनृपींस्तांश्चैव राघवान् ॥ १७ ॥
 ततो रजसि संशान्ते सैनिका लब्धचेतसः ।
 आयातं ददृशुस्तत्र ब्रह्मण्डलधारिणं ॥ १८ ॥
 महेन्द्रमिव दुर्धर्षं कालालकयमोपमं ।
 दुर्निरीक्ष्यं नरैरन्यैर्ज्वलितानलवर्चसं ॥ १९ ॥

स्कन्धे परशुमादाय धनुश्चेन्द्रायुधप्रभं ।
 प्रगृह्यैकं शरं घोरं रुद्रं साक्षाद्विवागतं ॥ २० ॥
 रोषामर्षसमाविष्टं सधूममिव पावकं ।
 जमदग्निसुतं रामं दृष्ट्वाभ्यासं समागतं ॥ २१ ॥
 वशिष्ठप्रमुखा विप्रा ज्ञेयुः शान्तिपरायणाः ।
 सगताश्चर्षयः सर्वे संजज्ञत्पुत्रयो मिथः ॥ २२ ॥
 कश्चित् पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्सादयिष्यति ।
 क्षत्रं रामोऽयमागत्य शान्तमन्युरपि प्रभुः ॥ २३ ॥
 सर्वक्षत्रवधं घोरमसकृत् कृतवान् पुरा ।
 कश्चिद्द्यापि सक्रोधः क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २४ ॥
 इति मत्वार्यमुद्यम्य भार्गवं ते ततोऽब्रुवन् ।
 वशिष्ठप्रमुखा विप्राः सामपूर्वमिदं वचः ॥ २५ ॥
 राम सुस्वागतं तेऽस्तु गृहाणार्घ्यमिदं प्रभो ।
 मुने भार्गव संशाम्य न क्रोदुं पुनरर्हसि ॥ २६ ॥
 प्रतिगृह्य स तां पूजामप्रत्युक्त्वा च तानृषीन् ।
 रामो दाशरथिं राममुवाचेदमनन्तरं ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे जामदग्न्यसमागमो
 नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥

LXXVII.

राम दशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतं ।
 धनुः किल त्वया भग्नं दिव्यं यत् तच्छ्रुतं मया ॥ १ ॥
 अद्भुतं तत् कृतं राम धनुषो भेदनं त्वया ।
 श्रुत्वा ह्यहमनुप्राप्त आदयेदं महद्भनुः ॥ २ ॥
 अनेन धनुषा राम मया कृत्स्ना महो जिता ।
 पूरयेदमपि क्षिप्रं बलं दर्शय राघव ॥ ३ ॥
 विकर्ष चापि संधाय वाणेनानेन राघव ।
 गृह्णाणेदं धनुर्दिव्यं शरं चैनं मयोद्यतं ॥ ४ ॥
 यदि संधास्यसीदं त्वं वाणेनानेन कार्मुकं ।
 ततो दास्यामि युद्धं ते वीर्यश्लाघ्यमनुत्तमं ॥ ५ ॥
 तस्येदं वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
 विपणावदनो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 राम रोषः प्रणालस्ते ब्राह्मणस्त्वं शमात्मकः ।
 बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ७ ॥
 भृगूणां हि कुले जातः प्रणालानां महात्मनां ।
 तपःस्वाध्यायशीलानां न क्रोद्धुं पुनर्हसि ॥ ८ ॥
 ऋचीकच्यवनादीनां पितॄणां संनिधौ पुरा ।
 न, योत्स्य इति संन्यस्य शस्त्रं न स्पृष्टुमर्हसि ॥ ९ ॥

तपोदमरतो भूत्वा कश्यपाय वसुंधरां ।
 दत्त्वा वनमुपागम्य संन्यासं कृतवान् कथं ॥ १० ॥
 मम सर्वाविनाशाय भूयो योद्धुमिच्छेत्सि ।
 न ह्येतस्मिन् दृते रामे जीवामः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 प्रसीद भृगुशार्दूल त्रायस्व शरणागतं ।
 रामं पुत्रं न मे वालं राम संदग्धुमर्हसि ॥ १२ ॥
 वदत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 अनादृत्यैव तद्वाक्यं भूयो राममभाषत ॥ १३ ॥
 इमे द्वे धनुषी राम दिव्ये लोकत्रये श्रुते ।
 विश्वकर्मकृते सारे अल्पवीर्यदुरानमे ॥ १४ ॥
 तयोरेकं त्र्यम्बकाय दत्तं राम युयुत्सवे ।
 त्रिपुरं जघ्रुषे देवैर्भग्नं काकुत्स्थ यत् त्वया ॥ १५ ॥
 इदं द्वितीयमपरं विल्लवे यद्वदुः सुराः ।
 द्रव्यसारवलंप्राणाप्रमाणाकृतिभिः समं ॥ १६ ॥
 ब्रह्माणं यत्र पप्रच्छुः सुराः कौतूहलान्विताः ।
 शित्तिकाण्ठस्य विज्ञोश्च धनुषश्च बलावलं ॥ १७ ॥
 अभिप्रायं विदित्वा तु देवतानां पितामहः ।
 विरोधयामास मिथो विष्णुं शङ्करमेव च ॥ १८ ॥
 विरोधे च महायुद्धमभवत् तत्र देवयोः ।
 शित्तिकाण्ठस्य विज्ञोश्च परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥

तत्र तद्भृन्मितं जीवं धनुर्भनिराकृतं ।

इंकारेण नदादेवः स्तम्भिनोऽयं त्रिलोचनः ॥ २० ॥

दैवतैस्तु सनातन्य सप्रतिधैः सचारणैः ।

याचिनो न प्रहृन्वान् विदुर्वलवतां वरः ॥ २१ ॥

विद्वन्मिनं तत्र दृष्ट्वा नर्वे विदुर्वलान् तदा ।

अधिकं मेतिरे विदुं विबुधा धनुया सह ॥ २२ ॥

धनुस्तद्भृन्मिनं रुद्रो विदेहेषु नदायजाः ।

देवरातस्य राजपेदेदौ न्यासमनुत्तमं ॥ २३ ॥

इदं च वैस्रवं राम धनुरन्यधिकं ततः ।

ऋचीके भार्गवे न्यामं न्यद्याद्विदुर्वर्जिनं ॥ २४ ॥

ऋचीकोऽपि नदातेजाः पुत्रायानितनेजसे ।

पित्रे नम ददौ दिव्यं कार्मुकं जनदग्रये ॥ २५ ॥

न्यस्तशस्त्रे तु पितरि नदायि जनमास्थिते ।

अर्जुनो विद्ये मृत्युं प्राकृतां बुद्धिनास्थितः ॥ २६ ॥

तं रामासदृशं श्रुत्वा पितुस्तत्र वयं मया ।

असकृन् सूक्ष्मं ज्ञत्रं ज्ञातं ज्ञातमनेन हि ॥ २७ ॥

धृषिष्ठा चापि विजिता नद्यास्य धनुषो वस्तात् ।

दत्ता चेयं विनिर्जित्य कश्यपाय नदात्मने ॥ २८ ॥

कश्यपाय च दयेमानखिलां सागरान्वरां ।

न्यस्तशस्त्रस्तपस्तप्तुं गतोऽहं मेरुपर्वतं ॥ २९ ॥

तत्र संन्यस्ताशस्त्रोऽपि तपस्यभिरतोऽप्यहं ।

श्रुत्वैव धनुषो भङ्गं द्रष्टुं त्वां समुपागतः ॥ ३० ॥

तदिदं वैल्लवं राम पितृपैतामहं मम ।

क्षत्रधर्ममुपाश्रित्य गृहाण धनुरुद्यतं ॥ ३१ ॥

योजयस्व गृहीत्वा च शरेण रघुनन्दन ।

यदि शक्तोऽसि संधातुं युद्धं दास्यामि ते ततः ॥ ३२ ॥

तच्छ्रुत्वा ज्ञामदृश्यस्य रामो रामस्य भाषितं ।

गौरवाद्यन्वितकथः पितुर्वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

श्रुतवानस्मि ते कर्म घोरं यत् तु त्वया कृतं ।

न तेऽभ्यसूये तत् कर्म पितुरानृण्यकारिणः ॥ ३४ ॥

वीर्यशक्तिपरिद्धीणं क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।

नातिक्रूरेण तेन त्वं कर्मणा गर्वितो भव ॥ ३५ ॥

आनयेदं धनुर्दिव्यं पश्य मे बलपौरुषं ।

क्षत्रस्यापि महत् तेजः पश्याद्य भृगुनन्दन ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा तद्धनुर्दिव्यं रामो जग्राह वीर्यवान् ।

रामस्य ज्ञामदृश्यस्य हस्तादीपत् कृतस्मितः ॥ ३७ ॥

शरं च हस्तादादाय ततो लघुपराक्रमः ।

संधाय स शरं चापं विचर्क्य महायज्ञाः ॥ ३८ ॥

विकृष्य बलवद्वापि तद्धनुः सगरं तदा ।

रामो दशरथिर्वावगमुवाच प्रथितं पुनः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।
 शक्तोऽपि न ते मोक्ष्येऽहमिमं प्राणहरं शरं ॥ ४० ॥
 इमां तु ते गतिं दिव्यां निहन्मि तपसार्जितां ।
 लोकान् वाप्रतिमान् पुण्यान् हन्मि ते शस्तेजसा ॥ ४१ ॥
 न क्षयं वैष्णवो राम शक्यो दिव्यो महाशरः ।
 मया मोघं समुत्स्रष्टुं बलदर्पीविनाशनः ॥ ४२ ॥
 ततो वरायुधधरं रामं दशरथात्मजं ।
 द्रष्टुं ब्रह्मादयो देवाः समाजग्मुर्मनोज्ञवाः ॥ ४३ ॥
 देवानुपस्थितान् तत्र दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 बुद्ध्वा च ध्यानयोगेन रामं नारायणाङ्गजं ॥ ४४ ॥
 रामाभिभूतवीर्योऽसौ ज्ञामदृश्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यं रामं दशरथात्मजं ॥ ४५ ॥
 कश्यपाय यदा राम मया दत्ता वसुंधरा ।
 विषये मे न वस्तव्यमिति मे कस्यपोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 सोऽहं ततः प्रभृत्यस्यां न वसामि क्षितौ वाचित् ।
 मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ मा भूवमिति निश्चितं ॥ ४७ ॥
 ततो नार्हसि मे हन्तुं गतिं दिव्यां मनोज्ञां ।
 लोकांस्तु जहि मे पुण्यान् शरेणानेन राघव ॥ ४८ ॥
 अक्षयं मधुकृतारं ज्ञानामि त्वां सनातनं ।
 धनुषोऽस्य परमर्पादस्तु स्वस्ति प्रसीद मे ॥ ४९ ॥

एते सुरगणा राम पश्यन्ति त्वां समागताः ।
 वरायुधधरं वीरं साक्षाद्विजुमिवापरं ॥५०॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ।
 त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥५१॥
 इत्युक्तः स शरं रामो मुमोच रघुनन्दनः ।
 लोकेषु ज्ञामदग्न्यस्य रामस्यामिततेजसः ॥५२॥
 ततः प्रभृति रामोऽभूदलोकः शरतेजसा ।
 मुक्तो तस्मिन् शरे देवाः प्राणंसन् राघवं तदा ॥५३॥
 आकाशगा विमानेषु स्वेषु दिव्येधवस्थिताः ।
 आसन् वितिमिराः सर्वाः दिशश्च विदिशस्तथा ॥५४॥
 रामोऽपि ज्ञामदग्न्यस्तं रामं दशरथात्मजं ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जगामाथ स्वमाश्रमं ॥५५॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे ज्ञामदग्न्यलोकाभावो
 नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXVIII.

ज्ञामदस्ये गते रामे रामो दण्डरथिर्नुः ।
 लब्धा संदर्शयामास पितुः स्ववत्तनिर्जितं ॥ १ ॥
 तांश्चाभिवादयां चक्रे वशिष्ठप्रभृतीनृपीन् ।
 प्रोवाच पितरं चेदं रामागमनविकृतं ॥ २ ॥
 ज्ञामदस्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिनी ।
 अयोध्याभिमुखी सेना तया नाथेन नाथिनी ॥ ३ ॥
 रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ।
 बाहुभ्यां संपरिघ्रज्य मूर्ध्नि चाग्राय राघवं ॥ ४ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा प्राप्य हृष्यमनुत्तमं ।
 योजयित्वा पुनः सैन्यं जगाम स्वपुरीं प्रति ॥ ५ ॥
 समुच्छ्रितध्वजवती तूर्यस्वननिनादितां ।
 सिंहराजपथां रम्या प्रकीर्णकुसुमोत्करां ॥ ६ ॥
 राजप्रवेशाभिमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ।
 संकीर्णां प्राविशद्वाजा पुरीं स्वं च निवेशनं ॥ ७ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्वमा ।
 वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोपिताः ॥ ८ ॥
 ततः सीता श्रीप्रतिमानुर्मितां च यशस्विनी ।
 कृणध्वजमूते चैव परिगृह्यान्गृह्य च ॥ ९ ॥

ततः प्रवेशयामासुर्नृपवेश्म स्वलंकृताः ।

मङ्गलालम्भनयैश्च शोभिताः क्षौमवाससः ॥ १० ॥

उपनिन्युश्च ता एता देवतायतनान्यपि ।

अभिवाद्याभिवाद्यांस्तांस्तत्र पूज्यान् गुह्यंस्तथा ॥ ११ ॥

रेमिरे मुदितास्तत्र भर्तृप्रियक्षिते रताः ।

तासां भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ १२ ॥

रमयामास भर्तारं विजुं श्रीरिव द्रुपिणी ।

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ॥ १३ ॥

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरभिवर्धितः ।

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ॥ १४ ॥

हृदयं ह्येव जानाति प्रीतियोगं परस्परं ।

सीतया तु तया रामः प्रियया सह संगतः ।

प्रियोऽधिकतरं तस्या विजृह्वारामरोपमः ॥ १५ ॥

तया स राजर्षिसुतोऽनुद्वपया

समेयिवानुत्तमद्रुपकन्यया ।

अतीव रामः शुशुभे स कालया

युतः श्रिया विजृह्विवापराजितः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे अयोध्यासंप्रवेशो

नाम अष्टासप्ततितमः सर्गः ॥

LXXIX.

कम्यचित् त्वय कालम्य राज्ञा दशरथः सुतं ।
 भरतं केकयीपुत्रं समाह्वयेदमत्रवीत् ॥ १ ॥
 अयं केकयरान्नस्य सुतो वमति पुत्रक ।
 नेतुं त्वामागतो वीर युधानिन्मातुलम्तव ॥ २ ॥
 तस्मान्मातामहं द्रुढमितोऽनेन मद्व त्वया ।
 गतव्यं पुत्र पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा दशरथस्यैतद्वचनं केकयीसुतः ।
 गमनायोपचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वैव धातरं तं वै केकयेभ्योऽभ्युपगतं ।
 भरतं चाभ्यनुज्ञातं श्रुत्वा राज्ञीवल्लोचनं ॥ ५ ॥
 अभवत् केकयी तत्र मुक्ष परमया युता ।
 चित्तयामास च तदा गमनं भरतम्य मा ॥ ६ ॥
 ततोऽभ्यनुज्ञाप्य नृपं मुतं सुरसुतोपमं ।
 प्रेषयामास केकयी गृहात् पितृगृहं स्वकं ॥ ७ ॥
 अमात्यैर्वत्समुख्यैश्च रथैश्च वद्धभिर्युतं ।
 पदात्यश्चप्रयुक्तोऽन वत्सेन मद्वता वृतं ॥ ८ ॥
 सोऽभिवाद्य मद्वत्मानं पितरं देववर्चसं ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदमनुज्ञा दीयतामिति ॥ ९ ॥

तं पिता मूर्ध्नुपात्राय परिघञ्य च पीडितं ।
 मिक्ष्वेलगतं वाक्यमुवाच जनसंमदि ॥ १० ॥
 गच्छ सौम्य शिवेन त्वं मातामहगृहं प्रति ।
 संदेजं शृणु मे वत्स तं च कुर्याः समाहितः ॥ ११ ॥
 इतो मातामहकुलं शत्रुघ्नसहितो व्रज ।
 शत्रुघ्नो ह्यनुरक्तस्त्वां भक्तिमांश्चाप्यनुव्रतः ॥ १२ ॥
 तवापि च प्रियतरः प्राणेभ्योऽपि परंतप ।
 आत्मवत् स तया भ्राता द्रष्टव्यो रज्य एव च ॥ १३ ॥
 गुणप्राणशतैर्वद्भस्त्वया हृदि परंतप ।
 न जहाति यया पुत्रं शत्रुघ्नस्त्वां तया कुरु ॥ १४ ॥
 मातुलनाप्ययं पुत्र शुश्रूष्योऽहमिव तया ।
 आर्यकं चापि मन्येयाः पूज्यं दैवतवत् सदा ॥ १५ ॥
 विनीतः शीलवांश्चैव भवेः पुत्रानहंकृतः ।
 ब्राह्मणान् श्रुतवृत्ताद्यान् सेवेयाश्च प्रयत्नवान् ॥ १६ ॥
 प्रसाद्य चैतान् यत्नेन पृच्छेस्त्वं हितमात्मनः ।
 तच्चाप्यमृतवद्वाक्यं तया तेषां हितं वचः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मणा हि महात्मानः श्रियो मूलं भवस्य च ।
 स्युश्च सर्वकार्येषु ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥
 देवाः पुत्र भवार्थं हि प्रज्ञानां त्रिबुधोत्तमैः
 प्रेषिता मानुषं लोकं भूमिदेवा द्विजातयः ॥ १९ ॥

तेषां सकाशाद्विदांश्च धर्मशास्त्रं तवाव्ययं ।

नीतिशास्त्रं च विपुलं धनुर्वेदं च धारय ॥ २० ॥

अथपृष्ठे रये नागे व्यायामं कुरु नित्यशः ।

गन्धर्वविद्यासु तथा पारगो भव पुत्रक ॥ २१ ॥

नानाशिल्पकलाज्ञश्च भवेरपि परंतप ।

क्षणमप्यासितं तात वृथैव न क्लृप्तं तव ॥ २२ ॥

कुण्डलावेदिनो दूता नित्यं प्रेष्याश्च ते मम ।

ह्लादितं हि मनो मे स्यात् कुण्डलश्रवणात् तव ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा स नृपतिर्भरतं साश्रुलोचनः ।

वाप्यगद्गदया वाचा गच्छ पुत्रेत्यभाषत ॥ २४ ॥

आपृच्छैवं स पितरं रामं चामिततेजसं ।

मातृश्चाभिप्रणम्यादौ शत्रुघ्नमक्षितो ययौ ॥ २५ ॥

वलेन महुता वीरश्चतुरङ्गेन संवृतः ।

तथानुगम्यमानश्च सर्वैः पुरनिवासिभिः ॥ २६ ॥

धातृस्नेहाच्च रामेण लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ।

गत्वा पुरस्कृतो धीमांस्ततो गव्यूतिमात्रकं ॥ २७ ॥

अवरुक्ष्य स्वकाद्यानाद्भरतः केकयीसुतः ।

शत्रुघ्नसहितः पादौ रामस्य शिरसा ययौ ॥ २८ ॥

तौ पादयोर्निपतितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ।

द्रोभ्यामुत्थाप्य रामोऽपि परिघज्येदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

कैकेयीमातरिह मां स्मरेस्त्वं सहलक्ष्मणं ।

शत्रुघ्नसहितं च त्वां स्मरिष्यामि सहलक्ष्मणः ॥ ३० ॥

इत्युक्तो भरतो रामं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।

लक्ष्मणं च परिघृज्य शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३१ ॥

अनुगम्यमानो वज्रभिः सुहृद्भिः प्रियवादिभिः ।

अनुरक्तैस्तथा चान्यैरपरित्यागिभिः प्रियैः ॥ ३२ ॥

निवर्त्य तु जनान् मान्यांस्ततः शीघ्रतरं ययौ ।

श्रीमान् मातामहपुरं द्रष्टुं त्वरितमानसः ॥ ३३ ॥

सुहृद्भिः सह मार्गेषु व्याहरन् प्रियवादिभिः ।

अहोभिर्गणितैः कैश्चिदश्रान्तवल्लवाह्नः ॥ ३४ ॥

वनानि सरितः शैलानतीत्य सुमनोहरान् ।

आससाद पुरं राज्ञो रम्यं राजगृहं विभुः ॥ ३५ ॥

अभ्यासस्थस्ततो राज्ञे द्रुतं मातामहाय सः ।

प्रेषयामास भरतः प्राप्तोऽस्मीत्याप्तकारिणं ॥ ३६ ॥

श्रुत्वा च द्रुतवचनं स राज्ञा भृशहर्षितः ।

प्रवेशयामास पुरं भरतं परमार्चितं ॥ ३७ ॥

आहार्यसिकताकीर्णं पुष्पोत्करविभूषितं ।

राजमार्गं कारयित्वा जलेन सुसमुक्षितं ॥ ३८ ॥

विन्यस्तापूर्णकलसं वनमालाविभूषितं ।

समुच्छ्रितपताकं च धूपगन्धाधिवासितं ॥ ३९ ॥

ततः प्रवेणयामासुर्भरतं पुरवासिनः ।

सर्वतूर्यस्वनैश्चाराद्वाद्यमनैश्च नन्दितं ॥ ४० ॥

वेश्याभिर्वीरमुख्याभिर्वीरानुगतमुल्बणं ।

नृत्यन्तीभिः पुरस्तात् तु पुरं तत् प्रविवेण सः ॥ ४१ ॥

वृद्धं मातामहं तत्र ददर्शीभिननन्द च ।

राज्ञा तेन परिघृताः पृष्ठश्चानामयं ततः ॥ ४२ ॥

प्रविश्यात्तःपुरं तत्र प्राणमद्वाजयोपितः ।

श्रीमद्वाजगृहं प्राप्य तद्दृढजनसंकुलं ॥ ४३ ॥

स वै मातामहगृहे सर्वकामैः सुपूजितः ।

उवास सुसुखं तत्र भरतः श्रीमतां वरः ॥ ४४ ॥

गते तु भरते रामो लक्ष्मणेन सहायवान् ।

पितरं पूजयामास भक्त्या दैवतवत् मदा ॥ ४५ ॥

श्रुत्वा हि पितुराज्ञां न कृत्वा चैव सदीक्षतः ।

पौराणामपि कार्याणि चकार तदनन्तरं ॥ ४६ ॥

मातृणां मातृकार्याणि चकार च महायशाः ।

गुह्याणां चैव सर्वेषां गुरुकार्याणि यत्नवान् ॥ ४७ ॥

तस्य चाप्यभवत् प्रीतिः स राजा गुरवस्तथा ।

शीलवृत्तेन रामस्य सर्वे च पुरवासिनः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे भरतस्य

, मातामहगृहप्रवेणो नाम नवसप्ततितमः सर्गः ॥

LXXX.

कदाचिद्भरतः, श्रीमान् वृद्धं मातामहं नृपं ।
 अभिवाग्य महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 आचार्यानुपसेवेयं प्रदिष्टान् भवता हितान् ।
 धर्मार्थज्ञानकुशलान् लेख्यसंख्याविदस्तथा ॥ २ ॥
 इधस्वकुशलांश्चैव नीतिशास्त्रविशारदान् ।
 हस्त्यश्वरथयानेषु तथैव परिनिष्ठितान् ॥ ३ ॥
 गन्धर्वविद्याकुशलान् नानाशिल्पविदस्तथा ।
 तथान्यान् वेदवेदाङ्गन्यायशास्त्रार्थपारगान् ॥ ४ ॥
 उपसेवितुमिच्छामि श्रेयोऽर्थी दृढमात्मनः ।
 भवतानुमतो राजन् प्रदेष्टुं तान् ममार्हसि ॥ ५ ॥
 श्रुत्वैव नृपतिर्वीर्यं केकयी भरतस्य सः ।
 व्यादिदेश प्रहृष्टात्मा तस्याचार्यान् विपश्चितः ॥ ६ ॥
 तानुपास्य च यत्नेन भरतः केकयीसुतः ।
 वेदवेदाङ्गशास्त्राणां ग्रहणे तत्परोऽभवत् ॥ ७ ॥
 निवेद्य शिष्यमात्मानं गुह्यणां विनयान्वितः ।
 तत्राह वेदवेदाङ्गशास्त्राणि गुणवृद्धये ॥ ८ ॥
 आनुपूर्व्या हि शास्त्राणामागमे भृशमुन्नतः ।
 विद्यानां च सशिल्पानां शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ९ ॥

जगाम स मद्भुतिज्ञा नानाचार्यपरस्परं ।
 शिद्धमाणाः प्रयत्नेन विनयाचार्यक्षितः ॥ १० ॥
 दानमानपुरस्कारैराचार्यान् प्रत्यपूजयत् ।
 शुश्रूषापरमो भूत्वा विनयं परमाय सः ॥ ११ ॥
 ज्ञानाभ्यासरतस्यैवं भरतस्य मद्भुतः ।
 जगाम सुमहान् कालो वसतस्तत्र धीमतः ॥ १२ ॥
 विविधेषु यदा निष्ठां ज्ञानेपूजयाम सः ।
 तदास्य बुद्धिः संज्ञे तत्त्वार्थाधिगमे पुनः ॥ १३ ॥
 विद्याशीलवयोज्ञानवृद्धेभ्यो विदितात्मनः ।
 अन्येभ्यश्चापि तत्त्वार्थवेदिभ्यः संनिकर्षितः ॥ १४ ॥
 यो यो वेत्ति हि तत्त्वार्थं हिन्नधर्मार्थसंशयः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां सिधेवे तं तमेव हि ॥ १५ ॥
 नानाज्ञानकयाभिर्हि रमे स विज्ञहार च ।
 भरतो ज्ञानतत्त्वार्थवेदने स तयोद्यतः ॥ १६ ॥
 स यदा ज्ञानविज्ञानविनयेषु कृतागमं ।
 आत्मानं भरतो मेने हिन्नधर्मार्थसंशयः ॥ १७ ॥
 तदास्य बुद्धिः संज्ञे हृतं प्रेषयितुं पितुः ।
 अथाहूयात्रवीदृढं सुहृदं ब्रह्मवादिनं ॥ १८ ॥
 अयोध्यां गच्छ भद्रं ते त्वरितो ब्रवन्निर्दयैः ।
 पितरं तत्र कौशल्यां ब्रूयास्त्वं मातरं च मे ॥ १९ ॥

LXXX.

कदाचिद्भरतः, श्रीमान् वृद्धं मातामहं नृपं ।
 अभिवाद्य महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 आचार्यानुपसेवेयं प्रदिष्टान् भवता हितान् ।
 धर्मार्थज्ञानकुशलान् लेख्यसंख्याविदस्तथा ॥ २ ॥
 रघुस्वकुशलांश्चैव नीतिशास्त्रविशारदान् ।
 हस्त्यश्चरध्यानेषु तथैव परिनिष्ठितान् ॥ ३ ॥
 गन्धर्वविद्याकुशलान् नानाशिल्पविदस्तथा ।
 तथान्यान् वेदवेदाङ्गन्यायशास्त्रार्थपारंगान् ॥ ४ ॥
 उपसेवितुमिच्छामि श्रेयोऽर्थो दृढमात्मनः ।
 भवतानुमतो राजन् प्रदेष्टुं तान् ममार्हसि ॥ ५ ॥
 श्रुत्वैव नृपतिर्वीर्यं केकयी भरतस्य सः ।
 व्यादिदेश प्रकृष्टात्मा तस्याचार्यान् विपश्चितः ॥ ६ ॥
 तानुपास्य च घत्नेन भरतः कैकेयीसुतः ।
 वेदवेदाङ्गशास्त्राणां ग्रहणे तत्परोऽभवत् ॥ ७ ॥
 निवेद्य शिष्यमात्मानं गुह्याणां विनयान्वितः ।
 जग्राह वेदवेदाङ्गशास्त्राणि गुणवृद्धये ॥ ८ ॥
 आनुपूर्व्या हि शास्त्राणामागमे भृशमुद्यतः ।
 विद्यानां च सशिल्यानां शत्रुघ्नमहितस्तदा ॥ ९ ॥

जगाम स मद्भुतेजा नानाचार्यपरस्परं ।
 शिक्तमाणः प्रयत्नेन विनयाचार्यलितः ॥ १० ॥
 दानमानपुरस्कारैराचार्यान् प्रत्यपूजयत् ।
 शुश्रूषापरमो भूत्वा विनयं परमाप सः ॥ ११ ॥
 ज्ञानाभ्यासरतस्यैवं भरतस्य मद्भुतः ।
 जगाम सुमद्भान् कालो वसतस्तत्र धीमतः ॥ १२ ॥
 विविधेषु यदा निष्ठां ज्ञानेपूजजगाम सः ।
 तदास्य बुद्धिः संज्ञसे तत्त्वार्थाधिगमे पुनः ॥ १३ ॥
 विद्याशीलवयोज्ञानवृद्धेभ्यो विदितात्मनः ।
 अन्येभ्यश्चापि तत्त्वार्थवेदिभ्यः संनिकर्षतः ॥ १४ ॥
 यो यो वेत्ति हि तत्त्वार्थं हिन्नधर्मार्थसंशयः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां सिधेवे तं तमेव हि ॥ १५ ॥
 नानाज्ञानकयाभिर्हि रमे स विज्ञहार् च ।
 भरतो ज्ञानतत्त्वार्थवेदने स तयोद्यतः ॥ १६ ॥
 स यदा ज्ञानविज्ञानविनयेषु कृतागमं ।
 आत्मानं भरतो मेने हिन्नधर्मार्थसंशयः ॥ १७ ॥
 तदास्य बुद्धिः संज्ञसे हृतं प्रेषयितुं पितुः ।
 अयाहूयात्रवीदृढं सुहृदं ब्रह्मवादिनं ॥ १८ ॥
 अयोध्यां गच्छ भद्रं ते त्वरितो जवनैर्हयैः ।
 पितरं तत्र कोशल्या ब्रूयास्त्वं मातरं च मे ॥ १९ ॥

मातामहकुले चापि यथा वर्तीमहे वयं ।
 तथा पूर्वं भवान् शंसित् पितुर्मातुश्च मेऽग्रतः ॥ २० ॥
 रामश्चोपेत्य विज्ञाप्यो मामुद्दिश्य सगौरवं ।
 भृत्यस्ते भरतः पादौ मूर्ध्नाभ्यर्च्य प्रसाद्य च ॥ २१ ॥
 कुशलानामयं स्निग्धं पृच्छतीति समागमे ।
 लक्ष्मणश्च परिष्वज्य प्रष्टव्यः कुशलं त्वया ॥ २२ ॥
 ब्रूयाश्च मातरं मे त्वं कौशल्यामभिवादनं ।
 सुमित्रामपि च ब्रूया वैदेहीं चाभिवादनं ॥ २३ ॥
 स तेनैवं समादिष्टो भरतेन महात्मना ।
 हृतः जीवन्त्यो भूत्वा प्रययौ यत्र सा पुरी ॥ २४ ॥
 अयोध्या सुभृजं रम्या मनुराज्ञर्पिनिर्मिता ।
 यां स राजीवताम्राक्षो राजा दण्डरथोऽन्वशात् ॥ २५ ॥
 प्राप्तवानचिरैर्णैव स तां भरतशासनात् ।
 न्यवेदयत् तद्वाज्ञे मातृभ्योऽथ द्विजस्तथा ॥ २६ ॥
 कृतकृत्योऽथ राजेन्द्र भरतः सत्यविक्रमः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च नोतिशास्त्रेषु पारगः ॥ २७ ॥
 अथर्षशास्त्रेषु कुशलो व्यायामेषु तथैव च ।
 हस्तिशिक्तासु निष्ठातो रथशिक्तासु निष्ठितः ॥ २८ ॥
 आलेख्ये चैव लेख्ये च लङ्घने प्रवने तथा ।
 ज्योतिर्गीतिषु निष्ठातस्तत्र वाद्येन चोदितः ॥ २९ ॥

एवंविधानि कर्माणि कृतवान् सुवह्न्यपि ।
 ततो हि भरतो राजंस्त्वत्सकाशादुपागतः ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा राजा प्रहृष्टोऽभूद्भूतस्य वचनं प्रियं ।
 कौशल्याद्याश्च देव्यस्तास्तथोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३१ ॥
 प्रतिसंदिश्य तं राजा हृतं सत्कृत्य चार्हतः ।
 प्रेषयामास नृपतिर्भरतस्य पुनस्तदा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकीये आदिकाण्डे
 चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायाम् आदिकाण्डे
 भरतहतागमनं नाम अशीतितमः सर्गः ॥

आदिकाण्डं समाप्तं ॥

अयोध्याकाण्डं

अथ
श्रीरामायणे वाल्मीकीये
अयोध्याकाण्डं

I.

राजापि तौ सुतस्त्रेह्यात् सस्मार दयितौ सुतौ ।
तदा भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रसमदर्शनौ ॥ १ ॥
सर्व एव हि चत्वारस्तस्येष्टा कथमवन् सुताः ।
ज्ञाताः शरीर एकास्मिन् ते विलोर्वाक्यो यथा ॥ २ ॥
समे पितुः सुतस्त्रेहे तस्य राक्षो महात्मनः ।
गुणरत्नाकरे रामे बहुमानोऽधिकोऽभवत् ॥ ३ ॥
स प्रजस्तैर्गुणैर्धिर्हि रामो रतिकरोऽभवत् ।
पितृमातृसुहृद्भ्रातृप्रजानां नरचन्द्रमाः ॥ ४ ॥
स हि सर्वे ज्ञानं नित्यं मधुरं प्रियमत्रवीत् ।
उच्यमानोऽपि परुषं नोवाचाप्रियमन्वपि ॥ ५ ॥
ज्ञानशक्तवयोवृद्धैर्गुणवद्भिः सदा नरैः ।
स कथां योजयामास मैत्री संगतमेव च ॥ ६ ॥

विद्वानुदारो मेधावी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
 वीर्यवान् न च वीर्येण मरुता स्वेन गर्वितः ॥ ७ ॥
 अनावृतकथो धीमान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ।
 भक्तानुरक्तप्रकृतिः प्रजानामनुरञ्जकः ॥ ८ ॥
 सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
 दीनानुकम्पको धीमान् प्रियवागनसूयकः ॥ ९ ॥
 कुलक्रमागतायाश्च राज्यप्राप्तेर्गतिस्पृहः ।
 राज्यत्लाभादपि परं मेने विद्यागमं परं ॥ १० ॥
 दयावान् सर्वभूतेषु शरण्यः शरणैपिणां ।
 दाताभिगोप्ता साधूनां शरणागतवत्सलः ॥ ११ ॥
 कृतप्रत्युपकारी च कृतज्ञः सत्यसंगरः ।
 गुणज्ञो गुणवांश्चैव वश्यात्मा दृढनिश्चयः ॥ १२ ॥
 अदीर्घसूत्रो दक्षश्च क्रियासु प्रतिपत्तिमान् ।
 सुखाय सर्वसुहृदामर्यग्राहो प्रियंवदः ॥ १३ ॥
 प्राणान् जह्याच्छ्रियं चैव स्फीतामपि मरुतायशाः ।
 अपिवा दयितान् भोगान् न तु सत्यं कदाचन ॥ १४ ॥
 ऋजुर्वदान्यः प्रियकृद्धिनीतः शीलवान् मृदुः ।
 महासत्त्वो महोत्साहो महात्मा गुणवत्तमः ॥ १५ ॥
 तेजस्वी च क्षमावांश्च सोमवत् प्रियदर्शनः ।
 दुर्धर्षः समरेऽरीणां जरद्दानुरिवामलः ॥ १६ ॥

एभिर्गुणगणैर्युक्तामन्यैश्चानुपमगुतिं ।

दृष्ट्वा दशरथो रामं गुणाकरमरिंदमं ॥ २७ ॥

चित्तयामास सततं तद्गतेनात्तरात्मना ।

यौवराज्ये सुतं राममभिपिञ्चेयमित्युत ॥ २८ ॥

एवं हृदि सदा तस्य बुद्धिर्विपरिवर्तते ।

अभिपिक्तं कदा रामं पञ्चेयमिति धीमतः ॥ २९ ॥

प्रात्रभूतोऽस्य राज्यस्य सर्वभूतानुरञ्जकः ।

मत्तः प्रियतरो रामः प्रज्ञानां स्वगुणैर्विभुः ॥ ३० ॥

पराक्रमे शक्रसमो वृहस्पतिसमो मतौ ।

महीधरसमः स्थैर्ये मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन् तमात्मज्ञं ।

अनेन वयसा दृष्ट्वा सुखं स्वर्गमवाप्नुयां ॥ ३२ ॥

तं तस्य भावं भावज्ञा विज्ञाय सुधियो जनाः ।

गुरवो मन्त्रिणश्चैव पौरज्ञानपदास्तथा ॥ ३३ ॥

ममेत्य मन्त्रयामासुर्मन्त्रयित्वा च निश्चयं ।

ऊचुः समक्षतः सर्वे वृद्धं दशरथं नृपं ॥ ३४ ॥

अनेकवर्षगतिको वृद्धोऽस्यग्न नरेश्वर ।

स रामं यौवराज्ये त्वमभिषेक्तुमिहार्हसि ॥ ३५ ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा तेषां स्वहृदयेप्सितं ।

अनिच्छन्निव विज्ञासुर्जनांस्तान् प्रत्युवाच सः ॥ ३६ ॥

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुजासति ।

भवत्तः कर्तुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजं ॥ २७ ॥

ते तमूचुर्महात्मानं पौरज्ञानपदाः पुनः ।

वदुवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ २८ ॥

मृदुश्च देवसत्त्वश्च साध्याचारोऽनसूयकः ।

प्रियकुतू प्रियवादी च प्रजानां पितृमातृवत् ॥ २९ ॥

वदुःश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।

नियन्ता दुर्विनीतानां विनीतप्रतिपूजकः ॥ ३० ॥

न ज्ञातिषु न पौरिषु न च ज्ञानपदेष्वपि ।

जनोऽस्त्यगुणवादी यो रामस्य भुवि भूपते ॥ ३१ ॥

सर्वद्वयात्माः पौरास्ते तथा ज्ञानपदा जनाः ।

गुणानुरक्ता रामस्य राममिच्छन्ति भूमिप्रं ॥ ३२ ॥

गुणकीर्त्या नरपते प्रजा रामेण रञ्जिताः ।

धर्मज्ञेन वदन्त्येन विनीतिन महात्मना ॥ ३३ ॥

कृती रामो धनुर्वेदे दिव्यास्त्रज्ञश्च संयुगे ।

अमोघास्त्रो दूरपाती चित्रयोधी दृढायुधः ॥ ३४ ॥

यं यं व्रजति संग्रामं राजन् रामस्तत्राश्रया ।

ततस्ततो विजित्यारीन् विद्वार्यो विनिवर्तते ॥ ३५ ॥

जित्वापि चारिसैन्यानि यदायं विनिवर्तते ।

तदापि प्रश्रिततरौ भूया नः पूजयत्युत ॥ ३६ ॥

प्रवामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण स्येन वा ।

राजमार्गेऽपि दृष्ट्वा नः स्मिन्वा पृच्छत्यन्नामयं ॥ ३० ॥

अग्निहोत्रेषु दारेषु शिष्यप्रेष्यज्ञनेषु च ।

सानुकम्पः सदा रामः पृच्छत्यम्माननामयं ॥ ३८ ॥

अभ्यन्तरे च वाक्ष्ये च पौरज्ञानपदे तथा ।

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च देवान् राजान् गृहे गृहे ॥ ३१ ॥

रामस्यैवाभियाचन्ते यौवराज्येऽभिप्रेचनं ।

तासामायाचितं राज्ञंस्वत्प्रमादात् प्रसिध्यतां ॥ ३० ॥

राममिन्दीवरज्यामं प्रज्ञानामनुकम्पकं ।

पण्येम युवराज्ञं तमभिपित्तं तदाज्ञया ॥ ३५ ॥

स राजवर्यात्मज्ञमात्मवत्तं

गुणाभिरामं नरलोककात्तं ।

रामं नृदेवार्हसि लोकनायम्

इहाभिपित्तुं युवराज्ञमुर्व्यां ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामाभिषेकव्यवसायो

नाम प्रथमः सर्गः ॥

II.

तेपामञ्जलिमालास्ताः प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 कृटो दशरथो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ १ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवद्भिः प्रियवादिभिः ।
 यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युवराजमिहेच्छथ ॥ २ ॥
 इति राजानुभाष्यैतानेवं भूयोऽब्रवीद्वचः ।
 वशिष्ठं वामदेवं च तेषामिवोपशृण्वतां ॥ ३ ॥
 चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
 रामाय यौवराज्यं मे दत्तुमत्रैव रोचते ॥ ४ ॥
 आभिषेचनिकं द्रव्यं भवन्तो ज्ञापयन्तु मां ।
 यन्मया चोपहर्तव्यं रामराज्याभिषत्तये ॥ ५ ॥
 तौ तथेति प्रतिज्ञाय नृपतेर्वचनात् तदा ।
 लेखयां चक्रतुर्द्रव्यं भूयश्चैव ननन्दतुः ॥ ६ ॥
 कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य नराधिपं ।
 सुप्रीतमनसौ प्रीतं रूर्पयन्तौ पुनर्नृपं ॥ ७ ॥
 ततः सुमन्त्रमाहूय राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
 रामः कृतात्मा भवता शोभमानोयतामिति ॥ ८ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
 रामं तन्नानिनायाथ रथेन रविनां वरः ॥ ९ ॥

अथ तत्र समासीनास्ताद दशरथं नृपं ।
 प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमिषाः ॥ १० ॥
 ह्येच्छाश्च यवनाश्चैव शकाः शैलान्तवामिनः ।
 उपासां चक्रिरे सर्वे ते देवा इव वामर्यं ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वामर्यः ।
 प्रासादस्थो रथस्थं तं ददर्शयान्तमात्मजं ॥ १२ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विश्रुतपौरुषं ।
 दीर्घबाहुं महासद्यं मत्तमातङ्गगामिनं ॥ १३ ॥
 चन्द्रकालाननं राममतीव प्रियदर्शनं ।
 द्रुपौदर्यगुणैः पुंसां दृढचित्तापहारिणं ॥ १४ ॥
 घर्माभितप्ताः पत्रन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ।
 नातृप्यत तमायान्तमोज्जमानो नराधिपः ॥ १५ ॥
 अथतार्थं सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् ।
 पितुः समीपं गच्छतं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १६ ॥
 स तु कैलासशृङ्गानं प्रासादं नरपुंगवः ।
 आरुरोह नृपं द्रुष्टुं सह सूतेन राघवः ॥ १७ ॥
 स प्राञ्जलिर्भिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिकं ।
 नाम सञ्चावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटे नृपः ।
 गृहीत्वाञ्जलिमाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजं ॥ १९ ॥

तस्मै चाल्युचितं श्रीमन्मणिकाञ्चनभूषितं ।

दिदेश राजा रुचिरं रामायानुपमासनं ॥ २० ॥

तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ।

स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलौ रविः ॥ २१ ॥

तेन विश्राजता तत्र सा साभातिव्यराजत ।

विमलग्रह्णक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ २२ ॥

तं स पश्यन् नरपतिस्तुतोप प्रियमात्मजं ।

अलंकृतमिवात्मानमादर्शितुमास्थितं ॥ २३ ॥

स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।

उवाचेदं वचो राज्ञा देवेन्द्रमिव कण्वपः ॥ २४ ॥

ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।

उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ २५ ॥

तवायत्ताः प्रज्ञाश्चैमाः स्वगुणैरनुरजिताः ।

तस्मात् त्वं पुण्ययोगेन गौवराज्यमवाप्नुहि ॥ २६ ॥

कामं च त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानपि ।

गुणावतं त्वयि च स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितं ॥ २७ ॥

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेया व्यसनानि च ॥ २८ ॥

परोक्षयानिजं बुद्ध्या राम प्रत्यक्षया तया ।

परां च प्रकृतिं दृष्ट्वा परिपाल्याः प्रज्ञाम्बया ॥ २९ ॥

सत्यरो निरहंकारो भूत्वा राम गुणान्वितः ।
 ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ३० ॥
 योधानमात्यान् हस्त्यश्च कोपं चावेक्ष्य यत्नवान् ।
 मित्राण्यमित्रान् मध्यस्थानुदामीनांश्च राघव ॥ ३१ ॥
 तुष्टानुरक्ताप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीं ।
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि सन्ध्यामृतमिवामराः ॥ ३२ ॥
 तस्मात् पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ।
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा नराः प्रियनिवेदिनः ॥ ३३ ॥
 त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौशल्ययै न्यवेदयन् ।
 सा हिरण्यं च गार्श्विव रत्नानि विविधानि च ॥ ३४ ॥
 व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्यया प्रमदोत्तमा ।
 अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।
 ययौ स्वं द्युतिमान् वेज्म जनैर्यैः परिवारितः ॥ ३५ ॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्च

ह्रुत्वा ततो लाभमिवेष्टमाप्य ।

नरेन्द्रमामल्य गृहाणि गत्वा

देवान् समानर्चुरतीविकृष्टाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे दशरथनुशासनं

नाम द्वितीयः सर्गः ॥

गतिघथ नृपो भूयः परेषु महि मन्त्रिभिः ।
 मलयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयं ॥ १ ॥
 अथ एव पुण्यो भविता सुतो मे श्रीऽभिषिच्यतां ।
 रामो राजीवताम्राजो यौवराज्य इति प्रभुः ॥ २ ॥
 अथात्तर्हृमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।
 सूतमाज्ञापयामास रामं पुनरिहान्वय ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।
 रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥
 द्वास्थेनावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ।
 श्रुत्वैव चापि भूयस्तं रामः शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
 प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ।
 यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्रूपेणोपतः ॥ ६ ॥
 तेन चावेदितं तस्य रामस्यागमनं पुनः ।
 द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां शीघ्रमागतुमर्हसि ॥ ७ ॥
 इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयान्वितः ।
 प्रययौ राजभवनं पुनर्द्दुर्दु नरर्षभं ॥ ८ ॥
 स श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ।
 तूर्णं प्रावेशयामास विवर्तुः प्रियमुत्तमं ॥ ९ ॥

प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः ।

दर्शयित्वा पितरं दृष्ट्वात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

प्रणामानं तमुत्थाप्य तं परिघञ्ज्य भूमिपः ।

आदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥

राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः ।

अथर्वद्विः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

ज्ञातमिष्टमपत्यं मे त्वमप्यनुपमं भुवि ।

दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥

अनुभूतानि सर्वाणि चिरं राज्यसुखानि च ।

देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥

न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिपेचनात् ।

अतस्त्वां यदहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

अथ प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपं ।

अतस्त्वां यौवराज्येऽहमभिपेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥

रात्र्यन्ते च तथा राम स्वप्नान् पश्यामि दारुणान् ।

सनिर्घाता महोल्काश्च पतिता हि महास्वनाः ॥ १७ ॥

उपसृष्टं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ।

आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥

प्रायशो हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ।

राजा वा मृत्युमाप्नोति राष्ट्रं वा नाशमृच्छति ॥ १९ ॥

तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ।
 तावदेवाभिपिच्छे त्वां चत्वा हि प्राणिनां गतिः ॥ २० ॥
 अथ चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात् पूर्व पुनर्वसुं ।
 श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
 तत्र त्वमभिषेच्यश्च मनस्त्वरयतीव मां ।
 श्वस्त्वाहमभिषेक्तास्मि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥
 तस्मात् त्वयाद्य व्रतिना निशेयं नियतात्मना ।
 सह वधोपवस्तव्या दर्भसंस्तरशाधिना ॥ २३ ॥
 सुहृदस्त्वप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य प्रयत्नतः ।
 भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥
 निर्वासितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।
 तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
 कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ।
 ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
 किंतु चित्तं मनुष्याणां ज्ञानाम्येव यथा चलं ।
 सतां च धर्मकृत्यानि कृतज्ञोभानि राघव ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ।
 व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययादृक्षं ॥ २८ ॥
 प्रविश्य चात्मनो वेषम राज्ञादिष्टेऽभिषेचने ।
 तस्मिन् क्षणे विनिर्गत्य मातुरल्लपुरं ययौ ॥ २९ ॥

तत्र तां प्रणतामेव मातरं क्षीमवाससं ।
 दर्श याचमानां तु देवतावेष्मनि श्रियं ॥ ३० ॥
 प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ।
 सीता च नन्दिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनं ॥ ३१ ॥
 तस्मिन् काले तु कौशल्या तस्यावामीलितेक्षणा ।
 सुमित्रयोपास्यमाना मीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनं ।
 प्राणायामेन पुरुषं ध्यायन्ती मा जनार्दनं ॥ ३३ ॥
 तथा संयमितामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ।
 उवाच मातरं रामो हर्षयिष्यन्निदं वचः ॥ ३४ ॥
 अम्व पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ।
 भविता श्योऽभिषेको मे यथा वै शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
 सीतया चोपवस्तव्या रजनीयं मया मरु ।
 एवमृत्रिगुपाध्यैः मरु मामुक्तवान् नृपः ॥ ३६ ॥
 यानि चात्यन्तयोग्यानि श्यो भाविन्यभिषेचने ।
 तानि मे मङ्गलान्यन्य वैदेक्ष्याश्चापि कारय ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितं ।
 हर्षवाप्याकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
 वत्स राम चिरं जीव कृतास्ते परिपन्थिनः ।
 ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥

कल्याणे वरनक्षत्रे मयि ज्ञातोऽसि पुत्रक ।

येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ॥

अमोघा वत मे भक्तिः पुरुषे पुष्करेक्षणे ।

सेयमिद्वक्त्राकुराजर्षेः श्रीस्त्वामद्य श्रयिष्यति ॥ ४१ ॥

इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

प्राञ्जलिं प्रक्षमासीनमभिवीक्ष्य स्मितान्वितः ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधरां ।

द्वितीयो मेऽन्तरात्मा त्वं त्वामियं श्रीरूपस्थिता ॥ ४३ ॥

सौमित्रे भुङ्क्त्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च ।

जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।

ततः अभ्यनुज्ञाप्य तृतीतां च जगाम स्वं निवेशनं ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामराज्योपनिमज्जणं

नाम तृतीयः सर्गः ॥

IV.

स चिन्तयानो नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने ।

पुरोहितं समाहूय वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयान्य तपोधन ।

श्रीयशोराज्यलाभाय वधा सह यतव्रतं ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।

स्वयं वशिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनं ॥ ३ ॥

उपवासयितुं रामं मन्त्रविन्मन्त्रपारगः ।

ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुधृतव्रतः ॥ ४ ॥

स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराश्रययोपमं ।

तिलः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥

तमागतमृषिं रामस्त्वरमाणः ससंश्रमः ।

मानयिष्यन् स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥

अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्यासं मनीषिणः ।

ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयं ॥ ७ ॥

स चैनं प्रसृतं दृष्ट्वा प्रसंभाष्य प्रशस्य च ।

प्रियार्हं कृष्यन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥

प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि ।

उपवासं भवानग्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥

प्रातस्त्यामभिपेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ।
 पिता दशरथः प्रीत्या घयातिं नङ्गपो यथा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं धत्तव्रतं ।
 मल्लवित् कारयामास वैदेक्ष्या सहितं मुनिः ॥ ११ ॥
 ततो यथावद्रामेण स राजगुरुरर्चितः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ राजनिवेशनं ॥ १२ ॥
 सुहृद्विस्तत्र रामोऽपि सहासीनिः प्रियंवदैः ।
 सभाजितो विवेशान्तस्ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥
 हृष्टनारीनरयुतं राजवेश्म तदा बभौ ।
 यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
 स रामभवनाग्निर्यान्मुनिः कैलाससंनिभात् ।
 सर्वतो ददृशे मार्गं वशिष्ठो जनसंकुलं ॥ १५ ॥
 वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गः समन्ततः ।
 बभूव चातिसंवाधो जनैर्जीतकुतूहलैः ॥ १६ ॥
 तदा हि नृत्यमानस्य रूपीद्भूतोर्मिभिर्जलैः ।
 बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
 सितसंमृष्टरथ्या हि सा राजपथमालिनी ।
 आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितवृहद्भुजा ॥ १८ ॥
 तदा क्षयोध्यानिलयः सस्त्रीबालजनो जनः ।
 रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १९ ॥

प्रजालंकारभूतं हि जनस्यानन्दवर्धनं ।
 उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोऽयामहोत्मवं ॥ २० ॥
 एवं तु जनसंवाद्यं राजमार्गं पुरोहितः ।
 गच्छन्निव जनौघं तं तदा राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
 सिताश्रणिखरप्रख्यं प्रासादमधिरूढ्य सः ।
 समियाय नरेन्द्रेण शक्रेणैव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ।
 पप्रच्छ स च तस्मै तत् कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
 तेन चैव तदा तुल्याः सदासीनाः सभामदः ।
 आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितं ॥ २४ ॥
 गुरुणा सोऽभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तं ।
 विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

तदत्युदयं प्रमदाजनाकुलं
 महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनं ।
 स शोभयंश्चारु विवेश पार्थिवः
 शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे
 रामाभिषेकोपवासविधानं नाम चतुर्थः सर्गः ॥

V.

गते पुरोहिते रामः स्नातः प्रयतमानसः ।
 सह पत्न्या विवेशाय लक्ष्म्या नारायणो यथा ॥ १ ॥
 प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत् तदा ।
 महते दैवतायाज्यं जुह्वाव ज्वलितेऽनले ॥ २ ॥
 जेषं च हविपस्तस्य प्राण्याशास्यात्मनो हितं ।
 ध्यायन् नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
 वाग्यतः सह वैदेह्या भूया नियतमैयुनः ।
 श्रीमत्यायतने विप्रोः शिष्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
 एकयामावशिष्टायां रात्र्यां तु प्रतिबुध्य सः ।
 अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥
 ततः शृण्वन् शुभा वाचः सूतमागधवन्दिनां ।
 पूर्वां संध्यामुपासीनो जज्ञाप यतमानसः ॥ ६ ॥
 तुष्टाव प्रयतश्चैव प्रणम्य मधुसूदनं ।
 विमलक्षीमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७ ॥
 तेषां पुण्याहं धोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा ।
 अयोध्यां पूरयामास तूर्यधोषविमिश्रितः ॥ ८ ॥

कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवं ।

अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुमुदे जनः ॥ ११ ॥

ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनं ।

प्रभातां रजनीं वीक्ष्य चक्रे शोभां परां पुनः ॥ १० ॥

सिताश्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च ।

चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वदृष्टालकेषु च ॥ ११ ॥

नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।

कुटुम्बिनां समृद्धानां श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥

सभासु चैव सर्वासु वृक्षैर्घालक्षितेषु च ।

धजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥

नटनर्तकसंघानां गायनानां च गायतां ।

मनःकर्णसुखा वाचः श्रूयन्तेऽथ समन्ततः ॥ १४ ॥

रामाभिष्टवसंयुक्ताः कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।

रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥

वाल्मीकिश्चापि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सर्वशः ।

रामाभिष्टवसंयुक्ताश्चक्रिरे ते मिथः कथाः ॥ १६ ॥

कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।

रात्रमार्गः कृतः श्रीमान् पौरैः रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ।

दीपवृक्षांस्तथा चक्रुर्नुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥

अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा च पुरवासिनः ।
 आकाङ्क्षतो हि रामस्य धौवराज्याभिषेचनं ॥ ११ ॥
 समेत्य संघशः सर्वे चत्तरेषु सभासु च ।
 कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्नराधिपं ॥ २० ॥
 अहो महानयं राजा इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
 ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥
 सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
 चिराय भविता गोप्ता दृष्टतत्त्वपरावरः ॥ २२ ॥
 अनुदत्तमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
 यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
 चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
 यत्प्रसादादभिषिक्तं द्रक्ष्यामो राघवं वयं ॥ २४ ॥
 मिथः कथयतामेवं पौराणां श्रुश्रुवे तदा ।
 दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्तः प्राप्नो ज्ञानपदो जनः ॥ २५ ॥
 स तु दिग्भ्यः पुरी प्राप्नो द्रष्टुकामोऽभिषेचनं ।
 रामस्य पूरयामास पुरी ज्ञानपदो जनः ॥ २६ ॥
 जन्मैस्त्वैस्त्वैर्विसर्पद्भिः श्रुश्रुवे तत्र निस्वयनः ।
 पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव भिद्यतः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रजयसंनिभं पुरं

दिदृक्षुर्भिर्ज्ञानपदैरुपार्गतः ।

समक्षतः सस्वनमाकुलं वभाव्
अनेकयादोभिरिवार्णवि पयः ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे पुरजोभाभिवर्णनं
नाम पञ्चमः सर्गः ॥

अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा च पुरवासिनः ।

आकाङ्क्षतो हि रामस्य पौराज्याभिषेचने ॥ १९ ॥

समेत्य संघजः सर्वे चक्षुरेषु सभासु च ।

कथयन्तो मियस्तत्र प्रशशंसुर्नराधिपं ॥ २० ॥

अहो महानयं राजा इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।

ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥

सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यत्रो रामो महीपतिः ।

चिराय भविता गोप्ता दृष्टतत्रपरावरः ॥ २२ ॥

अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।

यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।

यत्प्रसादादभिषिक्तं द्रक्ष्यामो राघवं वयं ॥ २४ ॥

मित्रः कथयतामेवं पौराणां श्रुश्रुवे तदा ।

दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्तः प्राप्तो ज्ञानपदो जनः ॥ २५ ॥

स तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्नो द्रष्टुकामोऽभिषेचनं ।

रामस्य पूरयामास पुरीं ज्ञानपदो जनः ॥ २६ ॥

जनैर्विस्तीर्णैर्विसर्पद्भिः श्रुश्रुवे तत्र निस्त्वनः ।

पर्वसूदीर्णविगस्य सागरस्येव भिद्यतः ॥ २७ ॥

ततस्तादिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं

दिदक्षुभिर्ज्ञानपदैरुपागतैः ।

समन्ततः मस्त्वनमाकुलं वभाव्
अनेकयादोभिरिवार्णवि पयः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे पुरुषोभाभिवर्णनं
नाम पञ्चमः सर्गः ॥

VI.

ज्ञातिदास्यय कैकेय्याः सहोढा परिचारिका ।
 प्रासादाग्रमुपावृत्ता तस्मिन् काले यदृच्छया ॥ १ ॥
 ददर्श साय तत्रस्था श्रीमद्राजपथां पुरी ।
 समुच्छ्रितधनवती हृष्टपुष्टजनाकुलां ॥ २ ॥
 तां च दृष्ट्वा पुरी रम्यामलंकृतजनाकुलां ।
 अद्भ्यस्थां समासाद्य धात्रीं काञ्चिदपृच्छत ॥ ३ ॥
 कस्मात् पौरजनस्यायमतिहर्षोऽयं शंस मे ।
 चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौरजनप्रियं ॥ ४ ॥
 उत्तमेन च हर्षेण हर्षिताय विशेषतः ।
 राममाता धनोत्सर्गं कुरुते केन हेतुना ॥ ५ ॥
 इति पृष्ट्वा तया धात्री कुब्जया भृशहर्षिता ।
 आचक्षते यथावृत्तं यौवराज्याभिषेचनं ॥ ६ ॥
 श्वः पुष्ययोगेन किल यौवराज्ये स्वमात्मजं ।
 अभिषेचयिता रामं राजा गुणगणाकरं ॥ ७ ॥
 तेनायं हर्षितः सर्वो जनो रामाभिषेचने ।
 पुरी चालंकृता पौरैः राममाता च हर्षिता ॥ ८ ॥
 इति श्रुत्वाप्रियं वाक्यं कुब्जा क्षिप्रमभर्षिता ।
 तस्मात् प्रासादशिखरादवतीर्य त्वरान्विता ॥ ९ ॥

संरक्तनयना कोपान्मन्यरां पापनिश्चया ।

शयानांमेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

उत्तिष्ठ मूढे किं जेषे भयं ते घोरमागतं ।

समुपसृतमात्मानं दुर्भगे नावबुध्यसे ॥ ११ ॥

वृथा सौभाग्यमानेन दुर्भगे त्वं विदह्यसे ।

गिरिनद्या इव श्रोतस्तव सौभाग्यमस्थिरं ॥ १२ ॥

तथैवमुक्ता कैकेयी संरम्भात् परुषं वचः ।

कुळया पापदर्शिन्या प्रदुः संमुपचक्रमे ॥ १३ ॥

मन्यरे किमसि क्रुद्धा किं तेऽन्तेमं निवेदय ।

विपणावदनां हि त्वां लजयामि सुदुःखितां ॥ १४ ॥

मन्यरा तद्वचः श्रुत्वा कैकेय्याः पुनरब्रवीत् ।

संरम्भामर्पताम्राक्षी वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १५ ॥

भूयो विपादयिष्यन्ती कैकेयीं पापनिश्चया ।

रामाद्विभेदयिष्यन्तीं किल्बिषस्याहितैषिणी ॥ १६ ॥

अन्तेमं सुमरुद्देवि तवेदं समुपस्थितं ।

रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १७ ॥

सास्म्यपारे भृशं मग्ना दुःखशोकमहार्णवि ।

प्रतप्तास्म्यनलेनेव त्वद्वितार्थमुपागता ॥ १८ ॥

तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखतरं भवेत् ।

तव वृद्धौ हि मे वृद्धिरिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९ ॥

शत्रुः प्रतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
 आशीविपस्तवाङ्गेन बाले परिरुतस्तथा ॥ २० ॥
 यथा तु कुर्यात् सर्पे वा शत्रुर्वाप्रत्युपेक्षितः ।
 राज्ञा दशरथेनाग्न सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २१ ॥
 पापेनानृतवाक्येन बालप्रज्ञे सुखप्रिया ।
 रामं स्थापयिता राज्ये सानुबन्धा कृता क्षति ॥ २२ ॥
 नराधिपकुले जाता महिषी पृथिवीपतेः ।
 गतिं त्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
 धर्मवादि शठो भर्ता हृदयवादी च दारुणः ।
 शुद्धभावे न जानीषि तेनैवमतिसंधिता ॥ २४ ॥
 उपस्थितः प्रयुज्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकं ।
 अर्थेनैवान्न ते भर्ता कौशल्यं योजयिष्यति ॥ २५ ॥
 अपवाद्य हि दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुपु ।
 काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निरुतकण्ठके ॥ २६ ॥
 तत् प्राप्तकालं कैकेयि कर्तुमर्हसि मे वचः ।
 रक्ष पुत्रं तथात्मानं मां चैवामित्रकर्षिणि ॥ २७ ॥
 तया कुरु यथा रामं नाभिपिच्छति ते पतिः ।
 सकामां कुरु कौशल्यं मा सपत्नीमनिन्दिते ॥ २८ ॥
 मन्यराया वचः श्रुत्वा कैकेयो क्षुब्धः ततः ।
 एकामाभरणं मुक्ता कुड्यायि प्रददौ शुभं ॥ २९ ॥

दत्त्वा चाभरणं श्रीमत् प्रीतिदायं प्रहर्षिता ।

कैकेयी मन्यरां वाक्यमिदं तत्राब्रवीत् पुनः ॥ ३० ॥

मन्यरे यत् त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीप्सितं ।

तदिदं प्रीतिदायं ते प्रीत्या भूयो ददामि ते ॥ ३१ ॥

रामे वा भरते वापि विजेषो नास्ति कश्चन ।

तस्मात् प्रियं मे यद्गमं राजा राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३२ ॥

न मे प्रियं किञ्चिदतः परं भवेद्

यद्य राजा सुतमिदमात्मजं ।

गुणाकरं राममुदारविक्रमं

स यौवराज्ये प्रतिपादयिष्यति ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे मन्यरापरिदेवनं

नाम पष्ठः सर्गः ॥

VII.

इत्युक्ता तत्र कैकेया तत् परिक्षिप्य भूषणं ।
 सासूयं मन्यरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 भयस्थाने किमवले कृपिता त्वमपण्डिते ।
 शोकसागरसंमग्रमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
 'आशीविपस्त्रां दंशतु मूढे मन्दितमानिनि ।
 दुर्भगे चाकृतप्रज्ञे विपरीतार्थदर्शिनि ॥ ३ ॥
 कौशल्यां सुभगां मन्ये यस्याः पुत्रोऽभिपिच्यते ।
 यौवराज्ये पितृकेऽस्मिन् पुष्येण कृतलक्षणाः ॥ ४ ॥
 प्राप्तां सुमहद्वैश्वर्यमृदामृद्धिविवर्जिता ।
 उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीव त्वमपण्डिते ॥ ५ ॥
 ऋद्धियुक्ता श्रिया जुष्टा रामपत्नी भविष्यति ।
 अश्रीमतो त्वसमृद्धा स्तुपा ते च भविष्यति ॥ ६ ॥
 तां तथा भृशमप्रीतां व्रुवतो प्रेक्ष्य मन्यरां ।
 प्रीता रामगुणानेव कैकेयी प्रणशंस वै ॥ ७ ॥
 धर्मात्मा गुरुवर्ती च कृतज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
 रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो युवराजत्रमर्हति ॥ ८ ॥
 भ्रातृन् सर्वान् स दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
 मातृणां च स सत्रीतां प्रियाण्युपचरिष्यति ॥ ९ ॥

विजेषतः पूजयति कौशल्यामप्यतीत्य मां ।
 रामो राजीवपत्राक्षः सर्वत्र समदर्शनः ॥ १० ॥
 अकल्याणं नास्ति रामे न द्वेषश्च महात्मनि ।
 संतापं मा कृथास्तस्माच्छ्रुत्वा रामाभिपेचनं ॥ ११ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात् परं ।
 पितृपैतामहं राज्यं क्रमप्राप्तमवाप्स्यति ॥ १२ ॥
 सा त्वमभ्युदये प्राप्ते ममानन्दे च मन्यरे ।
 भविष्यति च कल्याणे कथं नु परितप्यसे ॥ १३ ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मन्यरा भृशदुःखिता ।
 दीर्घमुल्लं च निःश्वस्य कैकेयी पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अनर्थदर्शिन्यप्रज्ञे नात्मानमवबुध्यसे ।
 अगाधे दुःखपाताले मज्जन्ती त्वमनन्तके ॥ १५ ॥
 रामश्चेद्भविता राजा रामस्य च सुतस्ततः ।
 तस्यान्यस्तस्य चाप्यन्यो वंशे राजा भविष्यति ॥ १६ ॥
 राजवंशात् तु कैकेयि भरतः परिहास्यते ।
 न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भाविनि ॥ १७ ॥
 चरूनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिपिच्यते ।
 स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ १८ ॥
 तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
 आसन्नन्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेषु वा ॥ १९ ॥

तेऽपि ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ।
 आसन्नत्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथञ्चन ॥ २० ॥
 अतोऽत्यन्तमपूजार्हस्तव पुत्रो भविष्यति ।
 अनाथवत् सुखाद्धीनो राजवंशाच्च शाश्वतात् ॥ २१ ॥
 साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं च मां नावबुध्यसे ।
 सपत्नवृद्धौ यन्मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥ २२ ॥
 ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्ठकं ।
 देशान्तरं च नयित्वा देहान्तरमथापि वा ॥ २३ ॥
 बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
 संनिकर्षाच्चानुरागो देवि सर्वस्य ज्ञायते ॥ २४ ॥
 भक्तो हि रामः सौमित्रिं लक्ष्मणश्चापि राघवं ।
 अश्विनोरिव सौध्रात्रमनयोत्तीकविश्रुतं ॥ २५ ॥
 तस्मान्न लक्ष्मणे किञ्चित् पापं रामः करिष्यति ।
 रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ २६ ॥
 मातामहगृहादेव तस्माद्गच्छतु ते सुतः ।
 वनमाश्रयितुं शीघ्रमेतद्व्यस्य क्षमं भवेत् ॥ २७ ॥
 एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयः स्यादिति मे मतिः ।
 यद्विवा भरतो राज्यं पित्र्यं धर्म्यमवाप्स्यति ॥ २८ ॥
 स तु सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।
 समृद्धार्थस्य क्षीनार्थः कथं जीवेत् तवात्मजः ॥ २९ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपं ।

उच्छिद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३० ॥

दर्पाद्धि नित्यं निकृता त्वया सौभाग्यमत्तया ।

राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न पातयेत् ॥ ३१ ॥

कृते हि रामेऽद्य महीपतौ जितौ

गमिष्यसि त्वं ससुता पराभवं ।

अतोऽनुसंचिन्तय राज्यमात्मजे

परस्य चैवाद्य विवासंकारणं ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे मन्थरावाक्यं नाम

सप्तमः सर्गः ॥

VIII.

एवमुक्ता तु कैकेयी विनिःश्वस्याब्रवीद्वचः ।
 सत्यं वदसि मे कुब्जे ज्ञाने ते भक्तिमुत्तमां ॥ १ ॥
 न तु पश्याम्युपायं तं येन शक्येत मे सुतः ।
 इदं प्रापयितुं राज्यं पितृपैतामहं बलात् ॥ २ ॥
 अनुरक्तो नृपश्चायं रामं गुणागणान्वितं ।
 स कथं राममुत्सृज्यं प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं ॥ ३ ॥
 भरतं नाम मे पुत्रमभिषिञ्चेदकारणं ।
 प्रव्राजयेद्वापि नृपः कथं राममकारणे ॥ ४ ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा कैकेय्या मन्यरा ततः ।
 उवाचेदं विनिश्चित्य बुद्ध्या पापविनिश्चया ॥ ५ ॥
 इमं राममहं जिप्रं वनं प्रस्थापयामि ते ।
 भरतस्याभिषेकं च कारयामि यदीच्छसि ॥ ६ ॥
 श्रुत्वैतन्मन्यरावाक्यं कैकेयी क्लृप्तमानसा ।
 किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 कथय त्वं मरुताप्रज्ञे केनोपायेन मन्यरे ।
 भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं रामश्चैव वनं व्रजेत् ॥ ८ ॥
 एवमुक्ता तथा देव्या मन्यरा पापनिश्चया ।
 वाक्यं दुःखाय रामस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैव विमृश्यतां ।

यथा ते भरंतः पुत्रो राज्यं प्राप्स्यत्यसंशयं ॥ १० ॥

पुरा देवासुरे युद्धे युद्धसह्यः पतिस्तव ।

याचितो देवराजेन युद्धं कर्तुमितो गतः ॥ ११ ॥

दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकां प्रति ।

वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिनिधजः ॥ १२ ॥

स शम्बर इति ख्यातो बहुमायो महासुरः ।

ददौ शक्राय संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः ॥ १३ ॥

तस्मिन् महति संग्रामे राजा शस्त्रपरिक्षितः ।

विजित्याभ्यागतो देवि त्वयोपचरितः स्वयं ॥ १४ ॥

व्रणसंरोहणं चास्य तत्र देवि त्वया कृतं ।

परितुष्टेन ते दत्तौ वरौ द्वौ तत्र भाविनि ॥ १५ ॥

स त्वयोक्तः पतिस्तत्र यदेच्छेयं तदा वरौ ।

गृहीयामिति तच्चैव तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १६ ॥

अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैतत् कथितं पुरा ।

तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनं ॥ १७ ॥

प्रव्राज्जनं च रामस्य वर्षाणि हि चतुर्दश ।

क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धा भूत्वा नृपात्मजे ॥ १८ ॥

शेषानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ।

राजानं मा निरीक्षिष्या मा भाषिष्याश्च किञ्चन ॥ १९ ॥

सुप्ता भूमावनाथेव दुःखिता नाम भाविनी ।
 तत्र त्वां शयितां राज्ञां स्वयं दुःखसमन्वितः ॥ २० ॥
 प्रसादयिष्यति क्षिप्रं प्रद्वयत्यपि च निर्णयं ।
 दयिता त्वं भृशं भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥ २१ ॥
 तदर्थं हि महाराजः श्रियं दीप्तमपि त्यजेत् ।
 मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥ २२ ॥
 यदि दद्याच्च ते भर्ता मा स्म तेषु मनः कृथाः ।
 यदा तु तौ वरौ दिक्षन् स्वयमुत्थापयेत् पतिः ॥ २३ ॥
 सत्येन परिगृह्यैनं याचेयास्त्वं तदा वरौ ।
 रामप्रव्राजनायैकं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २४ ॥
 द्वितीयं यौवराज्याय भरतस्य वरं शुभे ।
 यौ तु देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ॥ २५ ॥
 तौ स्मारयित्वा याचेथाः पञ्चादेतद्वरद्वयं ।
 रामप्रव्राजनं देवि राज्यप्राप्तिं सुतस्य च ॥ २६ ॥
 याचेथा भुवि कल्याणं ध्रुवं प्राप्स्यति ते सुतः ।
 ध्रुवं प्रव्राजितश्चैव रामो भद्रे भविष्यति ॥ २७ ॥
 भोक्ष्यते चापि पुत्रस्ते ध्रुवं राज्यमकण्ठकं ।
 येन कालेन काकुत्स्थो वनात् प्रत्यागमिष्यति ॥ २८ ॥
 भरतोऽनेन कालेन बद्धमूलो भविष्यति ।
 संगृहीतमनुष्यश्च कोपवांश्च श्रिया युतः ॥ २९ ॥

ऋजुस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यव्रतमात्मनः ।

न त्वां क्रोधयितुं शक्नोते न च क्रुद्धामुपेक्षितुं ॥ ३० ॥

तव प्रियार्थे राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ।

न क्षतिक्रमितुं शक्नोस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ ३१ ॥

प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं जितसाधसा ।

रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ ३२ ॥

अनर्थमर्थद्वयेण सा दर्शनं तयोदिता ।

न हि तद्वुद्धे पापं शापद्वयेण मोहिता ॥ ३३ ॥

केकेयेषु हि सा वाल्ये ब्राह्मणं मूर्खद्वयेषु ।

असूयितवती वाला तेन गता महात्मना ॥ ३४ ॥

यस्मादसूयसे विप्रं त्वं द्वयमददर्शिता ।

तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सितां ॥ ३५ ॥

इति शापसमाच्छन्ना मन्यरावशमागता ।

अतीव हृष्टा कैकेयी मन्यरां परिपस्वजे ॥ ३६ ॥

परिघञ्ज्य ततो गाढं कैकेयी रूर्पविह्वला ।

उवाच वचनं धीरा तां कुब्जां पापदर्शिनी ॥ ३७ ॥

प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधाधिनि ।

अस्यां पृथिव्यां कुब्जेऽन्या बुद्ध्या नास्ति समा तया ॥ ३८ ॥

त्वमेव चापि भक्ता मे नित्ययुक्ता हितैषिणी ।

नाहं जानामि कुटिलं कुब्जे रामचिकीर्षितं ॥ ३९ ॥

संति दुःसंस्थिताः कब्धा मित्रपा विकृताननाः ।

तं पद्म इव वस्तेन संनतः प्रियदर्शना ॥ ४० ॥

उस्ते नातिनिर्भग्नमाकण्ठान्मुखमुत्तमं ।

अधस्ताच्चोदरं शातं विलग्नं च स्तनद्वयं ॥ ४१ ॥

जघनं ते सुनिर्मासं रसनादामशोभितं ।

जङ्घे दीर्घे तनू चैव पदौ चाप्यायतौ कृशौ ॥ ४२ ॥

त्वमायताभ्यां शक्थिभ्यां मन्यरे लीनवासिनी ।

अग्रतो मम गच्छन्ती टिदिभीव विराजसे ॥ ४३ ॥

यंच्छेदं ककुदांकारं कुब्जं चारु शुभानने ।

मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ४४ ॥

अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि कुब्जे मालां क्षिरामयीं ।

अभिषिक्ते तु भरते रामे चैव वनं गते ॥ ४५ ॥

ज्ञात्येनं ते सुवर्णेन सुनिष्ठतेन सुन्दरि ।

समृद्धार्थां प्रतीताहं भूषयिष्यामि ते तनुं ॥ ४६ ॥

मुखे च तिलकं चित्रं काञ्चनं कनकप्रभे ।

कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ४७ ॥

यावदग्रनखं लिप्ता चन्दनेन सुगन्धिना ।

परिधाय सुभे वस्त्रे देवीव विचरिष्यसि ॥ ४८ ॥

चन्द्रं विस्पर्धमानेन मुखेन च शुभानने ।

गमिष्यस्यनवद्याङ्गि गर्वयन्ती सुहृज्जनं ॥ ४९ ॥

तवापि कुञ्जे दास्योऽन्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
 पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव मम भाविनि ॥ ५० ॥
 एवं प्रशस्ता कैकेया कुञ्जाभूयोऽब्रवीदिदं ।
 शयानां शयने देवी कैकेयी त्रयन्त्युत ॥ ५१ ॥
 गतोदके सेतुवन्धो न कल्याणि प्रशस्यते ।
 उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानं परिमोक्ष्य ॥ ५२ ॥
 तथेत्यथ प्रतिज्ञाय मन्यरावचनात् तदा ।
 भरतस्याभिषेकाय कैकेयी कृतनिश्चया ॥ ५३ ॥
 महार्हमणिरत्नाढ्यं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
 अवमुच्य तथान्यानि सर्वाण्याभरणानि सा ॥ ५४ ॥
 भृशं विभेदिता देवी तया मन्यरया तदा ।
 क्रोधागारं प्रविश्यैका सौभाग्यवत्तदर्पिता ॥ ५५ ॥
 तप्तहेमोपमतनुः कुञ्जावाक्यवशानुगा ।
 संविश्य भूमौ कैकेयी मन्यरामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 इह वा मां मृतां कुञ्जे भर्तुरावेदयिष्यसि ।
 वनं वा राघवे पाते भरतः प्राप्स्यति श्रियं ॥ ५७ ॥
 न धनानि न वस्त्राणि नालङ्कारान् न भोजनं ।
 आसेविष्ये क्वहं तावद्यावद्भामो वनं व्रजेत् ॥ ५८ ॥

इतीदमुक्त्वा वचनं सुदारुणं

निधाय सर्वाभरणानि भाविनी ।

संति दुःसंस्थिताः कुब्जा पित्रूपा विकृताननाः ।
 तं पद्म इव वातेन संनतः प्रियदर्शना ॥ ४० ॥
 अस्ते नातिनिर्भयमाकण्ठान्मुखमुत्तमं ।
 अधस्ताच्चोदरं शातं विलग्नं च स्तनद्वयं ॥ ४१ ॥
 जघनं ते सुनिर्मासं रसनादामशोभितं ।
 जङ्घे दीर्घे तनू चैव पदौ चाप्यायतौ कृशी ॥ ४२ ॥
 त्वमायताभ्यां शक्तिभ्यां मन्यरे लीनवासिनी ।
 अग्रतो मम गच्छन्ती टिटिभीव विराजसे ॥ ४३ ॥
 यंचेदं ककुदांकारं कुब्जं चारु शुभानने ।
 मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ४४ ॥
 अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि कुब्जे मालां हिरण्मयीं ।
 अभिषिक्ते तु भरते रामे चैव वनं गते ॥ ४५ ॥
 ज्ञात्येनं ते सुवर्णेन सुनिंष्टप्तेन सुन्दरि ।
 समृद्धार्थां प्रतीताहं भूपयिष्यामि ते तनुं ॥ ४६ ॥
 मुखे च तिलकं चित्रं काञ्चनं कनकप्रभे ।
 कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ४७ ॥
 यावदग्रनखं लिप्ता चन्दनेन सुगन्धिना ।
 परिधाय सुभे वस्त्रे देवीव विचरिष्यसि ॥ ४८ ॥
 चन्द्रं विस्पर्धमानेन मुखेन च शुभानने ।
 गमिष्यस्यनवद्याङ्गि गर्वयन्ती सुहृद्जनं ॥ ४९ ॥

तवापि कुल्ले दास्योऽन्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
 पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव मम भाविनि ॥ ५० ॥
 एवं प्रशस्ता कैकेय्या कुल्ला भूयोऽब्रवीदिदं ।
 शयानां शयने देवीं कैकेयीं त्रयत्युत ॥ ५१ ॥
 गतोदके सेतुवन्धो न कल्याणि प्रशस्यते ।
 उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानं परिमोहय ॥ ५२ ॥
 तथेत्यथ प्रतिज्ञाय मन्यरावचनात् तदा ।
 भरतस्याभिषेकाय कैकेयी कृतनिश्चया ॥ ५३ ॥
 महार्हमणिरत्नाढ्यं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
 अवमुच्य तथान्यानि सर्वाण्याभरणानि सा ॥ ५४ ॥
 भृशं विभेदिता देवी तया मन्यरा तदा ।
 क्रोधागारं प्रविश्यैका सौभाग्यवत्तदर्पिता ॥ ५५ ॥
 तप्तहेमोपमतनुः कुल्लावाक्ववशानुगा ।
 संविश्य भूमौ कैकेयी मन्यरामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 इह वा मां मृतां कुल्ले भर्तुरावेदयिष्यसि ।
 वनं वा राघवे याते भरतः प्राप्स्यति श्रियं ॥ ५७ ॥
 न धनानि न वस्त्राणि नालंकारान् न भोजनं ।
 आसेविष्ये ह्यहं तावद्यावद्रामो वनं व्रजेत् ॥ ५८ ॥

इतीदमुक्त्वा वचनं सुदारुणं

निधाय सर्वाभरणानि भाविनी ।

असंवृता सस्तरणेन मेदिनीम्

अथाधिशिष्ये पतितेव किन्नरी ॥ ५९ ॥

उदीर्णसिंरम्भतमोवृतानना

तदा विमुक्तोत्तमदामभूषणा ।

नरेन्द्रपत्नी विमला बभूव सा

तमोवृता गौरिव नष्टभास्करा ॥ ६० ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामप्रवासनोपायचिन्ता

नाम अष्टमः सर्गः ॥

IX.

आज्ञायं तु महाराज्ञो राघवस्याभिषेचनं ।
 कैकेय्याः प्रियमाख्यातुं विवेकान्तःपुरं नृपः ॥१॥
 तां तत्र पतितां भूमौ शयानामतयोचितां ।
 प्रतप्त इव दुःखेन शुश्राव जगतीपतिः ॥२॥
 स वृद्धस्तरुणो भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं ।
 अपापः पापसंकल्पामुपचक्रमे दुःखितः ॥३॥
 सर्वलोकाप्रियं मूढामनर्थं लोकगर्हितं ।
 आकाङ्क्षमाणां संप्राप्तो ददर्श पतितां भुवि ॥४॥
 करेणुमिव दिग्धेन विद्धां वाणेन दुःखितां ।
 महागज इवासाद्य स्नेहात् परिममर्श तां ॥५॥
 स तां विमृज्य पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ।
 उवाच राज्ञा कैकेयीं श्वसन्तीमुरगीमिव ॥६॥
 न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संयुतं ।
 देवि केनाभिजस्तासि केन वासि विमानिता ॥७॥
 यदिदं मम दुःखाय जेपे कल्याणि दुःखिता ।
 भूमौ पांशुघनाद्येव मयि कल्याणचेतसि ॥८॥

भूतोपकृतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ।

सन्ति मे कुशला वैद्याः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥ ११ ॥

अगदं ते करिष्यति व्यक्तामाख्यादि भाविनि ।

कस्य वा तेऽप्रियं कार्यं केन वा तेऽप्रियं कृतं ॥ १० ॥

कः प्रियं लभतामग्न को वा सुमरुदप्रियं ।

अवधो वध्यतां कोऽग्न वध्यः को वा विमुच्यतां ॥ ११ ॥

दरिद्रः को भवेद्वायो धनवान् कोऽस्त्रकिञ्चनः ।

यदस्ति मे धनं किञ्चित् तस्य देवि तमीश्वरी ॥ १२ ॥

यावत् प्रवर्तते चक्रं तावदेपा वसुंधरा ।

पृथिव्यां राजराज्ञोऽस्मि सम्राट् सर्वमहीक्षितां ॥ १३ ॥

पृथिव्यां वररत्नानां प्रभुरस्मि शुचिस्मिते ।

ददामि यत् तेऽभिमतं कोपं मा च कृथाः प्रिये ॥ १४ ॥

न ते किञ्चिदभिप्रेतं न कर्तुमिच्छामि ।

आत्मनो जीवितेनापि करिष्ये ते प्रियं प्रिये ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा समुत्थाय विवक्षुर्भृशमप्रियं ।

परिपीडयितुं भूयो भर्तारं साभ्यभाषत ॥ १६ ॥

नास्मि विप्रकृता देव केनाचिन्न विमानिता ।

अभीप्सितं तु मे किञ्चित् प्रियं कर्तुमिच्छामि ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञानीहि तावत् त्वं यदि तत् कर्तुमिच्छसि ।

प्रतिज्ञाते ततोऽहं त्वां वरयिष्यामि काङ्क्षितं ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तथा राजा प्रियया स्त्रीवशं गतः ।

प्रविशेश विनाशाय मृगः पाणमिवाबुधः ॥ १९ ॥

प्रियां प्रियहिते युक्तां भार्यां नित्यमनुव्रतां ।

स तां विज्ञाय संतप्तां कैकेयीं पारिवोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

अवलिते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मन ।

राममेकं वर्जयित्वा लोकेष्वन्यो न विद्यते ॥ २१ ॥

दद्यां ते परिहृत्येदं प्रिये हृदयमप्यहं ।

ततः समीक्ष्य कैकेयि वृद्धिं यत् सांधु मन्यसे ॥ २२ ॥

वलमात्मनि पश्यती न विकाङ्क्षितुमर्हसि ।

करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनात्मनः शपे ॥ २३ ॥

तुष्टा तेनाय वाक्येन हृष्टाभिप्रायमात्मनः ।

व्याजहार महाघोरं कैकेयी भृशमप्रियं ॥ २४ ॥

यथा धर्मेण शपसे वरं मक्ष्यं ददासि च ।

तच्छृण्वन्तु समागम्य देवाः शक्रयुरोगमाः ॥ २५ ॥

चन्द्रादित्यौ ग्रहाश्चैव नभो रात्र्यंहनी दिशः ।

जगच्च पृथिवी चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ॥ २६ ॥

निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।

यानि चान्यानि सत्त्वानि जानीयुर्भाषितं वचः ॥ २७ ॥

सत्यसंधो महाराजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ।

वरं मक्ष्यं ददात्येव तन्मे शृणुत देवताः ॥ २८ ॥

इति देवी महेष्वासं परिगृह्यामिशाय्य च ।

ततो वच उवाचेदं वरदं काममोहितं ॥ २१ ॥

पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया नृप ।

परितुष्टेन चेदानीं तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे ॥ ३० ॥

यस्त्वयायं समारम्भो रामं प्रति समाहितः ।

अग्नेनाप्नोतु भरतो यौवराज्येऽभिषेचनं ॥ ३१ ॥

वनं गच्छतु रामश्च चीराजिनज्ञाधरः ।

नव पञ्च च वर्षाणि वरावेतौ वृणोम्यहं ॥ ३२ ॥

यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि वनं रामं विसर्जय ।

भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ ३३ ॥

एभिर्वचोभिः कैकेय्या हृदि विद्धो नराधिपः ।

भयेन हृष्टरोमाभूद्वाघीन्दुर्द्वया यथा मृगः ॥ ३४ ॥

सीदन् दुःखेन मल्लता स तेनाभिहतो नृपः ।

असंवृतायां विमर्ना भूमांवुपविवेश ह ॥ ३५ ॥

अहो धिगिति चाप्युक्त्वा शोकार्तः पतितः क्षितौ ।

मोहमभ्यगमत् सख्यो वाक्शल्याभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥

चिरेण तु पुनः संज्ञां प्रतिलभ्यार्तमानसः ।

कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३७ ॥

नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ।

किं कृतं तव रामेण मया वा पापदर्शने ॥ ३८ ॥

यदतीत्यापि कौशल्यां रामस्त्वामनुवर्तते ।

तस्यैव त्वमनर्थाय किमर्थं चैवमुद्यता ॥ ३९ ॥

तं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता ।

राजपुत्रीति विज्ञाय व्याली तीक्ष्णमहाविषा ॥ ४० ॥

जीवलोको यदा सर्वो रक्तो रामगुणैर्य ।

अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्त्यामीष्टमहं सुतं ॥ ४१ ॥

कौशल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियं ।

जीवितं चात्मनो रामं न तेन पितृवत्सलं ॥ ४२ ॥

नन्दामि हि प्रियं पुत्रं दृष्ट्वा राममहं सदा ।

अपश्यतः क्षणं तं मे न भवेदिह चेतना ॥ ४३ ॥

तिष्ठेद्योको विना भूमिं शस्यं वा सलिलं विना ।

न तु रामं विना देहे तिष्ठेयुरसवो मम ॥ ४४ ॥

तदलं त्यज्यतामेप निश्चयः पापनिश्चये ।

अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येव प्रसीद मे ॥ ४५ ॥

स तेन वाक्येन महाप्रियेण

घोरेण राज्ञा हृदयेऽतिविद्धः ।

आकृष्टद्वपो विमना बभूव

व्याघ्राभिपन्नो बलवानिवोक्ता ॥ ४६ ॥

लोकस्य नायोऽपि विपन्ननाथो

भृशं गृहीतो हृदये तथैव ।

रामायणं

पपात भूमौ चरणौ परिसृशन् -

प्रसीद देवीति वचोऽभ्युदीरयन् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे वरायाचनं

नाम नवमः सर्गः ॥

ANNOTAZIONI

AL TESTO DEL LIBRO PRIMO¹

Capitolo III sloco 44 verso 2, sloco 45, verso 1 — *Com*
mento di Locanatha प्रतापीन्निभिर्द्विधा । धनुमानाथमासादेति मया
द्राक्षानुराक्त्यदितैरिति त्रिभक्तयः । प्रनार्थं मध्यरादिभिर्द्वयत्वम्भूतैरित्यपर ।
तन्मो व्योषातुषात् तया मोरै । मयैरित्यासस्त्वैतन्वित । स्वमेरात् मन्वाया
भयति तमिति मयैत । तादात्रोपेष्ट्वाञ्ज ज्ञाय ।

Capitolo IV — Variano i codici nel numero degli slochi
onde si compone l'*Anacramanica*. Il manoscritto G ne ha 146
il manoscritto M 131, il manoscritto J, 151 più un verso
dispagato, il manoscritto W, 150, nel qual numero consente
l'edizione di Serampore. La nostra impressione ha 149 slochi.
I due versi del codice W che ho lasciato fuori appoggiato
per altro all'autorità del codice G che non li ha sono i se
guenti. L'uno si trova dopo il verso secondo dello sloco 72

¹ Spetto qui brevemente alcuni passi del commento di Locanatha
e indicherò insieme alcune pochissime varianti lezioni le quali possono
avere qualche attinenza coll'Introduzione. Notare tutte le principali va
rieta di lezioni dei codici manoscritti che ho adoperati indicare a mano
a mano quale io abbia preferito in questo od in quel luogo della pre
sente impressione e dichiarare occorrendo le ragioni della preferenza
acciocchè altri possa conoscere e giudicare il mio procedere critico nella
pubblicazione di questo testo tutto ciò che non può aver luogo
ancora qui e che esiguro ove il creda necessario sul finire dell'opera

ed e questo निवेदन च लङ्काया गृध्राग्नेन धीमता। L'altro vien dopo il verso secondo dello sloco 77 ed è il seguente दर्शय पुष्पकस्येह व्यापानस्य च वर्णन। La ragione per cui ho omesso quest ultimo verso si è l'incongruenza che ne risulta Si dichiara in questo verso essere stato veduto da Hanuman in Lanca il carro Puspaco (il florido) poi due versi dopo si parla della ricerca che fa del carro stesso il medesimo Hanuman विचय पुष्प कस्येह ecc Gli editori di Serampore per evitare l'incongruenza tradussero grossamente il secondo पुष्पकस्य non più nel senso del carro Puspaco, ma d'un giardino di fiori *the flower garden* (vol I pag 55) ma tale versione è affatto arbitraria ed insussistente Avendo io omesso per la ragione indicata questo secondo verso ho creduto conveniente lasciar fuori anche il primo che non si trova nel codice G affine che non rimanesse contro ogni verosimiglianza un verso disajato nell *Anucra manca*

Capitolo XI sloco 19, verso 1 — Commento di Locanatha सुमन्त्राधिष्ठितश्चाशु । अश्वमाचणकाले सुमन्त्रस्य उपाध्यायस्य च गमनं न तु तयोर्द्वेन नत् गमनमित्यर्थ ।

Ivi sloco 20 verso 1 — Commento di Locanatha शान्त यश्चैव । शान्तयो ग्रहपूजादिका ।

Capitolo XIII sloco 22 verso 2 pado 2 — यत्ते तस्मिन् समाहता così il manoscritto &⁴

Ivi sloco 27 verso 1 pado 1 — यन्मयूपोच्छ्रयैस्तैस्तु così il manoscritto w

Ivi sloco 28 verso 1 pado 1 — विचित्राश्चाभवन् मोघा così il manoscritto j

Ivi sloco 28 verso 2 pado 1 — Commento di Locanatha,

अद्भुतम् । अद्भुतनाथा (sic) (अद्भुतनाथा २) अद्भुतम् इति पाठो यतो तत्त्वतो
व्ययते स्थाप्यते ।

Capitolo XXVI, sloco 4, verso 1, pado 1. — उक्तासंज्ञान्, ecc.
così il *manoscritto* w. E Locanâtha chiosa in questo modo >
उक्ता संज्ञान्नाथां । संज्ञित इति सत्त्वम् । अन्नायां प्रसादीनां च सति । उक्तां
चोद्दिपनी ।

Capitolo LVI, sloco 16, verso 2 — Commento di Loca
nâtha सादोपाद प्रयोगोपनहात्सति । गोपनिप्रत् यन्सति । सत्त्वम् अन्ना
यो विज्ञेय ।

Capitolo LXII, sloco 31, verso 2. — Commento di Loca
nâtha अयोनानि चन्द्रोपगृह्णानि । वेद्यनत्पदादि सर्वदक्षिणोपगृह्णा यद्वि
दिति सर्वज्ञ ।

Capitolo LXXII, sloco 17, verso 1 — Commento di
Locanâtha अकाशप्रभवो ब्रह्मा । आकाशो मलविषुन् तत्प्रभवो ब्रह्मा । E no
tevole questa chiosa, che pone l'identità dell' etere o dello
spazio e del gran Visnu, e fa Brahmâ originato da quest' al
timo. La recensione boreale invece di आकाशप्रभवो ब्रह्मा ha
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा *ex insensibili produit Brachman*, così traduce il
Sig. di Schlegel

Variano sovente i manoscritti nello scrivere i nomi proprj
di persone. Al capitolo IV, sloco 39, verso 1, i manoscritti G
M hanno वाजन्त, tutti gli altri codici e le impressioni di
Serampore e del Sig. di Schlegel scrivono वाजन्त. In 1, sl. 107,
verso 2, i manoscritti G J hanno सत्त्व, tutti gli altri सुम्भ. Al
capitolo VII, sloco 3, verso 1, il manoscritto J ha वृद्धि e रा
द्विगुण्य, tutti gli altri hanno वृद्धि e अर्धसत्त्व . Al capitolo XXIV,
sloco 13, verso 1, il manoscritto J ha कुजाय, tutti gli altri
leggono कृजाय. Al capitolo XXVIII, sloco 7, verso 2, i ma

noscritti w j hanno धृष्टु, le impressioni di Serampore e del Sig di Schlegel ब्रम्ह il manoscritto G धृष्टु lvi sl 18, verso 2, i manoscritti G w j, M hanno दीर्घजिह्वा, l'impressione Schlegeliana ha मयत् Al capitolo XLVIII, sloco 19 verso 2 tutti i manoscritti Gaudani hanno प्रमत्तिरू, l'impressione Schlegeliana porta सुमत्तिरू Altre somiglianti differenze nei nomi proprj di persone o di luoghi si ritrovano quà e là nei varj codici del Ramryana

. •

FINE DEI VOLUMI PRIMO

सर्गसंग्रहपत्रं

आदिकाण्डं

सर्गः I.	नारदवाक्यं	पत्रं ३
II.	ब्रह्मागमनं	१५
III.	काव्योपसंक्षेपः	२०
IV.	अनुक्रमणिका	२८
V.	अयोध्यावर्णिनां	४४
VI.	राजवर्णिनां	४७
VII.	अमात्यवर्णिनां	५१
VIII.	सुमन्त्रवाक्यं	५४
IX.	ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं	५८
X.	ऋष्यशृङ्गस्यायोध्यागमनं	६६
XI.	अश्वमेधयज्ञसंभारः	७१
XII.	यज्ञारम्भः	७४
XIII.	अश्वमेधयज्ञकर्म	७८
XIV.	रावणवधोपायः	८३
XV.	पायसोत्पत्तिः	८८

सर्गः XVI	राजसंप्रेषणं .	पत्रं ११
XVII	ऋष्यशृङ्गप्रतिगमनं	१३
XVIII	ऋष्यशृङ्गवनगमनं . .	१७
XIX	दशरथपुत्रजन्म	१००
XX	ऋक्षवानरोत्पत्तिः . .	१०४
XXI	विश्वामित्रागमन	१०७
XXII	विश्वामित्रवाक्यं	११०
XXIII	दशरथवाक्यं * १/१ .	११३
XXIV	वशिष्ठवाक्य	११६
XXV	विद्याप्रदानं : .	११९
XXVI	कामाश्रमनिवासः	१२२
XXVII	ताडकावनप्रवेशः	१२५
XXVIII	ताडकोत्पत्तिः	१२९
XXIX	ताडकाबधः . .	१३२
XXX	अस्त्रग्रामप्रदानं	१३५
XXXI	जम्भकप्रदानं .	१३८
XXXII	सिद्धाश्रमनिवासः	१४१
XXXIII	विश्वामित्रयज्ञ.	१४४
XXXIV	शोणतीरनिवास.	१४७
XXXV	ब्रह्मदत्तविवादः	१५०.

सर्गः XXXVI	विश्वामित्रवशवर्णनं	पत्रं १५६
XXXVII	गङ्गोत्पत्तिः	१५१
XXXVIII	उमामाहात्म्यं .	१६७
XXXIX	कुमारोत्पत्ति .	१६६
XL	सगरपुत्रजन्म	१७०
XLI	पृथिवीविदारणं	१७३
XLII	कपिलदर्शनं	१७७
XLIII	सगरयज्ञसमाप्तिः .	१८०
XLIV	भगीरथवरप्रदानं	१८३
XLV.	गङ्गावतरणं .	१८६
XLVI	अमृतोत्पत्तिः	१९२
XLVII	गर्भभेदः	१९६
XLVIII	प्रमत्तिसमागमः .	१९९
XLIX	शक्राहृत्याशापः	२०२
L	अहृत्यादर्शनं	२०६
LI	जनकसमागम.	२०९
LII	शतानन्दवाक्यं .	२१२
LIII	विश्वामित्रनिमन्त्रण	२१५
LIV	वशिष्ठविश्वामित्रसंवादः	२१८
LV	धेनुरूपे वशिष्ठवाक्यं	२२१

सर्गः LVI	वशिष्ठाश्रमदारु.	पत्रं २२४
LVII	विश्वामित्रप्रतिज्ञा	२२७
LVIII	विश्वामित्रप्रणंसा	२३०
LIX	त्रिशङ्कुप्रत्याख्यान	२३१
LX	त्रिशङ्कुशापः	२३४
LXI	वाशिष्ठशाप.	२३७
LXII	त्रिशङ्कुस्वर्गारोहणं	२४०
LXIII	शुनशेफविक्रयः	२४४
LXIV	अम्बरीषयज्ञः	२४७
LXV	मेनकानिर्वास.	२५०
LXVI	रम्भाशापः	२५४
LXVII	विश्वामित्रब्रह्मत्वप्राप्ति.	२५७
LXVIII	जनकवाक्य	२६१
LXIX	धनुर्भङ्ग.	२६४
LXX	जनकद्वतवाक्य	२६७
LXXI	दशरथजनकसुमागम.	२७०
LXXII	कन्यावरणं.	२७३
LXXIII	जनककुलाख्यानं	२७७
LXXIV	गोदान	२८०
LXXV	दशरथपुत्राणां विवाह	२८४

सर्गसंग्रहपत्रं

३६१

सर्गः LXXVI.	ज्ञानद्वयसमागमः	पत्रं २८८
LXXVII	ज्ञानद्वयलोकाभावः	२९१
LXXVIII	अयोध्यासंप्रवेशः	२९७
LXXIX.	भरतस्य मातामहगृहप्रवेशः ..	२९९
LXXX	भरतदूतागमनं....	३०४

अयोध्याकाण्डं

I	रामाभिषेकव्यवसायः ..	३११
II	दशरथानुशासनं	३१६
III.	रामराज्योपनिमल्लणं	३२०
IV	रामाभिषेकोपवासविधानं .	३२५
V.	पुरुषोभाभिवर्णनं	३२८
VI	मन्यरापरिदेवनं .. .	३३०
VII	मन्यरावाक्यं	३३६
VIII	रामप्रवासनोपायचिन्ता . .	३४०
IX	वरायाचनं....	३४७

शुद्धिपत्रं

पत्र	पङ्क्ति.	दूषितं	शुद्ध
१७	१	सृग्रीवः	सुग्रीवः
३५	५	प्रयोपवेशनं	प्रायोपवेशनं
६३	१३	महोपतेः	महोपतेः
१३०	३	धोरद्वपा	धोरद्वपा
१४५	७	नीलाञ्जन	नीलाञ्जन
१६०	१२	ऽभवन्	ऽभवत्
७००	७	मव	भव
७०७	१	सहाभागां	महाभागा
२१६	७	तमतो	तमथो
७३८	८	जन्मुनि <i>ecc</i>	तन्मुनि <i>ecc</i>
७४६	१	दिद्धि	विद्धि
७५०	८	त	तं
७५८	१०	दमो दमो	दमो
<i>Idem</i>	११	ब्रह्मविदो	ब्रह्मविदो
७५१	२	धमं	धर्म
२६४	६	स	॥
७८५	१३	स्थितो	स्थितो